

**THEODOR W. ADORNO'DA KÜLTÜRÜN
METALAŞMASI**

Murat BAHADIR

**Doktora Tezi
Felsefe Anabilim Dalı
Doç. Dr. Abamüslim AKDEMİR
2016
Her Hakkı Saklıdır**

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

Murat BAHADIR

THEODOR W. ADORNO'DA KÜLTÜRÜN METALAŞMASI

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Abamüslim AKDEMİR**

ERZURUM-2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

22/07/2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "THEODOR ADORNO'DA KÜLTÜRÜN METALAŞMASI" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin/Raporumun 3 (üç) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

[22/072016]
[Öğrencinin Adı Soyadı]
Murat BAHADIR

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Abamüslim AKDEMİR danışmanlığında, Murat BAHADIR tarafından hazırlanan bu çalışma 12/07/2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Felsefe Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Naci İSPİR

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Abamüslim AKDEMİR

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ali UTKU

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜRDEN UYGARLIĞA İLERLEME PARADİGMASININ ŞEKİLLENDİRDİĞİ KAPİTALİZMİN BİR SONUCU OLARAK METALAŞMA SORUNU

1.1. KÜLTÜR KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ	5
1.2. FELSEFİ BİR SORUN OLARAK KÜLTÜR	10
1.3. BASKI MAKİNELERİNDEN TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ'NE METALAŞMA SERÜVENİ	19
1.3.1. Metalaşmanın Habercisi: Baskı Makineleri	21
1.3.2. Marx'a Göre Metalaşma Serüveni	22
1.3.3. Simmel'e Göre Metalaşma Serüveni.....	25
1.3.4. Weber'e Göre Metalaşma Serüveni	27
1.3.5. Lukacs'a Göre Metalaşma Serüveni.....	28
1.4. TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜNDE FELSEFİ BİR SORUN OLARAK KÜLTÜR.....	31
1.4.1. Marksizm'in Kapitalizm Eleştirisinden Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Kültür Eleştirisine	33
1.4.2. Kültürün Metalaşması Sorununa Doğru Yeni Uğrak: ABD	37
1.4.3. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Marksizm'den Farklılaşan Kapitalizm Eleştirisi	39

İKİNCİ BÖLÜM

ADORNO'YA GÖRE METALAŞMAYI HAZIRLAYAN SÜREÇLER

2.1. İKİ KITA ARASINDA BİR HAYAT: ADORNO	44
2.2. AYDINLANMA VE ARAÇSAL AKIL	52

2.3. POZİTİVİZM VE GELENEKSEL FELSEFE	60
2.4. HİRİSTİYANLIK, BURJUVAZİ VE KENTLEŞME	66
2.5. YENİ ENDÜSTRİ: GEÇ KAPİTALİZM.....	70
2.6. KAPİTALİZMİN BİR SONUCU OLARAK FAŞİZM.....	75
2.7. KAPİTALİZMİN BİR İMKANI OLARAK TEKNOLOJİ.....	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADORNO'YA GÖRE METALAŞAN UNSURLAR

3.1. KÜLTÜR.....	85
3.1.1. Adorno'ya Göre Uygarlık ve Kültür	85
3.1.2. Kültür Endüstrisi	89
3.1.3. Kültür Endüstrisinin Özellikleri	93
3.2. KÜLTÜRÜN ÖZNESİ OLARAK İNSAN.....	103
3.2.1. Emek.....	111
3.2.2. Beden.....	113
3.2.3. Yaşanılan Ortam ve Toplumsal İlişkiler	115
3.3. SANAT	118
3.3.1. Bir Sanatçı Olarak İnsanın Metalaşması	118
3.3.2. Entelektüel İnsanın Bir Faaliyeti Olarak Sanatın Metalaşması.....	121
3.4. DİL, DÜŞÜNCE VE BİLGİ	129
3.5. DİN VE ÖLÜM	136

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADORNO'YA GÖRE METALAŞMAYI AŞMANIN İMKANI

4.1. KÜLTÜR ELEŞTİRİSİ	141
4.2. ELEŞTİREL TEORİ	146
4.3. NEGATİF DİYALEKTİK	156
4.4. BİREY OLMA.....	160
4.5. SANAT VE FELSEFE	168
SONUÇ.....	179
KAYNAKÇA	190
ÖZGEÇMİŞ.....	206

ÖZET

DOKTORA TEZİ

THEODOR ADORNO'DA KÜLTÜRÜN METALAŞMASI

Murat BAHADIR

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Abamüslim AKDEMİR

2016, 206 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Abamüslim AKDEMİR (Danışman)

Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN

Prof. Dr. Naci İSPİR

Doç. Dr. Ali UTKU

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

Bu çalışmada, kültür bağlamında Adorno'nun metalaşma sorununa yaklaşımı tarihsel arka planı da dikkate alınarak sorunsallaştırılmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın Birinci Bölüm'ünde kültür kavramının uygarlığa uzanan süreçte kazanmış olduğu farklı anlamlara ve konuyu sorunsallaştıran teorik zeminden hareketle metalaşma sorununun tarihsel arka planını oluşturan Marx, Simmel, Weber, Lukacs ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün görüşlerine yer verildi.

Çalışmanın İkinci Bölüm'ünde, Adorno'nun kültürün metalaşmasını hazırlayan süreçler olarak değerlendirdiği Aydınlanma, araçsal akıl, pozitivizm, geleneksel felsefe, Hristiyanlık, burjuvazi, kentleşme, geç kapitalizm ve Faşizm'in konuya olan etkileri ele alındı.

Çalışmanın Üçüncü Bölüm'ünde, Adorno'nun metalaşan kültürel unsurlar olarak ele aldığı kültürün endüstrinin ürünü haline gelmesi noktasında, emeği, bedeni, yaşadığı ortam ve ilişkileri bağlamında insanın; hem üretim hem tüketim bağlamında sanatın; düşüncenin gerçeklikten koparılarak jargonlaştırılması bağlamında dilin; satılabilir bir mülk haline getirilmesi bağlamında bilginin; boş zaman etkinliği olarak sadeleştirilmesi bağlamında dinin ve bir işletme problemi haline getirilmesi bağlamında ölümün metalaşan yapıları ele alındı.

Çalışmanın Dördüncü Bölüm'ünde, Adorno'nun metalaşmayı aşma imkanı olarak sunduğu kültür eleştirisi, Eleştirel Teori, Negatif Diyalektik, birey olma, sanat ve felsefenin metalaşmayı aşma sürecinde oynayacağı roller üzerinde duruldu.

Sonuç Bölüm'ünde ise Adorno'nun metalaşma sorununa yaklaşımı ve metalaşmayı aşmanın imkanı olarak ileri sürmüş olduğu düşünceleri kendisine yöneltile eleştiriler bağlamında değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Adorno, Birey, Eleştirel Teori, Endüstrileşme, Faşizm, Kültür, Kültür Endüstrisi, Metalaşma, Olumsuzlama, Sanat, Tahakküm, Teori ve Pratik.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****COMMODIFICATION OF CULTURE IN THEODOR W. ADORNO****Murat BAHADIR****Advisor: Assoc. Prof. Abamüslim AKDEMİR****2016, Page: 206****Jury: Assoc. Prof. Abamüslim AKDEMİR (Advisor)****Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN****Prof. Dr. Naci İSPİR****Assoc. Prof. Ali UTKU****Assist. Prof. Doc. Hüseyin AYDOĞDU**

In this study, Adorno's approach to the problem of the commodification of culture in the context of culture is problematized considering its historical background. In this context, in the first chapter of the study, different meanings gained in the course of the concept of culture's reaching to the civilization; and views by Marx, Simmel, Weber, Lukacs and Institute for Social Research constituting the historical background of the problem of commodification with reference to the theoretical ground problematizing the subject were addressed.

In the second chapter of the study, the impact of Enlightenment, instrumental mind, positivism, traditional philosophy, Christianity, bourgeoisie, urbanization, late capitalism and fascism considered by Adorno as processes paving the way for the commodification of culture on the subject was discussed.

In the third chapter of the study, in the context of culture's becoming a product of the industry regarded by Adorno as commodified cultural elements; the commodified structures of man in the context of their effort, body, living environment and relations; the commodified structures of art in the context of both production and consumption; the commodified structures of language in the context of jargonisation of thought detached from the reality; the commodified structures of knowledge in the context of its turning into a property that can be sold; the commodified structures of religion in the context of its simplification as a leisure activity; and the commodified structures of death in the context of its turning into a business problem were addressed.

In the fourth chapter of the study, cultural critique presented by Adorno as a means for surpassing the commodification, Critical theory, Negative dialectics, personhood, art and the roles that will be played by philosophy in the process of its surpassing the commodification were emphasized.

In the conclusion chapter, Adorno's approach to the problem of the commodification and his thoughts asserting as the opportunity for surpassing the commodification were evaluated in the context of criticisms leveled at him.

Key Words: Adorno, Art, Commodification, Critical Theory, Culture, Culture Industry, Domination, Fascism, Individual, Industrialization, Negation, Theory and Practise.

KISALTMALAR DİZİNİ

Bknz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren, Çevirenler
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
S.	: Sayfa
Ss.	: Sayfalar Arası
Trans.	: Translator

ÖN SÖZ

Var olan diğer varlıklardan üstün olarak değerlendirilen insanın metalaşma süreci ile insan kavramı ile örtüşmeyen uygulamalara maruz bırakıldığı, metafizik kökenli olanlar dahil insanın sahip olduğu tüm değerlerinin birer meta haline getirilerek pazarlandığı ve insanlar ile toplumlar arasındaki ilişkilerin değişim değeri üzerine inşa edilerek duygusallıktan koparıldığı bir dünya düzeni içerisindeyiz. Böyle bir dünyada kültürel unsurların metalaşmasının ne kadar yaygınlaştığını anlayabilmek adına insanların yaşamlarını v-log'lar şeklinde Youtube üzerinde pazarladığı, para kazanma adına her şeyin manipüle edildiği, paranın en değerli kriter haline geldiği, niceliğin niteliğe galip geldiği, insan olmanın metalar ile tanımlandığı ve böylece insanların arttığı ancak insanlığın azaldığı günümüz toplumuna bakmak yeterli olacaktır.

Özelikle 19. yüzyılda belirtilerini veren, 20. yüzyılda ise etkisini genişleten metalaşma, Ortaçağ sonrası Aydınlanma, pozitivizm ve kapitalizm süreçlerinin etkisi ile giderek sekülerleşen toplumsal yapının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İlk olarak Marksizm ile birlikte değişen üretim sürecinin sebep olduğu meseleler üzerinden bir sorun olarak ele alınan metalaşma, bu sürecin etki alanını genişletmesi ile birlikte Marksizm sonrası Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün de ilgi odağı olmuştur. Ancak Marksizm'den farklı olarak Enstitü'nün bu sürece olan ilgisi, kapitalizmin değişen yapısından dolayı tüketim boyutunun sebep olduğu sorunlar üzerinde olmuştur. Bu çerçevede hem Avrupa'da hem de ABD'deki deneyiminde bu sürece odaklanan Enstitü'nün bir üyesi olarak Adorno, kültürü ön plana alan düşünceleri açısından önem arz etmektedir.

Tarihi arka planı ve edindiği kişisel deneyim ile bu süreci konu edinen Adorno, mevcut gerçekliği daha doğru bir şekilde ifade etme adına düşüncelerini “kültür endüstrisi” kavramı üzerinde temellendirmiştir. Bu kavram toplumdaki her türlü kültürel unsurun bu endüstriyel süreç ile yeniden üretildiğine dikkat çeken Adorno, her türlü otoriterliğe, kesinlik ve değişmezliğe, kitleselliğe, özdeşliğe, idealleştirme ve nicelleştirmeye karşı eleştirel, bireysel ve negatif bir tutum ortaya koymuştur. Ancak Adorno'nun teori-pratik zemininden hareketle metalaşmayı aşmanın imkanı olarak ortaya koymuş olduğu bu tutum tutarlılık açısından çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır.

İfade edilen bu gerçeklere dikkat çekme adına bir adım olma umudu taşıyan bu çalışmada, çalışmanın düşünce halinden yazılı hale gelinceye kadar tüm süreçlerde her türlü desteği esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Abamüslim Akdemir'e, tez izleme komitemde yer alan hocalarım Prof. Dr. Naci İspir, Doç. Dr. Ali Utku'ya göstermiş oldukları sabır, ilgi ve emekten dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Bunun yanı sıra yapmış oldukları okumalar ve eleştiriler ile tezin son halini almasında önemli emekleri olan Prof. Dr. Ali Osman Gündoğdu'ya, Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Aydoğdu'ya, Doç. Dr. Ali Utku'ya ve de dostum Arş. Gör. Oğuzhan Ekinci'ye teşekkür ederim. Ayrıca sağlamış oldukları kaynaklardan dolayı Yrd. Doç. Dr. İrfan Hıdıroğlu'na, Yrd. Doç. Dr. Fatih Değirmenci'ye, dilbilgisi açısından tezi baştan sona gözden geçiren Arş. Gör. M. Akif Gözitok'a ve de tüm bu süreçte belli zamanlar yalnız bırakmak zorunda kaldığım aileme ve de ismini burada zikredemediğim emeği geçen herkese katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Erzurum-2016

Murat BAHADIR

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin her döneminde zamanına damgasını vuran ve insanın adeta tarihsel bir dokusu olan kültür, döneme hakim olan baskın anlayışa bağlı olarak bir şekil almış ve hakim anlayışın eleştirisi üzerinden de sorunsallaştırılmıştır. Antik Yunan'da irrasyonel mitolojik öğelerin hakim olması, toplumun kültürünün şekillenmesinde belirleyici olmuş ve mitoloji eleştirisi üzerinden kültür bir sorun olarak ele alınmıştır.¹ Hakim olan mitoloji kültürüne karşı filozoflar akılcı söyleme dayalı kültür, politika, doğa, etik alanında düşünceler geliştirmişlerdir.² Bu eleştirilerin en önemli yanı akıl ve doğanın aynı şey olarak kabul edilmesidir. Böylece Antik Yunan kültürü, rasyonel ve irrasyonel süreçlerin birbiri ile uyum içinde olduğu akılcı bir doğa felsefesi olarak kendisini göstermiştir.³

İlk Çağ'da kültürü belirleyici temel unsur, mitoloji olmasına karşın Ortaçağ'da ise din olmuştur. Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle hakim unsur olan din, toplumun şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu dönemdeki kültür kavramı, hakim din anlayışına getirilen eleştiriler üzerinden bir sorun olarak ele alınmıştır. Ancak bu otoriteye boyun eğmek zorunda kalan rasyonalite, ilk başta kesin olarak bu irrasyonel etkiden kurtulamamıştır. Örneğin bu çağda doğa, Hristiyanlığın etkisiyle Tanrı'nın yaratmış olduğu bir nesne olarak düşünülüp geliştirilmiştir.⁴ Böylece irrasyonel süreç karşısında doğaya aşağı bir konum tayin edilmiştir. Tarihsel süreçteki gelişimlerin etkisi ile birlikte rasyonalite mevcut kültüre hakimi olan irrasyonel öğelerin yerine alabilmiştir. Rönesans, Reform ve Aydınlanmanın etkisi ile devam eden yeni doğa anlayışında insan, Tanrı'yı yerinden ederek kendini Tanrı'nın yerine geçirmiştir. Söylemde meydana gelen bu kökten değişim insanın doğayı bir meta olarak algılamasının zeminini hazırlamıştır. Doğayı kendine hizmet edecek bir meta olarak

¹ Egon Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* (3. Baskı), (Çev.: Necati Aça), Dost Kitapevi, Ankara 2011; ayrıca bkznz, G.E.M. De Ste. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, (Çev.: Çağdaş Sümer), Yordam Kitap, İstanbul 2014. Filozoflar bu belirleyici otoriteye karşı çıkmış olmalarına rağmen yine de bu kültürün etkisi altında kalmaktan kurtulamamışlardır. Platon insanlar arasında ayrım yaparken insanları sahip olduğu cevhere göre sınıflama yapması buna örnek verilebilir. İkinci olarak filozofların bu çabası toplumun çok az bir kısmını kapsamaktaydı ve halkın geri kalanı hakim mitolojinin etkisi altında oluşan kültüre tabiydi. Ayrıca bu filozofların mitolojiye karşı kendi akıllarından yola çıkarak oluşturdukları metafizik öğretiler de bir tür mitolojik unsur olarak değerlendirilirse hakim mitoloji anlayışından etkilendikleri ileri sürülebilir. Bu bağlamda metafiziğin mitolojiden farkı genel tarafından kabul edilip geleneksel hale gelmemiş olmasıdır.

² Jasqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni* (3. Basım), Doğu Batı Yayınevi, Ankara 2014, 34.

³ Russ, 37.

⁴ Russ, 37.

gören insanın bu tavrı özellikle 19. ve 20. yüzyıl kültüründe temel bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Kültürdeki irrasyonel süreçlere karşı rasyonel süreçlerin hakimiyet kurmasında Rönesans ve Reform tek başına etkili olmamıştır. Rönesans ve Reform'un yanı sıra Aydınlanma, endüstrileşme sürecindeki teknolojik gelişmeler ve kentleşme gibi etkenler de rasyonel öğelerin hakimiyetinin güçlenmesine sebep olmuştur. Nitekim 19. ve 20. yüzyılda kültür, hakim rasyonel süreçlerin eleştirisi üzerinden sorunsallaştırılıp tartışılmıştır. Buna verilebilecek en güzel örnek; 1628 yılında William Harvey'in kan dolaşımı ve solunum hakkındaki çalışmalarının Avrupa toplumuna ve kültürüne olan etkileridir. Harvey'in bu yeni beden algısı modern kapitalizm ile örtüşmüş ve birey temelli toplumun doğmasına katkı sağlamıştır. Onun bu keşfinin sonuçlarının farkına varıp ondan etkilenen Adam Smith, serbest ekonomi piyasasını serbestçe dolaşan kana benzeterek liberalist politikaların önceliğini ve gerekliliğini kan dolaşımından hareketle açıklamıştır.⁵ Smith'in yanı sıra Aydınlanmanın şehir planlamacıları Harvey'in fikirlerini kentlere uygulanmış ve şehirleri insanların serbestçe dolaşabileceği mekanlar haline getirmeye çalışmışlardır. Harvey'in keşfi ile kapitalist anlayışın bu birleşimi bir kayıtsızlık ahlakına⁶ ve insanın yaşam enerjisinin ruh olduğu şeklindeki antik inanç yerine maddi bir beden anlayışına yol açmıştır.⁷

Harvey'in etkisiyle kültürel yapıda kapitalist ekonominin yanı sıra gerçekleşen ikinci büyük değişiklik de kentleşmedir. Kırsal toplumlar olan İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında uluslararası ticaretin etkisi ile kent toplumu haline gelmişlerdir.⁸ Bu kentleşme ile serbest hareket edebilen bireylerden oluşan kalabalıklar meydana gelmiştir, ancak bu durum bireylerin mekandan ve diğer insanlardan kopmasına sebep olmuştur.⁹ Böylece kent mekanları insanlar için bir araç haline gelerek uyarım gücünü yitirmiştir.¹⁰ Nitekim kentlerde bir araya gelen kalabalıklar, bunu siyasi bir güç oluşturmak amacı ile değil hayatlarını idame ettirmek için yapmışlardır. Kentlerdeki bu birliktelik daha sonraları tüketim amacına yönelik olarak önce pasajlarda sonra büyük alışveriş merkezlerinde

⁵ Richard Sennet, *Ten ve Taş* (4. Baskı), (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2011, 229.

⁶ Sennet, 230.

⁷ Sennet, 233.

⁸ Sennet, 286.

⁹ Sennet, 289.

¹⁰ Sennet, 13.

gerçekleşmiştir.¹¹ Bu bağlamda kentleşme ve ekonomide yaşanan değişmelerin sebep olduğu kitleler, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün¹² odak noktası olmuştur.

Rönesans ve Reform sonrası Aydınlanmanın etkisiyle kültürün rasyonel, iktisadi, siyasi bir ürünü ve söylemi olarak hızla gelişen ve yayılan kapitalizm, toplumların kültürünü şekillendirmede belirleyici olmuştur. İşte bu noktada kültürel unsurlar hakim kapitalizm anlayışı ile meta haline getirilmiştir. Ticaretin nesnesi olarak meta her kültür içinde var olan bir unsurdur, ancak bu metanın kültür içinde işgal ettiği konum, kültürün tarihsel gelişimi içinde değişiklik göstermiştir. Antik Yunan'dan günümüze kültürün tarihsel gelişimi dikkate alındığında metaların toplum içinde işgal ettikleri konum giderek artmış ve diğer kültürel unsurların şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Özellikle burjuvazi ve endüstrileşmenin etkisi ile kültürün şekillenmesinde etkili olan kapitalist zihniyet bu dönüşümün yaşanmasında etkili olmuştur. Bu sürecin sonucu olarak ticari amaç için sınırlı sayıda üretilen metaların kapsamı giderek genişlemiştir. Nitekim rasyonel bir fayda ya da irrasyonel bir amacı gerçekleştirmek için üretilmiş olan kültürel unsurlar da metalaştırılmaya başlanmıştır. Metalaşma sürecindeki dikkat çeken en önemli husus, irrasyonel kültürel unsurların da metalaşma sürecine dahil edilmesidir. Böylelikle irrasyonel süreçler ya meta zihniyetinin oluşumu için araç olarak kullanılmıştır ya da gittikçe farklı boyutları ortaya çıkan ticaretin bir nesnesi/metası konumuna getirilmişlerdir. Dolayısıyla kültürün metalaşması olarak adlandırılan süreç, kültürün hem rasyonel/maddi hem de irrasyonel/manevi unsurları kapsayan bir süreç olarak gelişmiştir.

Kültürün bu diyalektik gelişim süreci içinde 19. ve 20. yüzyılda hakim konuma gelerek metalaşmaya sebep olan süreçlere yönelik eleştirilerle metalaşma, bir sorun olarak ele alınmaya başlanmıştır. Rousseau, Weber, Simmel, Marx gibi düşünürlerin metalaşan kültürel unsurlara getirdikleri eleştiriler meta-kültür eleştirisinin Rönesans ve Reform dönemini oluştururken, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün kültür eleştirisi de meta-kültür eleştirisinin aydınlanma dönemini oluşturur. Bu bağlamda kültürü

¹¹ Sennet, 15.

¹² 1923 yılında kurulan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü Almanya'ya döndükten sonra 1960'larda Enstitü dışındakiler tarafından Frankfurt Okulu diye isimlendirilmeye başlamıştır. (P. Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, (Çev.: Işık Ergüden), Dost Kitapevi, Ankara 2012, 11; ayrıca bkz., Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu*, (Çev.: Ahmet Çiğdem), Ara Yayıncılık, İstanbul 1989, 27. Ancak Enstitü eleştirmiş olduğu toplumsal kültür ve düzene karşı Marksizm gibi ideal bir sistem önermezken ve kendilerine yöntem olarak Eleştirel Teoriyi seçmişken Enstitüyü okul olarak isimlendirmek bir çelişki olacaktır. Bu sebepten dolayı çalışmamız boyunca enstitünün kuruluş ismi kullanılacaktır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Rolf Wiggershaus, *The Frankfurt School*, (Trans.: Micheal Robertson), MIT Press, Cambridge 1998, 1-5.

oluşturan rasyonel ve irrasyonel süreçlerin bu diyalektik gelişiminin anlaşılması, metalaşma sorununun anlaşılması bakımından önemlidir.

Bu çerçevede metalaşma sorununu ele alan bu çalışmada, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün bir üyesi olan Adorno'nun metalaşma sorununa yaklaşımı ortaya konulmaya; bu amaç doğrultusunda çalışmanın Birinci Bölüm'ünde, kültür kavramının tarihsel gelişimi, felsefi bir sorun olarak kültürün sorunsallaştırılması bağlamında baskı makinelerinden metalaşmaya giden yolda Marx, Simmel, Weber, Lukacs ve Enstitünün metalaşma sorununa kaynaklık eden düşüncelerine yer verilerek konu tarihsel bir bütünlük içinde anlaşılır kılınmaya çalışılacaktır. Bu zemin ekseninde Adorno'nun yaşam deneyiminden hareketle Aydınlanma, pozitivizm, burjuvazi ve endüstrileşme bağlamında metalaşma sorununa kaynaklık eden etkenlerin ortaya konulması ise çalışmanın İkinci Bölüm'ünü oluşturacaktır. Metalaşmayı hazırlayan etkenler olarak değerlendirdiği bu unsurlardan hareketle kültürün, insanın, sanatın, dil ve düşüncenin, bilginin, din ve ölümün metalaşan yapılarını ortaya koymak ise Üçüncü Bölüm'ün konusu olacaktır.

Adorno'nun bir sorun olarak konu edindiği metalaşma süreci, aşılamaz veya değiştirilemez bir durum değildir. Ancak bir tahakküm olarak değerlendirdiği metalaşmayı aşmak için metalaşmanın şekillendirdiği araçları kullanmaktan kaçınan Adorno'nun, öncelikle bu meta-kültürünü eleştiri konusu yaparak Eleştirel Teori ve Negatif Diyalektik bağlamında birey, sanat ve felsefeye biçmiş olduğu yeni formlar ile giriştiği metalaşmayı aşma girişimi ise çalışmanın Dördüncü Bölüm'ünde ele alınacaktır. Sonuç Bölüm'ünde ise Adorno'nun metalaşma sorununa yaklaşımı ve bu sorunu aşma imkanı olarak ileri sürmüş olduğu düşüncelerin eleştirel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜRDEN UYGARLIĞA İLERLEME PARADİGMASININ ŞEKİLLENDİRDİĞİ KAPİTALİZMİN BİR SONUCU OLARAK METALAŞMA SORUNU

1.1. KÜLTÜR KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Latince "ikamet etmek, yetiştirmek, korumak, ibadetle onurlandırmak, ekip biçmek, eğitmek" anlamlarına gelen *colere* fiilinden türetilmiş olan kültür, tarihsel gelişimi sürecinde kök anlamını içinde barındıracak şekilde kapsamını genişletmiştir. Kültür, 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar Cicero'nun *cultura animi* kavramını da kapsayacak şekilde insanın eğitilmesi ve yetiştirilmesi anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda Antik Yunan'da kullanılan *Paideia*¹³ kavramı ile eşleştirilebilecek olan kültür kavramı 18. yüzyılın sonlarına kadar tekil anlamda kullanılmıştır.¹⁴

Kültür kavramı 18. yüzyıldan sonra tarih ve toplumu içine alarak genişlemiştir. Kavramın bu genişlemesinde Aydınlanmanın etkisi ile artan rasyonalizme ve doğanın kontrolüne dayalı ilerlemeci yeni bir tarih anlayışı etkili olmuştur. Aydınlanma düşüncesi kültür kavramını tanıtmakla kalmayıp aynı zamanda insanlık tarihindeki gelişmelerin farklı evrelerini göstermek için de uygarlık kavramını geliştirmiştir. Bu tutum hoşgörüsüzlük, dogmatizm, dini otorite, ekonomik ve sosyal engelleme, sıkı denetimin yanı sıra mutlak baskıya saldırarak insanın tarihteki ilerlemesi ve rasyonel kapasitesi hakkında yeni fikirlere sebep olmuştur.¹⁵ Böylece ilerlemeci bir karakter kazanan kültür kavramı uygarlık kavramı ile beraber kullanılmaya başlamıştır.

Kültür kavramının kapsamının genişlemesi, kültürü insan zihninin geliştirilmesi olarak tanımlayan Voltaire ile başlamıştır. Voltaire'in tarih felsefesi alanında 1756 yılında yazdığı *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* (Ulusların Töreleri ve Zihniyeti Üzerine Deneme) adlı eseri bu açıdan önemlidir. Kaleme alınan eserin başlığı

¹³ Kavramın ayrıntılı tanımı için; Werner Jaeger, *Paideia: The Ideals of Greek Culture I-III*, (Trans.: Gilbert Highet), Basil Blackwell, Oxford 1947, C. II, s.V; ayrıca bknz, Davey Naugle, *The Greek Concept of Paideia*, 2014, Erişim (24.05.2015): http://www3.dbu.edu/naugle/pdf/institute_handouts/paideia/notes.pdf.

¹⁴ Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, (Çev. Savaş Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 105; ayrıca bknz, Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi* (5. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, 153-154.

¹⁵ Hans Schoenmakers, *The Power of Culture; A Short History of Antropological Theory About Culture and Power*, University of Groningen, Groningen 2012, 9.

Voltaire'den çıkartılabilecek iki farklı yola işaret eder. İlk yol, insan ruhunu ön plana çıkaran, insanlık tarihi üzerine yansımalar ve felsefi yorumlamanın bir türünü vurgularken; ikinci yol, rasyonelden ziyade değişebilir, farklı, çoğul ve deneysel olan *mouers*'u -töre; adet; örf, gelenek- vurgular. Voltaire ile başlayan bu araştırma çizgisi Adelung (1782) ve Herder (1784) ile devam etmiştir.¹⁶

Kültür kavramı Voltaire'de insan zihninin geliştirilmesi olarak temellendirilirken, Alman düşüncesinde ise insanlığın tarihsel gelişimi olarak temellendirilmiştir. Çalışmaları ile toplumlar ve insanlığın genel tarihini yeniden inşa etmeyi hedefleyen Adelung ve Herder'e göre insanlık tarihi aynı zamanda ilerlemenin de tarihidir. Bu ilerlemeyi ifade etmek için Adelung *Essay On The History Of The Culture Of The Human Species* (İnsan Türlerinin Kültür Tarihi Üzerine Deneme, 1782) adlı eserinde Fransızca kültür kavramını kullanmıştır.¹⁷ O dönemde kültür kavramı Fransızcada "İngilizce kullanımda kaydedildiği üzere, yetiştirilen maddeyi anlatan bir dil bilgisel biçim"¹⁸ anlamında kullanılıyorken Adelung, kavramı Almancaya aktarırken anlamında değişiklik yaparak ilk kez "kültür tarihi" (Kulturgeschichte) kavramını kullanmıştır.

Kültür tarihi eserlerinden bir diğeri, kültürü ilk kez felsefi bir kavram olarak kullanan Herder'in *Ideen zur Philosophie der Gechichte der Menschheit* (İnsanlık Tarihinin Felsefesine Dair Düşünceler, 1786) adlı eseridir. Kültürün maddi ve manevi öğeleri arasında ayırım yapmayan Herder'e göre her ikisi de nesiller arasındaki aktarım süreci ve geleneğin ayrılmaz parçalarıdır. Buna ek olarak kültürün tek bir standardının olmadığı konusunda ısrar eden Herder'e göre aydın ile aydın olmayan veya kültürlü ile kültürsüz insanlar arasındaki fark bir derece problemdir ve görecelidir. Ayrıca Herder, insanlık tarihi boyunca geliştirilen modern yaşamın karmaşıklığı ve çeşitliliğini genel kültür yerine kültürler açısından düşünür.¹⁹ Böylece Adelung tarafından geliştirme ve düzeltme olarak, Herder tarafından becerilerin aşamalı gelişimi olarak tanımlanan²⁰ kültür, Fransızcadan Almancaya aktarılırken ilk kez çoğul anlamda kullanılmıştır.

¹⁶ A. L. Kroeber ve C. Kluckhohn, *Culture A critical Review of Concepts and Definitions*, Harvard University Printing Office, Cambridge 1952, 145-146.

¹⁷ Guy Rocher, *A General Introduction to Sociology A theoretical Perspective* (Second Edition), (Trans.: Peta Sheriff), Academic Puplichers, Calcutta 2004, 83-84.

¹⁸ Williams, 107.

¹⁹ Schoenmakers, 16-17.

²⁰ Kroeber ve Kluckhohn, 146.

Kültür kavramı, Almancaya aktarıldıktan sonra Almancadan İngilizceye aktarılırken başka bir dönüşüme daha maruz kalmıştır. Bu dönüşüm G. Klemm'in 1843-1852 yılları arasında yayımlanan on ciltlik yabanilikten evcilleşmeye ve özgürlüğe insanın gelişiminin izini süren *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit* (İnsanlığın Genel Kültür Tarihi) kitabından etkilenen E. B. Tylor'un 1871 yılında yazdığı *Primitive Culture* (İlkel Kültür) adlı eseri ile gerçekleşmiştir.²¹ Tylor eserinin ilk bölümü olan "kültür bilimi"nin giriş cümlesinde kültürü şöyle tanımlar; "kültür veya uygarlık, geniş etnografik anlamı göz önüne bulundurulduğunda toplumun bir üyesi olarak insanın elde ettiği alışkanlıklar ve diğer her türlü yeteneği, gelenek, hukuk, ahlak, sanat, inanç, bilgi dahil kompleks bir bütündür."²² Kültürün ilk Antropolojik tanımı olarak kabul edilen Tylor'un bu tanımından sonra hem İngiltere'de hem de Amerika'da kültür ve uygarlık eş anlamlı olarak kullanılmıştır.²³

Latince *civilis* kelimesinden türeyen Uygarlık hem Fransa'da hem de İngiltere'de hatta Almanya'da bile kültürden daha eski bir kavram²⁴ olmasına rağmen tarihsel gelişim süreci içerisinde Almanya'da Fransa ve İngiltere'dekinden farklı bir yol izlemiştir. Genel olarak Fransa ve İngiltere'de toplum ve insanlığın yenilikçi, barbarlık ve yabanılıktan uzaklaşan gelişim süreci, siyasi, ekonomik, dinsel, teknik, toplumsal olgu, tavır ve davranışlar²⁵ anlamına gelen uygarlık ile kültür kavramı arasında ayırım yapılmamıştır ve genel olarak kültür yerine uygarlık kavramı kullanılmıştır. Bu gelişmenin yaşanmasında 1800'lü yıllarda ortaya çıkan Avrupalı şeylerden haz duymayı ifade eden Avrupalılık sözcüğü, özellikle 1830'lara doğru kullanılmaya başlanan Avrupalılaştırma fiili ile Avrupalıların diğer uygarlıklardan daha üstün olduğu düşüncesi etkili olmuştur.²⁶

Ancak tarihsel gelişim sürecinde Almanya'da kültür ve uygarlık karşılığı için üç farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bunlardan Wilhelm von Humboldt'un katkıları ile oluşturulan ilk yaklaşıma göre kültür; teknolojik-ekonomik aktiviteler ile ilgili bir

²¹ Roher, 85; ayrıca bkınız, Williams, 109.

²² E. Burnett Tylor, *Primitive Culture I-II* (Sixth Edition), Murray, London 1920, C.I, 1.

²³ Kroeber ve Kluckhohn, 147.

²⁴ Kroeber ve Kluckhohn, 11.

²⁵ Norbert Elias, *Uygarlık Süreci I-II* (7. Baskı), (Çev.: Ender Ateşman), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, C. I, 73-74; ayrıca bkınız, John B. Thompson, *İdeoloji ve Modern Kültür*, (Çev.: İdil Çetin), Dipnot Yayınları, Ankara 2013, 149.

²⁶ Edgar Morin, *Avrupayı Düşünmek* (2. Baskı), (Çev.: Şirin Tekeli), Afa Yayınları, İstanbul 1995, 73.

alandır. Uygarlık ise manevi zenginlik ve yüceltme ile ilgilidir.²⁷ İkinci yaklaşım ise Adorno'nun bir çağın nesnel tinin özetlenişi olarak gördüğü kültür kavramı ile uygarlık kavramının eş anlamda kullanılmasına sebep olarak gördüğü Spengler'in yaklaşımıdır. Spengler'e göre uygarlık; kültürün kristalize, donmuş, cansız, verimsiz olmaya başladığı bir aşamasıdır. Kültür bir oluşum, yaratımdır. Uygarlık ise kültürün bitmiş halidir.²⁸ Bu bağlamda kültürün uygarlığa dönüşmesini ve kitlelerden oluşan uygarlığı çöküş olarak değerlendiren Spengler'in bu görüşleri daha sonra Adorno tarafından eleştiri konusu yapılacaktır. Üçüncü yaklaşım ise Alfred Weber'in 1920 yılında Spengler'e olan tepkisidir. Weber'e göre uygarlık, nesnel teknolojik ve bilgilendirici toplum aktivitelerini, kültür ise özel inanç, felsefe ve sanatı kapsamaktadır. Weber'e göre uygarlık, biriktirilebilir ve ters çevrilemezken kültürel bileşenler katkısız, eşsiz ve çok değişkendir.²⁹

Almanya'daki kültür ile uygarlık arasındaki bu üç farklı yaklaşım iki kategori altında toplanabilir. İlk kategoriye göre kültür, toplumun veya insanoğlunun doğal dünya ve fiziki çevresini kontrol etmesi ve yönlendirmesini ifade eden kolektif araçların tümünü kapsar. Burada kültür esasen bilim, teknoloji ve bunların uygulama alanlarını içerir. Uygarlık ise insanın, kendisini ruhsal, ahlaki, entelektüel açıdan yetiştirmek için uygulayabileceği kolektif araçların tümünü ifade eder. Böylece sanat, felsefe, inanç ve hukuk uygarlığın bir parçası olmuş olur. İkinci kategoriye göre uygarlık, kolektif insan yaşamının maddi ve faydacı araçlarına hizmet eden araçlar için kullanılır. Uygarlık rasyonel karakterlidir, teknoloji üretim ve uğraşın maddi ve fiziksel şartlarının gelişimini gerektirir. Kültür ise hassasiyetin, idealizmin ve saf düşüncenin bir meyvesi olan kolektif yaşamın manevi yönlerini içerir. Bu iki kategorideki tanımlar Almanya'da eşit destek aldığından dolayı birisinin diğerinden daha önemli olduğunu ileri sürmek zordur. Ancak Amerikalı sosyologlar bu ayırmadan daha çok ikincisini tercih etmişlerdir.³⁰

Almanya'daki kültür ve uygarlık kavramı arasındaki bu ayrım Amerika'da da devam etmiştir. Amerika'daki bu ayrımın Almanya'da olduğu gibi yapılmasının muhtemel sebebi 18. yüzyılda Almanya'dan gelen -modern antropolojinin kurucusu

²⁷ Kroeber ve Kluckhohn, 147.

²⁸ Kroeber ve Kluckhohn, 26.

²⁹ Kroeber ve Kluckhohn, 148.

³⁰ Rocher, 87.

sayılan- F. Boas (1858-1942)'dir. Boas hem kültür hem de uygarlık kavramına ve bu kavramlar arasındaki ayrıma aşina olmasına rağmen kültür kavramına önem vermiştir.³¹ Daha sonraları özellikle İkinci Dünya savaşıdan sonra Amerika'da kültür, belli politik amaçlar doğrultusunda toplumu yönlendirmenin teorik araçlarını sağlayan bir yapı olarak şekillenmiştir.³²

Kültür ve uygarlık kavramlarının Almanya'da, İngiltere ve Fransa'dan farklı anlam kazanmasının sebebi, bu kavramların farklı çevrelerde gelişmesidir. Almanya'da kültür ile uygarlık kavramları arasında ayırım yapılmasında toplum olarak İngiltere, Fransa gibi ülkelere oranla gelişimini geç tamamlaması ve daha heterojen bir yapıya sahip olması gibi süreçler etkili olmuştur. Bunun en iyi kanıtı; 19. yüzyılda özellikle 1870'ten sonra Almanya'nın da İngiltere ve Fransa gibi güçlü ve sömürgeci bir ülke haline gelmesi sonucunda bu iki sözcük arasındaki ayırımın azalmasıdır.³³ Bu gerçeği Amerika'dan Almanya'ya döndükten sonra yapmış olduğu gözlemlerde ifade eden Adorno, Almanya'da kültür kavramının tüketiciye sunulan bir metaya dönüştüğü ile ilgili tartışmaların yapılmadığını ifade eder.³⁴

Köken olarak Antik Yunan'a kadar giden kültür kavramının, tarihsel gelişim süreci içerisinde kök anlamı korunmasına rağmen, anlam ve kapsamı değişmiştir. Geline bu noktada kültür, insanların kelime, davranış ve eserlerinde homojenliğe doğru yönelmesinin özet tanımıdır.³⁵ Diğer bir ifade ile özellikle bir topluma belli bir zaman boyunca ait olmayan kültür, insan ile çevre arasında bir müdahale değişkenidir.³⁶ Toplamların beraber yaşamalarının bir sonucu ve teminatı olan kültür; insanların yaşadıkları ortama ve insan kavrayışlarına bağlı olarak, maddi ihtiyaçtan ruhsal ihtiyaca kadar uzanan farklı ihtiyaçlarını karşılamak için ürettikleri veya kabul ettikleri ürünler ve hayatı düzenleyici unsurlardan oluşan öğeler toplamıdır.

Kültürün bu tarihsel gelişiminde belirleyici olan değişim, 19. yüzyılın sonlarına doğru kültür kavramın antropolojiye dahil edilmesidir. Artık kültür, zihin ve ruhun yüceltilmesiyle daha az, Avrupalı olmayan toplumların gelenek, görenek, inanç ve

³¹ Kroeber ve Kluckhohn, 151.

³² Aydın Çubukçu, *Kültür ve Politika* (2. Baskı), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 1994, 12-13.

³³ Elias, C.I, 78.

³⁴ Adorno, *Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar* (3. Baskı), (Çev.: M. Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul 2011, 72.

³⁵ Kroeber ve Kluckhohn, 182.

³⁶ Kroeber ve Kluckhohn, 186.

yaşam biçimleri ile daha çok ilgili bir kavram haline gelmiştir.³⁷ Özetle kültür; bilim, teknoloji ve endüstrideki gelişmelerin etkisiyle irrasyonel öğelere karşı rasyonel öğelerin hakim olması ile tanımlanan bir kavram haline gelmiştir. Kültür kavramındaki bu hakimiyet değişikliği irrasyonel unsurların da rasyonel süreçlere tabi olmasına sebep olmuştur. Böylece kültür, küreselleşen dünyada sömürgeciliğin yeni bir kurbanı olarak tüm unsurları ile pazarlanabilecek bir metaya dönüştürülmüştür.

Kültürün nasıl bir süreçten geçerek metalaştığını anlamak için nasıl bir sürecin sonucunda sorun olarak ele alındığı bilinmelidir. Tarihsel gelişiminde kazanmış olduğu gelişmeye dayalı ilerlemeci uygarlık anlayışının Aydınlanma, endüstrileşme, teknoloji, kitle iletişim araçları, kitle toplumları ve ülkeler arasındaki etkileşimin artması ile kültür bir sorun olarak ele alınmaya başlanmıştır. Rasyonel öğelerin hakimiyeti altında şekillenen kültürün bir meta olarak kullanılmasına yola açan ilerlemeci uygarlık düşüncesine yönelik eleştiriler ön plana çıkmıştır. Bu eleştiri sürecinin bir örneği olarak Adorno, çalışmanın öznesini oluşturmaktadır.

1.2. FELSEFİ BİR SORUN OLARAK KÜLTÜR

Antik Yunan'dan 20. yüzyıla kültürün bir sorun olarak ele alınması, hakim olan kültür anlayışına bağlı olarak farklı özneler etrafında şekillenmiştir. Bu noktada kültür felsefesinin başlangıcı ile ilgili öne sürülen görüşler, kültür kavramının ele alınış biçimi, kavramın tarihsel gelişimi ve toplumsal yapının gelişimine göre üç farklı yaklaşım altında sınıflandırılabilir. Bu yaklaşımlardan ilkinde göre kültür, Antik felsefenin doğmasıyla birlikte bir sorun olarak ele alınmıştır. İkinci yaklaşıma göre ise kültür, Rönesans ve Reform hareketlerinden itibaren sorunsallaştırılmıştır. Üçüncü yaklaşıma göre ise kültür, Aydınlanma ile hakim konuma geçen rasyonalite sonucu endüstriyel sürecin yol açtığı etkiler sebebiyle bir sorun olarak ele alınmaya başlamıştır.

Hesiodos ile başlatılan birinci yaklaşıma göre mitolojinin belirlemiş olduğu toplum yaşamına karşı akla dayalı yeni bir toplumsal düzen kurma çabası ile kültür bir sorun olarak ele alınmaya başlamıştır. Bu bağlamda kültür kavramını açıklamak için Antik Yunan'a başvuranlar arasında olan Marcuse'a göre kültür, Platon'un idealar kuramı ile maddi yaşamın sorgulanması sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak Antik Çağ'daki

³⁷ Thompson, 152.

bu sorgulama, yaşamı değiştirmekten çok reddetmeye yönelik olmasından sadece bir kültür eleştirisi olarak kalmıştır.³⁸ Antik Çağ'daki bu süreci değerli kılan nokta, otorite olan irrasyonel unsurlara karşı rasyonel unsurların öne çıkarılmasına ev sahipliği yapmasıdır.

Antik Çağ'ın devamındaki süreçte ise Roma imparatorluğunun Hristiyanlığı kabul etmesi ile imparatorluğun imkanlarını kullanan Hristiyan din adamları, İlk Çağ'a göre gelişen iletişim yolları sayesinde dinin şekillendirmiş olduğu bir kültürel yapıyı yaymayı amaçlamışlardır. Bu dönemde din ile örtüşmeyen Antik Yunan ve Roma kültürleri eleştiri konusu yapılarak sorgulanmaktan ziyade reddedilmiştir. Bu sürecin kültürün bir sorun olarak ortaya çıkması açısından değerli görülmemesinin nedeni, yayılmak istenen kültürün ilahi kökenli olması ve kültürün bu yayılımında insanın araç olarak kullanılmasıdır. Hristiyanlığın ilk bin yılı için doğru olabilecek bu varsayım kilisenin Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmesi ile birlikte değişmeye başlamıştır. Hristiyanlık: kültürünün yayılması ile güçlü bir otorite haline gelen din, kültürü ve toplumun siyasi, kültürel yapısının oluşumunu belirleyen özne konumuna gelmiştir. Daha sonra Protestanlık ve Calvinizm gibi mezhep bölünmeleri ile zayıflamaya başlayan bu süreç, burjuvazinin de etkisi ile insanın özne konumuna geçtiği, dine ve dinin belirlemiş olduğu kültürün eleştirisinin yapıldığı bir zemini oluşturmada etkili olmuştur.

Antik Yunan'dan Rönesans ve Reform'a kadarki süreçte hem Antik Çağ'da hem de Ortaçağ'da toplum gelenek veya inanç temelli olarak belli sınıflara ayrılmıştır. Bu ayrışmanın toplum ve düşünürler tarafından doğal olarak karşılanması, kültürün bir bütün olarak değil de belli unsurlarının eleştiri konusu yapılmasına sebep olmuştur.

İkinci yaklaşıma göre Rönesans ve Reform, kültür felsefesi açısından kırılma noktasıdır; çünkü Reform'la özellikle de Protestanlık ve Calvinizm gibi mezheplerle tamamen Hristiyanlığın şekillendirdiği veya dayattığı yaşam biçimi eleştirilmiştir. Antik Yunan ile benzerlik taşıyan bu süreçte kültürün belli bir ögesi olan din eleştirilmiş gibi görünse de aslında eleştiri konusu yapılan, dinin öznesi olduğu toplumsal yapıdır. Rönesans ile birlikte sanat, edebiyat, mimari, felsefe ve bilimde yaşanan gelişmeler neticesinde bu eleştiri desteklenmiştir. Ayrıca yine bu süreçte kültürün sorun haline

³⁸ Erhan Atiker, *Modernizm ve Kitle Toplumu*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 49.

gelmesine katkı sağlayan başka bir etken de İlk Çağ ve Ortaçağ'da sınıf ayrımının doğal karşılandığı ve sınıflar arası kültürel farklılıkların keskin olduğu yapının yerine kültürel farklılıkların azalamaya başladığı, sınıflar ve toplumlar arası kültürel geçişkenliğin arttığı, yüksek ve alt kültür gibi ayrımların silikleştiği,³⁹ toplumsal sınıfların yerini kitlelere bırakmaya başladığı bir toplumsal yapının oluşmasıdır. Bu süreçte Reform, var olan kültürü halk kitlelerine yaymada önemli rol oynamıştır.⁴⁰

Reform ile birlikte kapitalizmin habercisi olan burjuvazinin ortaya çıkması dönemin bireyci ruhunun ortaya çıkmasına ve dinden kaynaklanan ortak çaba yerine özel girişimin desteklenmesine sebep olmuştur. Mutlu olmayı insanın bireysel tutumuna bağlayan Reform hareketi, doğmakta olan kapitalizmin bireysel özerklik ideolojisini desteklemiştir.⁴¹ Toplum yapısında köklü değişikliklere sebep olan bu iki yeni oluşum, amaçları için kimi zaman birbiri ile mücadele etmiş kimi zaman ise güç birliği içerisinde olmuşlardır. P. Smith, bu durumun göstergesi olarak Reform ve kapitalizmin “düşüncede kolay ayırt edilebilirken, eylemde genellikle ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiş”⁴² olmasını gösterir. Kapitalizm ile birlikte Protestanlık gibi reformist hareketlerin bu etkileşimi, kültürün bir sorun olarak ele alınmasına zemin hazırlamıştır.

Rönesans ve Reform sürecinde modern bilim ve sanattaki çoğu ilerleme Protestanlıktan bağımsız olmasına karşın Protestanlık, dini hiyerarşiye saldırmak suretiyle modern zihniyetin ve uygarlığın yaratılmasına dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.⁴³ Protestanlıktaki yenilenme düşüncesi Batı toplumunun unsurlarını etkisi altına almıştır. Bu bağlamda Reformcular, modern anlamda bireyci olmamasına karşın bireyciliğe, kapitalizmden kuşku duymalarına karşın kapitalizme, amaçlarına ters olmasına rağmen toplumun laikleşmesine katkıda bulunmuşlardır.⁴⁴ Bunun yanı sıra Protestanlar tüm insanları dünyevi işlerle görevlendirirken, Calvinizm ekonomik erdemlere övgüler yağdırmıştır. Max Weber'e göre Protestanlık ve Calvinizm'in bu

³⁹ “Toplumsal çevreler birbirine yakınlaştıkça, aşağıda yukarıyı taklit yarışı, yukarıda ise yeniye doğru kaçış yarışı kızışır. Para ekonomisi bu süreci hızlandırır ve görünür kılar.” Georg Simmel, “Moda Felsefesi”, Ali Artun (Ed.), *Modern Kültürde Çatışma* (8. Baskı), (ss. 101-132), (Çev.: Nazile Kalaycı), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 122.

⁴⁰ Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı*, (Çev.: Serpil Çağlayan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, 213.

⁴¹ Jan Spurk, *Toplumsal Aklın Eleştirisi*, (Çev.: Işık Ergüden), Versus Kitap, İstanbul 2008, 57.

⁴² Smith, 73-74.

⁴³ Franklin Le Van Baumer (Ed.), *Main Currents of Western Thought*, Alfred A. Knopf, United States of America 1961, 165-166.

⁴⁴ Baumer, 169-170.

yönleri sermaye birikimini ve işlerin rasyonellik üzerinde kurulmasını teşvik ederek kapitalist ruhun oluşmasına ve yayılmasına sebep olmuştur.⁴⁵

Kapitalizmin uyanışının Protestanlığa mal edilmemesi⁴⁶ gerektiğini söyleyen Weber'e göre Reform, kilisenin otoritesinin kalkması değil var olan biçiminin farklılaşmasıdır.⁴⁷ Weber'in nazarında Luther'in ve Calvin'in öğretileri, ilerleme olarak adlandırılan şeyle çok az ilgilidir.⁴⁸ Ancak Protestanlık ve Calvinizm ile reforme edilen Hristiyanlık, güçlenen kapitalizm karşısında ortadan kalkma tehlikesini kapitalizm ile uyumlu bir öğreti haline gelerek aşmıştır.⁴⁹

Rönesans ve Reform ile başlayan sürecin kültürün sorun olarak ele alınmasına en büyük katkısı, hem Weber hem de Adorno⁵⁰ tarafından da ifade edilen öte dünyayı düşünen zihniyete karşı seküler kapitalist zihniyeti topluma yerleştirmesidir. Kültürel ve sosyal hareketin yol açtığı bu zihniyet değişikliğinin devamında yaşanan feodalizmin çöküşü, hümanizm, burjuvazi, sömürgecilik, coğrafi keşifler ve bunlara bağlı olarak ülkeler arası ticaretin artması, Fransız devrimi, sanayi devrimi, kentleşme, emperyalizm, Gutenberg'in baskı makinesi ile başlayan kitle iletişim araçlarının gelişimi, bilim ve teknolojiadaki gelişmeler, sınıflar arası mücadele gibi unsurlar akıl temeli üzerine kurulmuş yeni bir toplumsal yapı meydana getirmiştir. Tüm bu süreçte akıl Aydınlanma filozoflarının elinde toplumu şekillendiren özne haline getirilmiştir. Önceleri dinin kılavuzluğunda kullanılan akıl, daha sonra kendisini kılavuz ilan ederek dine karşı çıkmıştır. İlerlemeci tarih/kültür anlayışı ile birleşen bu akıl kılavuzluğu ile Avrupa, Edgar Morin'in de ifade ettiği gibi "bir yandan dünyayı Avrupalılaştırırken, Avrupalılığı da evrenselleştirmiştir."⁵¹

Kültür'ün bir sorun olarak ortaya çıkmasında etkili olan başka bir etken ise mevcut mantık anlayışını faydasız olarak niteleyerek önermiş olduğu yeni tümevarım yöntemi⁵² ve bu yöntem ile ilerde kapitalizmin baş ilkesi konumuna yükselecek olan pragmatizmin habercisi sayılabilecek olan Kopernik, Bacon ve Newton'un etkisi ile şekillenen bilim

⁴⁵ Baumer, 173.

⁴⁶ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev.: Latif Boyacı), Yarın Yayınları, İstanbul 2013, 39.

⁴⁷ Weber, 31.

⁴⁸ Weber, 39.

⁴⁹ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum I-II*, (Çev.: Latif Boyacı), Yarın Yayınları, İstanbul 2012, C.II, 559.

⁵⁰ Theodor Adorno – Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, (Çev.: Nihat Ülner – Elif Öztarhan Karadoğan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010, 308.

⁵¹ Morin, 135.

⁵² Francis Bacon, *Novum Organum*, (Çev.: Sema Önal Akas), Doruk Yayıncılık, Ankara 1999, 10-11.

çağıdır. İnsanların gelenek ve alışkanlıklara olan tutumunu değiştiren bilim çağı, insanın geçmiş ile bağını kopartarak iyileşmenin içten gelen değişikliklerle değil, dıştan gelen değişikliğe bağlı olduğunu ileri sürmüştür.⁵³

Bilim çağının oluşumuna katkıda bulunan Kopernik, Bacon ve Newton'dan özellikle Bacon'ın görüşleri bilimsel zihniyeti özetleme ve yaygınlaştırması açısından önemlidir. Bacon'un etkisi ile şekillenen yeni bilim anlayışının araçsal rasyonelliği, dünyanın büyüünün bozulmasına ve insanın doğayı tahakküm altına almasına sebep olmuştur. Bu zihniyetin oluşması açısından Bacon'un önemli olan bir diğer görüşü de insanın bilim sayesinde doğayı kontrol altına alması gerektiğini söylemesidir.⁵⁴ Bu amacı gerçekleştirmek için insan aklını kuşatan idollerden⁵⁵ ve yanlış fikirlerden kurtulmak gerektiğini ifade eden Bacon'ın öncüsü olduğu doğa bilimlerinin araçsal rasyonelliği, dünyanın büyüünün kaybolmasına ve insan ile doğa arasında gerilimlere sebep olmuştur.⁵⁶ Bu tablo Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü tarafından eleştirilen 19. ve 20. yüzyıldaki kapitalist, geleneksizleştirilmiş, aurası bozulmuş meta kültürünün oluşmasında etkili olmuştur.

Üçüncü yaklaşıma göre Aydınlanma felsefesi ve bu sürecin devamında yaşanan gelişmeler ile kültür bir sorun olarak ele alınmaya başlamıştır. Siyasi ve ekonomik düşüncenin dinin etkisinden, dinin de gizemli örtüsünden kurtulmasını sağlayan Aydınlanma aklı⁵⁷ başarıya en kolay yoldan ulaşmanın araç ve teknik bilgisi olarak tanımlanan araçsal akıl boyutunda kalmıştır.⁵⁸ Aydınlanmacı aklın toplumun yapısını şekillendirdiği bu süreçte kültür, 18. yüzyılda aydınlanmacı toplumun öznesi olarak aklın yaşatmış olduğu hayal kırıklıklarının ardından sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sorgulama ile eski konumu ve niteliğini kaybeden akıl, her türlü temelden yoksun, denetim altına alınmış, belirsizlik ve şüphe ile karşı karşıya düşmüş, sınırlılık ve eksiklik ile nitelenen bir konuma gelmiştir.⁵⁹ Aydınlanmanın yaratmış olduğu bu hayal

⁵³ Baumer, 249-250.

⁵⁴ Bacon, 8.

⁵⁵ Bacon, s. 15-17.

⁵⁶ J. M. Bernstein, "Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği", *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 201.

⁵⁷ Baumer, 360.

⁵⁸ Atiker, 7.

⁵⁹ Russ, 392.

kırıklığı, Romantizm ile birlikte Hristiyanlığın yeniden keşfedilmesine sebep olmuştur.⁶⁰

Kültür'ün araçsal aklın eleştirisi ile felsefi bir sorun olarak ele alındığını ileri süren bu yaklaşıma göre; 1725 yılında insanın kendi yarattığı dünya olan kültür dünyasının nasıl bir yöntemle incelenmesi gerektiği ve aydınlanmacı, laik, bireyci anlayış karşıtı düşünceleri ile bir kültür felsefesi eseri niteliği taşıyan *Scienza Nouva* (Yeni Bilim)'yı yazan G. Vico, (1668-1774) kültür felsefesinin kurucusu sayılmaktadır.⁶¹ Vico bu ünlü eserinde aydınlanmacı, bireyci ve laik temele dayalı toplum anlayışına karşı Tanrı-Devlet temeli üzerine kurulu ve akla karşı irrasyonel değerle şekillenen bir toplum anlayışını savunmuştur.⁶² Bu bağlamda Vico, insan doğası, tarih, bilgi, bilim ve ilerlemeci anlayış noktasında döneminin baskın düşüncelerini eleştiren görüşler ileri sürmüştür. Dolayısıyla Vico, değişmez bir insan doğası anlayışına, akılcı ve kesintisiz bir ilerleme düşüncesine, açık ve seçikliğe dayalı tek bir doğruluk olduğu varsayımına ve mevcut pozitivist bilimlerin otoriterliğine karşı çıkmıştır. Olguya dayalı bilim anlayışına karşı tarihselliğe dayalı bir bilim anlayışını savunan Vico için insanın bilgisi kesin ve mükemmel olmadığı gibi sürekliliği olan bir ilerlemeden bahsetmek mümkün değildir. Ona göre sürekli ilerleme diye bir şey yoktur. İlerleme en sonunda bir geriye dönüşe varır ve yeni bir barbarlık ortaya çıkar. Tarihte hiçbir zaman bir bütünlük ve yetkinliğe ulaşılamayacağını ileri süren Vico'ya göre tarih, geriye dönüşlerin egemen olduğu, çizgisel bir ilerlemenin olmadığı bir alandır.⁶³ Bu görüşleri ile Vico, birçok açıdan Adorno'nun düşünceleri ile aynı doğrultudadır. Herder'i de etkileyen Vico'nun bu görüşleri ile beraber başlatılan kültür felsefesi, aydınlanma aklının ve bu aklın üretmiş olduğu düşünce ve ürünlerin eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır.

Batı düşüncesinde Vico'nun dışında ilk kültür eleştircilerinden biri olarak görebileceğimiz bir diğer düşünür Diderot'un öğrencisi J. J. Rousseau (1712-1778)'dur. Yeni dünyanın, özellikle pasifik adalarının keşfi ile hiyerarşiye dayalı sınıf yapısını sorgulayan Rousseau, uygarlığın mevcut sömürü düzenini devam ettirmekten başka bir işlevi olmadığını savunmuştur.⁶⁴ Uygarlığı yapay birtakım ihtiyaçlar ürettiği için

⁶⁰ Morin, 96.

⁶¹ Osman Özkul, *Kültür ve Küreselleşme* (2. Baskı), Açılım Kitap, İstanbul 2013, s.42-43; ayrıca bkz., Milay Köktürk, *Kültürün Dünyası*, Hece Yayınları, Ankara 2006, 116.

⁶² Özkul, 43.

⁶³ Karl Löwith, "Vico", Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi* (2. Baskı), (ss. 283-299), Notos Kitap, İstanbul 2015, 295-297.

⁶⁴ Joseph Heath-Andrew Potter, *İsyen Pazarlanıyor*, (Çev.: Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, 26-27.

eleştiren Rousseau,⁶⁵ kitleyi uygarlık ile mücadele edecek bir güç olarak görmüştür.⁶⁶ Rousseau'dan sonra Marx, Weber, Simmel ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ile devam eden bu anlayış kapitalizmin sponsorluğunda gelişen uygarlık düşüncesi karşısında yenilmiştir.

Toplumsal eşitsizliğe karşı insanı doğa ile uyumlu olmaya çağıran Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine* (1754) adlı eserinde Aydınlanmanın akılcılığını eleştirir ve modernliğin akılcı bir düzen oluşturacağı fikrini kabul etmez. Voltaire'in aksine Rousseau, toplumun akılcı olmadığını,⁶⁷ aksine aklın da sorunlu olduğunu, aklın ürünü olan uygarlığın ahlaksızlık ve yozlaşmaya neden olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁸ Bu çerçevede Rousseau'nun her yerde etkili olan ilerlemenin erdemleri yok edeceği düşüncesi akla karşı yükselen bilincin ilk seslerindendi.⁶⁹

Rousseau'nun uygarlığı eleştirdiği bir diğer önemli eseri, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*'dur. Bu eserinde insanın doğal durumda daha özgür olduğu düşüncesinden hareketle, uygarlığın gelişiminin yol açtığı sorunlardan bahseden Rousseau'nun eleştirileri iki konu açısından Enstitünün görüşlerini önclemiştir. Bunlardan ilki İlim, Edebiyat ve Sanat alanındaki olgunlaşmanın insanları köleleştireceğini, kitleler haline sokacağını, bütün davranışların kalıba dökülmüş gibi aynı olacağını, insanların kendisi gibi davranmayacağını ve bu yüzden karşımızdaki insanları tanıyamayacağımızı, hakir görülen cehaletin yerini tehlikeli bir imansızlığın alacağını ifade etmesidir.⁷⁰ Bunun yanı sıra Rousseau'ya göre sanat, ilim ve gösteriş insanlığı mahvetmiş ve boyunduruk altına almıştır.⁷¹ Böylece bilginin moda olduğu, zevklerin eğlence düşkünün gençlere hükmettiği bir ortam ve zamanda yaşamak zorunda kalan sanatçının kalıcı eser bırakmak yerine yaşadığı çağa hitap eden eserler ortaya koyacağını ifade eden Rousseau'ya göre zamanının düşüncelerine uymayan sanatçı unutulmaya mahkum olacaktır.⁷² Sanatın toplumdaki esas unsurları değil, insanın

⁶⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (3. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2011, 773.

⁶⁶ Heath-Potter, 28.

⁶⁷ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi* (9. Baskı), (Çev.: Hülya Uğur Tanrıöver), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, 38-41.

⁶⁸ Philipp Blom, *Cadı Kazanı*, (Çev.: Faruk Akkuş), Sel Yayıncılık, İstanbul 2014, 255.

⁶⁹ Morin, 110.

⁷⁰ J. J. Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, (Çev.: Selahattin Eyüboğlu), MEB Yayınları, İstanbul 1989, 13-18.

⁷¹ Rousseau, 25.

⁷² Rousseau, 34-35.

sapkınlıklarını tasvir eder hale geleceğini ifade eden Rousseau'ya göre artık insanın niteliğine yahut namuslu olmasına değil, gösterişli olmasına değer verilecektir.⁷³ Rousseau'nun sanatla ilgili olarak eleştirdiği bir başka konu da matbaanın üstlendiği işlevdir. Rousseau'ya göre matbaanın tehlikeli düşünceleri kalıcı hale getirmeyi kolaylaştırması sebebiyle doğurmuş olduğu karışıklıklar gelecekte daha da artacaktır.⁷⁴

Rousseau'nun aynı eserinde vurguladığı ikinci önemli nokta, olgunlaşan ilim ve sanatların etkisi ile insanların değerli gördüğü her şeyin değersizleştirilmesi neticesiyle faziletin yerini zenginleşme isteğinin almasıdır. Böylece zenginleşmenin ahlak ve dini önemsizleştirip paranın tek değer haline geleceğini öngören Rousseau'ya göre insanın değeri bile para ile ölçülecektir.⁷⁵ Sonuç olarak Rousseau'ya göre iktidar ile bilgi ve hikmet, birbirinden uzak kaldıkça, bilginler nadiren büyük şeyler düşünecek, yöneticiler nadiren büyük işler yapacak, halk fakir, ahlaksız ve mutsuz halde yaşayacaktır.⁷⁶ Özellikle mülkiyeti toplumun merkezine koyması ve bunu birçok sorunun merkezi olarak görmesi açısından Rousseau, Marksizm'in ve Enstitünün kapitalist kültür eleştirisini öncelemiştir.

Aklın eleştirilmesi ile geline nokta Lukacs 1952 yılında yazmış olduğu *Aklın Yıkımı* adlı kitabında şöyle özetler: “Akıl hiçbir zaman politik olarak yansız, tüm toplumsal gelişmelerin üzerine çıkarılmış bir şey olmaz. Her zaman bir toplumsal durumun ve eğilimin somut ussallığını -ya da us dışılığını- yansıtır, onu kavramsal olarak özetler ve böylece onu destekler ya da engeller”.⁷⁷ Lukacs'ın akıl için kullanmış olduğu bu ifadeler daha sonra kültürün öznesi olarak aklın yerine geçecek olan kapitalizmin durumunu da özetler niteliktedir.

Aydınlanma aklının oluşturmuş olduğu kültüre karşı yapılan eleştiriler, 19. ve 20. yüzyıldaki kitle iletişim teknolojileri ile olgunlaşan ikinci nesil kapitalizm, kitlelerin toplandığı kentler, psikoloji-sosyoloji-siyaset-ekonomi vb. disiplinlere dayalı çoklu yaklaşımlar, 1848 devrimleri, fordizm, tüketim alışkanlıklarının değişmesi, 1929 ekonomik krizi ve devamında ABD hükümeti tarafından uygulanan New Deal yasaları, siyasi iktidar mücadeleleri, -demokrasi, Faşizm, sosyalizm- irrasyonel süreçlerin ön

⁷³ Rousseau, 39-40.

⁷⁴ Rousseau, 43.

⁷⁵ Rousseau, 30-31.

⁷⁶ Rousseau, 46.

⁷⁷ Georg Lukacs, *Aklın Yıkımı*, (Çev.: Ayşe Tekşen Kapkın), Payel Yayınları, İstanbul 2006, 11.

plana çıkması, -psikolojinin etkisi ile- pragmatizm gibi süreçlerin etkisi ile ortaya çıkan toplumsal yapıya bağlı olarak modernizm eleştirisi adı altında güçlenerek devam etmiştir. Özellikle 20. yüzyılda akılcı, hümanist, bilimsel uygarlığın iki dünya savaşı ile yıkılması, teknik akıl ile siyasal aklın işbirliği, tarihin ilerlemesi adına yaşanan gerilemeler, araçsal aklın hümanizmanın değil pragmatizmin hizmetine girmesi⁷⁸ gibi gelişmeler bu eleştirici sürecinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak nasıl ki Ortaçağ'dan Aydınlanmaya geçiş sürecinde dini otorite hemen yok sayılamadıysa, Aydınlanma aklının otoritesinin yıkılması da hemen gerçekleşmemiştir. Bu anlamda Nietzsche ve Freud⁷⁹ ile başlayan bir geçiş evresi yaşanmıştır. Bu geçiş evresinde akıl hala daha saygındır ve ortaya çıkan sorunlar aklın kendisinden değil aklın dışındaki unsurlardan kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Nietzsche ve Freud modernizme karşı olmakla birlikte akılcıdırlar ve insanın toplumsal kültürün yaratmış olduğu engellerden kurtarılabileceğini savunmuşlardır.⁸⁰

Bu geçiş evresinin devamında Marx, Baudelaire⁸¹, Simmel, Weber, Kracauer gibi düşünürlerden oluşan, akla ve aklın oluşturmuş olduğu modern topluma karşı giderek daha yoğun eleştirilerin yapıldığı bir dönem yaşanmıştır. Artık iyice olgunlaşan ve yaygınlaşmaya başlayan değişimin etkilerini Berlin, Paris, Londra gibi kentlerde gözlemleyip bunlara karşı eleştirel bir tutum sergileyen bu düşünürler, araçsal akla ve özellikle kapitalist toplum yapısına yönelik eleştirileri ile hem birbirlerini etkilemiş hem de kendilerinden sonra Enstitünün düşünürlerini etkilemişlerdir.

Kültürün felsefi bir sorun olarak ortaya çıkmasını hazırlayan tüm bu süreçlerin hepsinde ortak olan nokta, aklın eleştiren veya eleştirilen unsur olarak yer almasıdır. Reform ile başlayan süreçte din karşısında akıl değerli görülmüş, dinin ve onun ürettiği yaşam biçimi genel olarak eleştirilmiştir. Eleştiri bununla kalmamış Aydınlanmanın etkisiyle yeni bir yön kazanmıştır. Nasıl ki Reformdan önce akla karşı mesafeli bir tutum varsa Aydınlanma felsefesinde de dine karşı mesafeli bir tutum geliştirilmiştir. Bu tutumun sonuçlarından biri olan araçsal akıl, kültürün irrasyonel süreçlerine karşı mesafeli durarak hatta yer yer bu irrasyonel unsurları dışlayarak zamanın tüm

⁷⁸ Morin, 112.

⁷⁹ “Marksist kültür eleştirisi özellikle Freud’un bastırma teorisi ile etkili olmaya başlamıştır.” Bknz: Heath-Potter, 47.

⁸⁰ Touraine, 133.

⁸¹ “Modernliği ilk defa anlık, geçici, uçucu olarak tanımlayan ünlü Fransız şairi Charles Baudelaire de dile getirmiş ve bu tanım, Baudelaire’den bu yana modernliğin ruhuna dair tüm saptamalar üzerinde egemenliğini kurmuştur.” (Ferma Lekesizalın, *Modern Narsist ve Yaralı*, DoğuBatı Yayınları, Ankara 2013, 10).

deneyimlerine, birikimlerine, kültürel ürünlerine karşı çıkmıştır. Araçsal akıl eksenli bu tür kültürel üretim, kapitalizm ile daha da olgunlaşmıştır. Böylece hem kültürler arasında hem de kültür içerisinde bir siyasi mücadele başlamıştır. Bu mücadele 19. ve 20. yüzyılda bir kültür savaşına dönüşmüştür.⁸² Bu durum kültür kavramına yeni bir yön çizerek felsefi bir sorun olarak algılanmasını sebep olmuştur.

Gelinen noktada 20. Yüzyıl, Batı Avrupa'nın dini veya bilim çağından niteliksel olarak farklı bir çağdır. Bu çağda dini canlanmalar olmuşsa da bunlar kültüre hakim olamamış, aynı şekilde bilimsel ilerlemeler vuku bulmuş fakat bilim, geçmiş yüzyıllardaki gibi kesinlik ve sağlamlıktan yoksun kalarak eleştirilmiştir. 18. ve 19. yüzyılların Aydınlık dünyası ile kıyaslandığında 20. yüzyıl endişe çağı, kaotik, karanlık bir dünyadır. Böyle bir dünyada da bireyler geçen yüzyılın güvenli burjuvazisinin aksine kendi kaderleri üzerindeki kontrollerini kaybetmişlerdir. Bu şartlar altında yarınını belirleyecek olayların şokunu endişe içinde bekleyen bireyler amaçsızca manevi bir boşluğa sürüklenmiştir. 20. yüzyıldaki bu endişe ve maddi dünya çağında hem kültürel hem de psikolojik nedenlerin etkisi ile irrasyonel insan anlayışı 20. yüzyılın keşfi olmuştur.⁸³

Sonuç olarak 20. yüzyıl kültürel yapısının özellikleri, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün kültür eleştirisinin odak noktasını oluşturmuştur. Bu bağlamda Enstitünün kültür eleştirisinin anlaşılması açısından 20. yüzyılı hazırlayan süreçler ve bu süreçlere karşı yapılan eleştirilerin gözden geçirilmesi önem arz etmektedir.

1.3. BASKI MAKİNELERİNDEN TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ'NE METALAŞMA SERÜVENİ

Seküler aydınlanmacı anlayışın etkisi ile bir sorun olarak ele alınan kültürde ilk eleştiri konusu yapılan şey bu kültüre neden olan araçsal akıl, ikinci olarak ise bu anlayışın bir ürünü olan metaların toplum içinde işgal ettikleri konumudur. Bu açıdan kültürün metalaşması eleştirisine giden yolda Enstitü öncesi metalaşmayı hazırlayan süreçlerin ve metalaşmaya karşı yapılan ilk eleştirilerin hazırlayıcı işlevi vardır. Bu noktada baskı makineleri, kültürün değer ve anlamında yol açtığı değişiklikler ile metalaşma sürecinin paradigmasını sağlaması açısından önem arz etmektedir.

⁸² Julian Benda, *Aydınların İhaneti* (2. Baskı), (Çev.: Cem Soydemir), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2011, 24.

⁸³ Baumer, 577-580.

Herhangi bir nesneyi kültürel öge yapan, bireylerin ona yüklemiş oldukları değer ve anlamdır. Kültürü oluşturan değerler ve bu değerlerin taşıyıcısı olan maddi unsurlardan bazıları sembolik, bazıları ekonomik ve bazıları ise hem sembolik hem de ekonomik bir değere sahiptirler. John B. Thompson'un yaptığı bu ayırma göre sembolik değer; kültürel öğeleri üretenlerin ve kullananların gözündeki kazanılan değerdir. Ekonomik değer ise sembolik değere sahip kültürel öğelerin mübadele sürecine girmesi ile kazanılan değerdir.⁸⁴ Örneğin süslü bir tahta kaşık, kullanıcıları tarafından egemen gücün simgesi olarak sembolik bir değer taşıırken, kapitalist toplum yapısı içerisinde mübadeleye sokulması ile ekonomik bir değer kazanır. Kapitalist toplumdaki hemen hemen her öge için yaşanan bu süreç ile kültürel unsur belli bir zümrenin tekelinde toplanmıştır. Bu tekelleşmenin bir sonucu olarak da kültür metalaşmıştır.⁸⁵

Kültürel öğelerin sahip olduğu değerler kapitalizm ile birlikte ekonomik değer baskın olduğu bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu dönüşüm süreci ile kültür, kapitalizmin elinde metalaşmış, ekonomi ise simgesel üretimin temel alanı haline gelmiştir. Böylece kendi ideolojisini devam ettirmek isteyen kapitalizm, gelenekselleşen bir kültüre ihtiyaç duymamış ancak kendi amaçları için mevcut geleneksel kültürü araç olarak kullanmıştır. Çünkü meta kendi mazeretini, ideolojisini yaratmış ve sermaye her alana nüfuz etmiştir.⁸⁶ Bu sürecin bir sonucu olarak kültürün metalaşması ve ekonominin simgeselleşmesiyle beraber kültür ve ekonomi karşıtlığına dayanan yapı parçalanarak⁸⁷ kültürel unsurlar ekonomik gelişme için, ekonomi de kültürel yapıyı şekillendirmek için kullanılmaya başlanmıştır. Sonuç olarak birbirinden bağımsız bir etkinlik alanı olarak tasarlanan toplumda ekonomi, toplumsal etkinlikleri birbirine bağlayan güç olarak ele alınmıştır.⁸⁸ Bu da metalaşmaya giden yolu hızlandırmıştır.

Bu dönüşüm süreci ile öznel alandan koparak mübadele sürecine giren nesnelerin kazanmış olduğu ekonomik değer, nesnenin kendi değeri olarak algılandığı⁸⁹ modern kültürde oynadıkları rol itibarı ile bireylerin yerini almıştır. Bu yer değiştirme ile modern kültür, pratik ve üretim tarzlarında maddi olmasına karşın, üretmiş olduğu

⁸⁴ Thompson, 23.

⁸⁵ İrfan Erdoğan, "Popüler Kültürde Gasp ve Popülerin Gayri Meşruluğu", *DoğuBatı*, Sayı 15, Mart 2012, 74.

⁸⁶ Hal Foster, "Çağdaş Sanatta Siyasal Kavram", Ali Artun (Ed.), *Sanat Siyaset* (3. Baskı), (s.131-154), (Çev.: Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 140-141.

⁸⁷ Foster, 139.

⁸⁸ Geoff Boucher, *Yeni Bir Bakışla Adorno*, (Çev.: Yetkin Başkavak), Kolektif Kitap, İstanbul 2013, 41.

⁸⁹ Lekeşizalın, 20.

metalar dünyası kültürel⁹⁰ karaktere bürünmüş ve kültürel etikete sahip olarak üretilen metalar insanı büyüleyen odak noktaları haline gelmiştir.

1.3.1. Metalaşmanın Habercisi: Baskı Makineleri

Metaların, insanı büyüleyen odak noktasına dönüşmesinde yazma tekniği ile kopyalamada devrime yol açan baskı makinelerinin icadı etkili olmuştur. Uzun ve zor bir uğraş olan yazma tekniği, sınırlı sayıda kopya üretmeye imkan verdiğinden dolayı, kopyalanan eserin değerini kaybettirmekten çok bu değerini yayılıp yaşamasına hizmet etmiştir. Özel kütüphanelerde özenle korunan bu teknikle üretilmiş eserler bir meta olarak görülmekten çok bilginin taşıyıcısı ve koruyucusu olmuşlardır.⁹¹ Ancak 15. yüzyılda baskı makinesinin kullanılmaya başlanması ile ilk tek biçimli, tekrarlanabilir, seri olarak üretilmiş olan kitaplar, sonraki yüzyıllar için meta kültürünün paradigmasını oluşturmuştur.⁹² Bu bağlamda Cemil Meriç'in,

Ortaçağın keşişleri matbaaya şeytan icadı demekte yerden göğe kadar haklıydılar. Asırları kutulara doldurmak, tanrıları, peygamberleri işportada satışa çıkarmak. Dehanın tuğla kadar değeri yok. Fazileti bakkal terazisinde ölçen bir cemiyetin iki buçuk liraya satılan bir Balzac'a göstereceği itibar iki buçuk liralık herhangi bir metaa göstereceği itibardan farksızdır.⁹³

ifadesi bu paradigmayı özetler niteliktedir.

Baskı makinelerinin Avrupa'nın önde gelen ticaret merkezlerine kurulması, ticaretin gelişimi ve ulus-devletlerin ortaya çıkması sonucu oluşan kapitalist üretim anlayışı ile aynı zamana denk gelmiştir. Bu dönemde baskı makineleri öncelikli olarak dinsel, edebi elyazmalarının kopyalanması ve hukuk, tıp ve ticarete kullanılacak metinlerin üretimi ile ilgilenen küçük ölçekli ticari işletmelerdi. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde bu küçük ticari işletmeler zamanla bilginin diğer Avrupa şehirlerine yayıldığı merkezlere dönüşmüşlerdir. Diğer şehirlere nispeten daha serbest yapısıyla ön plana çıkan Amsterdam dönemin askeri, siyasi ve ticari haberler ile ilgili ticaretin yapıldığı merkez haline gelmiştir. Otuz yıl savaşları ile ilgili haberler sebebiyle

⁹⁰ David Rowe, *Popüler Kültürler*, (Çev.: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996, 29.

⁹¹ Terry Eagleton'a göre "Matbaacılığın büyümesi ile, yaygın spekülasyon kitap üretimi ve pazarlaması nihayet egemen edebi üretim tarzını genel emtia üretiminin bir dalı olarak genel üretim tarzına dahil eder." (Terry Eagleton, *Eleştiri ve ideoloji* (2. Baskı), (Çev.: Savaş Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 55.)

⁹² Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi*, (Çev.: Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, 230.

⁹³ Cemil Meriç, *Jurnal I II*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, C.I, 229.

gündemde yerini alan bu haber ticareti, kapitalist üretim sisteminin genişlemesinde ve erken kapitalist finansman biçimlerinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.⁹⁴

Baskı makineleri 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar toplumu şekillendirmede etkili olarak kullanılmıştır. Ticari amaç güdülerek kolayca üretilen gazete, dergi, kitap, broşür vb. ürünler reform ve özellikle Aydınlanma sürecinde seküler bir ideolojiyi yayma ve koruma amacı ile kullanılmıştır. Ancak endüstrileşme sürecinin gelişimi ile giderek tek elde toplanmaya başlayan ekonomi ve baskı makinesinin yanı sıra telgraf, telefon, radyo, sinema gibi yeni kitle iletişim araçlarının gelişimi ile bu durum değişecektir.

1.3.2. Marx’a Göre Metalaşma Serüveni

Erken finansman biçimlerinin yanı sıra sanayi devrimi ile birlikte yaygınlaşan endüstrileşmenin politik sonuçları ve etkileri Almanya gibi kırsal olan ülkelerde daha aşikar olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın başında Fransa ve İngiltere tarafından imal edilen ucuz mallar Almanya’da daha az verimli olan imalatçıların işini kaybetmesine yol açmıştır. Bu anlamda İngiltere ve Fransa gibi güçlü kapitalist ülkeler, Almanya gibi kapitalizmin gelişmediği ülkeleri etkisi altına almıştır.⁹⁵

Doğanın kontrol altına alma sürecinin insanı tahakküm altına alma sürecine dönüşmeye başladığı bir ortamda,⁹⁶ yani kapitalizmin hakim olduğu Fransa ve kapitalizmin etkisi altına girmiş Almanya’da bulunmuş olan Marx, ünlü eseri *Das Kapital*’e meta analizi ile başlamıştır. Marx, Rousseau’nun özel mülkiyetin ortaya çıkması ile insanın doğasından uzaklaştığı ve yabancılaştığı söylemini hatırlatacak şekilde, bir zamanlar ortak mülkiyet sayılan kaynakların, bireyler tarafından sahiplenilerek bu kaynakların metalara dönüştürülmesini metalaştırma olarak adlandırmıştır.⁹⁷ Metalaşma sürecini açıklarken Marx’ın kullanmış olduğu meta, değer,

⁹⁴ Thompson, 206-208.

⁹⁵ George Ritzer, *Sociological Theory* (8th Edition), McGraw-Hill Companies, Newyork 2011, 56.

⁹⁶ Seyla Benhabib, “Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları”, (Çev.: Salih Akkanat), H. Emre Bağcı (Ed.), *Frankfurt Okulu* (3. Baskı), (ss. 83-110), DoğuBatı Yayınları, Ankara 2010, 92.

⁹⁷ Jeremy Gilbert, *Antikapitalizm ve Kültür*, (Çev.: Tuğba Sağlam), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, 161.

mübadele kavramları sadece ekonomik bir analiz değil aynı zamanda toplumsal ilişkilere de ışık tutan bir analizdir.⁹⁸

Metalaşma sürecini açıklarken kullanmış olduğu ekonomik kavramlar ile toplumsal ilişkileri açıklayan Marx, Rousseau'nun aksine, insanın ihtiyaçlarının artmasının insan doğasının temel bir yönü olduğunu ve ihtiyaç ile güçlerin karşılıklı olarak birbirini tetiklediğini savunmuştur.⁹⁹ Bu görüş ayrılığının yaşanmasında insanların bağımlı hale geldiği, özgürlüğünün kısıtlandığı bir toplumdan, insanın ihtiyaçlarını karşılayan üretim sürecinin tek elde toplanması ile yabancılaşmanın esiri olan topluma doğru bir dönüşümün meydana gelmesinde etkili olmuştur.

Üreticisinden daha çok ön plana çıkmasından dolayı metanın insanlar için fetiş karakter kazandığını ifade eden Marx'a göre herhangi bir ürünün meta olabilmesi için, mübadele süreci zorunludur.¹⁰⁰ Marx'a göre bu mübadele süreci, kar için yapılan rekabetin sonucu olarak pazarlanabilir kültürel üretimin artmasına, her türlü kültürel ürünün de artan oranda ticarileşmesine ve manevi gizemleştirmenin yerini meta fetişizminin almasına sebep olmuştur.¹⁰¹ Mübadele süreci sonucu ortaya çıkan bu değişimlerin nedenini açıklarken din¹⁰² ile meta arasında benzerlik kuran Marx, bu değişimin sebebini, insan emeğinin toplumsal niteliğinden soyutlanıp, ürünün niteliği haline getirilmesinin sonucu olarak ve üretici-emek ilişkisinin emek-ürün ilişkisine dönüştürülmesi ile açıklar.¹⁰³

Marx'a göre mübadele süreci, metaların niceliğinin, kullanışlılığının ve değerinin artmasına oranla insanlar dünyasının değersizleşmesine sebep olmuştur. Böylelikle insanlar, meta düzeyine inerek metaların en zavallısı haline gelmişlerdir.¹⁰⁴ Marx'ın nazarında metalaradaki nicelik ve kullanışlılığın artması sonucunda doğal ihtiyaç yerini insani ve doğal olmayan arzulara bırakmış ve de üretilen her ürün ötekinin parasını elde

⁹⁸ Douglas Kellner, "Frankfurt Okulunu Yeniden Değerlendirmek: Martin Jay'in Diyalektik İmgelem'inin Eleştirisi", (Çev.: Armağan Öztürk-H. Emre Bağce), Bağce (Ed.), (ss. 134-164), 145.

⁹⁹ Sean Sayers, *Marksizm ve İnsan Doğası* (2. Baskı), (Çev.: Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul 2013, 104-105.

¹⁰⁰ Karl Marx, *Kapital I-II* (4. Baskı), (Çev.: Mehmet Selik-Nail Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul 2013, c.I, 54.

¹⁰¹ Eugene Lunn, *Marksizm ve Modernizm*, (Çev.: Yavuz Alogan), Dipnot Yayınları, Ankara 2011, 26-27.

¹⁰² Marx'ın Meta üreten bir toplum için en uygun din biçiminin Hristiyanlık ve özellikle onun burjuva ürünleri olan Protestanlığı deizme örnek verirken, gerçek tüccar halk olarak Yahudilerin üretim organizmalarının burjuvaziden daha basit ve saydam olduğunu (Lunn, 88.) söylemesi kapitalizmin gelişim sürecinde Protestanlık, Calvinizm, Püritenlik gibi mezheplerle birlikte Yahudiliğin de rol almış olması açısından ilginçtir.

¹⁰³ Lunn, 81-82.

¹⁰⁴ Karl Marx, *Felsefe Yazıları*, (Çev.: Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul 2004, 23-25.

etmek için bir yem olarak kullanılmıştır.¹⁰⁵ Marx'a göre endüstrileşme, insanın yaşamından ve insanlığından aldığı her şeyin yerine parayı ve serveti koyarak insanın yapamadığı şeyleri para ile yapabileceği fikrini yerleştirmiştir.¹⁰⁶ Böylece insan, para ile istediği metalleri elde edebilen aynı zamanda paranın elde edebileceği bir meta haline gelmiştir.

Para aracılığıyla meta arasında kurmuş olduğu ilişkide, insanın metaller tarafından adeta büyüldüğünü gözlemleyen Marx, bu durumu ifade etmek için meta-fetişizmi¹⁰⁷ kavramını kullanır. Fetiş ile üretilen ve bir tanrıymış gibi tapılan metalleri kasteden Marx,¹⁰⁸ metallerin mistik karakterinin onların değişim değerinden kaynaklandığını ve bu değişim değeri ile metallerin sosyal bir statüye büründüklerini ifade etmiştir.¹⁰⁹ Böylece meta-fetişizminin zamanla yaygınlaşması ile kitleler, oluşan toplumsal hayata yabancılaşarak¹¹⁰ tüketimin zevk ve mutluluk vereceğini benimseyecek ve toplumsal gerçeklerden uzaklaşacaklardır.¹¹¹

Meta-fetişizmine giden yolda nesnelleşme ve yabancılaşma arasında ayrım yapan Marx, nesnelleştirmeyi insan ile doğanın bütünleşmesinin, doğayı dönüştürüp insani görünüş bakımından daha evrensel hale gelmenin aracı olarak görür. Ancak doğaya benzeyerek doğanın efendisi olmanın bedeli olarak kendini kurban eden insanın nesnelleşmesi kendini gerçekleştirmeye değil, olumlama kılığında inkara dönüşmüştür.¹¹² Marx'ın yapmış olduğu bu ayrıma göre gereksinimini karşılamak için

¹⁰⁵ Marx, *Felsefe Yazıları*, 56.

¹⁰⁶ Marx, *Felsefe Yazıları*, 59.

¹⁰⁷ "Fetişizm kelimesi ilk kez 1757'de Fransız filozof Charles de Brosses tarafından kullanıldı. Bu kavramın 18. Yüzyılda dolaşıma girmesi tesadüf değildi. Afrikaya yönelik sömürgecilik ve köle ticareti ile birlikte siyahların birtakım objelere, fetişlere taptıkları olgusu soyut ve evrensel dinin, Hristiyanlığın yüceliğine inanmış olan Avrupalıları dehşete düşürmüştü. Baudrillard'ın belirttiği gibi fetişizm 18. Yüzyılda sömürgelerde yaşayan Avrupalılar, misyonerler, etnologlar tarafından icat edilmişti. Siyahları hayvanla özdeşleştiren Aydınlanma düşüncesi fetişe tapınmayı aydınlanmış zihnin, aydınlanmış ötekinin, ilkelin bir yanılgısı kusuru olarak görüyordu... sömürgeci Avrupa Afrika'yla arasındaki sosyal ve kültürel farkları tanımlamak yerine ötekini fetişleştiriyor, onu doğal olanla, büyü bir özle işkillendiriyordu. 18. Yüzyılda burjuvazinin evrensel fikirlerinin değerlerinin yüzyılı olsa da 19. Yüzyıl ile birlikte kapitalist üretim ve toplum söylemi hakim olmaya başlamıştır. Bu bağlamda da fetişizme olan ilgi dinsel bir eksenden maddi bir eksene doğru kaymaya başladı." (Yaşar Çubuklu, "Fetişizm: Nesnelerin Cazibesi", *Virgöl*, Sayı 61, 2003, 22).

¹⁰⁸ Ritzer, 58.

¹⁰⁹ Çubuklu, 22.

¹¹⁰ "Modern çağda bir aşağılama terimi olarak ortaya çıkan kitle kavramının öncülü olan "güruh" kamu alanını işgal eden, kamu düzenini bozma tehdidinde bulunan azıllı bir kalabalık anlamına geliyordu. 19. yüzyılda sanayileşme ve kentleşme ile birlikte, kitleler toplum hayatı içinde kalıcı hale gelmiştir." Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Susan Buck Morss, *Rüya Alemi ve Felaket*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2004, 148). "Rousseau'nun uygarlığa karşı müttetik olarak gördüğü kitlelerin uyum ve itaat etme davranışları 20. yüzyıla gelindiğinde sorun olarak görülmeye başlanmıştır." Geniş bilgi için bakınız: (Heath-Potter, 29).

¹¹¹ Ünsal Oskay, *Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri* (5. Baskı), Der Yayınları, İstanbul 2010, 179-180.

¹¹² Seyla Benhabib, *Eleştiri Norm ve Ütopya*, (Çev.: İsmet Tekerek), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, 218.

üretim yapan insanın nesnelleşmesi, üretim sürecinin tekelleşmesi ile yabancılaşmaya dönüşmüştür.

Marx'ın kapitalizm üzerine yapmış olduğu tüm bu meta eleştirilerine karşı hayatın her alanında gelişen endüstriyel sürece bağlı olarak Marksistler bir yandan da kapitalizmin sunmuş olduğu imkanların etkisinde kalmışlardır. Bu bağlamda kapitalizmin başarısının arkasında yatan gücün teknoloji olduğundan şüphe etmeyen Marksistler, teknoloji sonucunda yaşanan acı ya da felaketin teknolojik aletlerden değil toplumsal şartlardan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bu açıdan Marksistler, teknolojiyi sosyalizmi kolaylaştıran veya hazırlayan bir etken olarak hoş karşılamışlardır.¹¹³ Bu anlayışın bir sonucu olarak bilimsel ve endüstriyel rasyonel ilerlemenin sosyalizmi hızlandıracağını düşünen Marksizm ile burjuva toplumu arasındaki mesafe daralmaya başlamıştır.¹¹⁴ Bu daralmanın komünizme geçişi hızlandıracağını düşünerek Ortodoks Marksizm'in eleştiriden muaf tuttuğu teknolojik araçlar ile ABD'de birebir yüzleşme fırsatı bulan Enstitü, teknolojik araçlar ile metalaştırılma sürecine giren kültürü eleştirirken aynı zamanda bu sürecin oluşmasında rol oynayan pozitivist anlayışı da eleştirmişlerdir. Bu bağlamda ilerlemeci toplum anlayışında toplumun ticari bir yapıya bürüneceğini ifade eden¹¹⁵ Marx'ın kapitalizm eleştirisi, Enstitü ile dönüşüme uğramıştır. Bütün toplumsal ilişkilere sızan sermayenin, yerel ve kültürel çeşitlilik ile kaynağı ne olursa olsun estetik anlamları sahiplenmesi ve bunları kazanç sağlama aracına dönüştürmesi Enstitü tarafından eleştirilmiştir.¹¹⁶

1.3.3. Simmel'e Göre Metalaşma Serüveni

15. yüzyılda baskı makinesi ile başlayan metalaşma sürecine yönelik eleştiriler Rousseau ve Marx'tan sonra dönemin metropollerini eleştiri konusu yapan Weber ve Simmel ile devam etmiştir. *Paranın Felsefesi* adlı eserinin merkezine Marx'ın mübadele sürecini ve meta tüketicisini koyan Simmel, Marx'tan farklı olarak üretim süreci ile

¹¹³ Russell Jacopy, *Yenilginin Diyalektiği*, (Çev.: Özgür Yakupoğlu-Ali Osman Alayoğlu), Doruk Yayınları, Ankara 1999, 61-62.

¹¹⁴ Jacopy, 65.

¹¹⁵ Karl Marx, *1844 El Yazmaları* (9. Baskı), (Çev.: Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul 2014, 143.

¹¹⁶ David Harvey, *Sermayenin Mekanları*, (Çev.: Başak Kıcırcı-Deniz Koç-Kıvanç Tanrıyar-Seda Yüksel), Sel Yayıncılık, İstanbul 2012, 483.

ilgilenmemiş, bu sürecin sonucu olarak ortaya çıkan yaşam biçimlerinin neden olduğu sorunlar ile ilgilenmiştir.¹¹⁷

Simmel, kapitalizmin insanlar arasındaki ilişkiyi şeyler arasındaki ilişkiye dönüştürdüğünü ifade etmiştir.¹¹⁸ Bu bağlamda para ekonomisi ile her şeyi mübadele değeri altında ortak bir paydaya indirgeyen ve değişken duyu akışı ile paradoksal biçimde yenilenen unsurların peşine düşen, nevrotik ve bıkkın bir kişilik yaratacağından dolayı Simmel, kapitalizmi eleştirmiştir.¹¹⁹ Simmel'e göre nesnelleştirme ve niceliksel soyutlamanın bir sonucu olan bu kişilik tipi; insani yönü törpülenmiş, kendisine ve çevresindekilere nesne olarak bakan, yabancılaşmış, özne olmaktan çok köleleşmiş insanlardan oluşan bir toplumun doğmasına sebep olmuştur.¹²⁰

Böyle bir toplumda bireysel kültür ile nesnel kültür arasında ayırım yaparak nesnel kültürün, kendilerini üreten insanların kontrolünden çıkarak baskın bir konuma gelmesini eleştiren Simmel'e göre bu nesnel kültür, insanın aleyhine ve insanlığa yönelik ciddi bir tehdittir.¹²¹ İnsana yönelik bu tehdidi analiz ederken kültürün aşırı nesnelleşmesi sürecinin aşırı öznelciliğe¹²² neden olduğunu ifade eden Simmel, ısmarlama üretim ile kitlesel tüketimi karşılaştırmıştır. Bu bağlamda metaların özerkleşerek kendi içine kapalı meta yığınlarından oluşacak dünyanın¹²³ giderek insanın efendisi olacağını ifade eden Simmel'e göre insan, kendisini kuşatan bu kültürde kendisine yabancılaşacaktır.¹²⁴

Simmel, her ne kadar mübadele süreci ve paranın toplumda yol açtığı sonuçları eleştiri konusu yapmış ise de Marksistler gibi eleştirmiş olduğu bu sistemin dışında kalamamıştır. Kadrosuz bir akademisyen olarak kendisine kalan mirası tükettikten sonra alışmış olduğu hayat tarzı için gerekli olan parayı kazanmak için dergilere şiir, masal,

¹¹⁷ David Frisby, "G. Simmel Modernite'nin İlk Sosyoloğu", (Çev.: Elçin Gen), Artun (Ed.), *Modern Kültürde Çatışma*, (ss. 9-51), 21.

¹¹⁸ G. Skirberkk-N. Gilje, *Felsefe Tarihi* (4. Baskı), (Çev.: Emrah Akbaş-Şule Mutlu), Kesit Yayınları, İstanbul 2011, 503.

¹¹⁹ Frisby, G. *Simmel Modernite'nin İlk Sosyoloğu*, 22-24.

¹²⁰ Lekesizalın, 21.

¹²¹ Gökhan Yavuz Demir, "Sunum: Çarmıhını Sırtında Taşıyan Sosyo-Filozof Georg Simmel", Georg Simmel, *Paranın Felsefesi*, (Çev.: Yavuz Alogan-Öykü Didem Aydın), İthaki Yayınları, İstanbul 2014, 10.

¹²² Frisby, G. *Simmel Modernite'nin İlk Sosyoloğu*, 27.

¹²³ Frisby, G. *Simmel Modernite'nin İlk Sosyoloğu*, 35-36.

¹²⁴ Skirberkk-Gilje, 504.

felsefi denemeler¹²⁵ yazması bir çelişki gibi görünse Simmel'in bu durumu modern toplumu anlamasında etkili olmuştur.

1.3.4. Weber'e Göre Metalaşma Serüveni

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne giden yolda bir diğer uğrak noktası “toplumsal rasyonelleşmenin” özgürlük yitimine, “kültürel rasyonelleşmenin” ise anlam kaybına neden olduğunu ileri sürerek Enstitüyü etkileyen Weber'dir.¹²⁶ Ona göre bu rasyonelleşme sürecinde Hristiyanlığın etkisinden kurtularak faydaya dayalı, pratik araçlara yönelik hale gelen akıl, toplum için demir bir kafes örmüştür.¹²⁷ Aklın örmüş olduğu bu demir kafes içinde kalmak istemeyen Hristiyanlık ise aklın bağımsızlaşmasına karşı zayıflayan otoritesini güçlendirmek için dönemin şekillendirici gücü kapitalizm ile bir tür rekabet/işbirliği içine girmiştir.

Geçmişten beri Batı dünyasında sermaye ile cemaat dini arasında sıkı bir ilişki¹²⁸ olduğunu vurgulayan Weber'e göre burjuvazi ve rahipler sınıfı siyasal güç ve faizle borç para vermeyi elinde tutan feodal ailelere karşı birbirini desteklemişlerdir. Bu anlamda püriten mezheplerin en güçlü desteği şehirlerde bulunduğunu ifade eden Weber, faiz ile ilgili sıkı yasakların da bu mezhepler tarafından esnetildiğini ve Hristiyanlığın faiz ile ilgili uygulamalara engel olmak yerine bu uygulamalardan doğan günahları para ile affederek gelişen kapitalizme ayak uydurduğunu ifade etmiştir. Para ile günah affetmenin yanı sıra kilisenin küçük burjuvaziye gereken krediler için Rehin Dükkanlar açtığını ifade eden Weber'e göre kilise, bu davranışı ile 18. yüzyılda resmi olarak, 19. yüzyılda ise bütün olarak faize teslim olmuştur.¹²⁹ Böylece Hristiyanlık, yeni mezhepler ile para kazanmanın bir aracı, kilise ise herhangi bir saygınlığı olmayan sosyal bir kurum,¹³⁰ şehirlerin kurulması ile şehirlerde ikamet etmeye başlayan insanlar ise iktisadi bir varlık haline gelmiştir.¹³¹ Weber'in “büyü bozumu” olarak adlandırdığı bu durum dini olanla olmayanın ayrılması ve dindeki büyülenmenin reddedilmesi konusunda önemli rol oynamıştır.¹³² Yeni mezheplerin oynamış olduğu bu rolle

¹²⁵ Demir, 11.

¹²⁶ Benhabib, “Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları”, 83.

¹²⁷ Cevizci, 1212.

¹²⁸ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum I-II*, c.I, 608-609.

¹²⁹ Weber, *Ekonomi ve Toplum I-II*, c.II, 554.

¹³⁰ Weber, *Ekonomi ve Toplum I-II*, c.II, 563.

¹³¹ Max Weber, *Şehir*, (Çev.: Musa Ceylan), Yarın Yayınları, İstanbul 2012, 87-120.

¹³² Touraine, 45-46.

insanlarda eksik bırakılan büyüleyici olana inanma ihtiyacı, kapitalizm için metalarını pazarlayabileceği bir boşluğa neden olmuştur.

Hem Marx hem de Weber kapitalizmin gelişimi ile din arasında bir bağlantı olduğundan bahsetmiştir. Ancak Marx, kapitalizmin sömürücü etkisinden kurtularak özgürleşmenin ön koşulu olarak toplumsal ilişkilerin gizemden arındırılmasını savunurken Weber, artan rasyonelleşme karşısında toplumun geleneksel değerlerini kaybetmesi ile dünyanın büyüünün bozulduğunu savunmuştur.¹³³

1.3.5. Lukacs’a Göre Metalaşma Serüveni

Enstitünün kültüre yönelik değerlendirmeleri Marx’ın kapitalist çözümlemesinin yanı sıra özellikle de Lukacs’ın “şeyleşme” kavramına dayanmaktadır.¹³⁴ 1918-1930 yılları arasında yazdığı denemelerin toplamından oluşan *Tarih ve Sınıf Bilinci*¹³⁵ eserinde şeyleşme kavramından bahseden Lukacs, Marx’ın meta-fetişizmi kavramından hareket etmiştir.¹³⁶ Şeyleşme kavramı ile Marksist ekonomi çalışmalarını tamamen reddetmeyip bu çalışmaların kapsamını genişleten Lukacs’da meta-fetişizmi ve şeyleşme arasındaki fark, kavramların kapsamı ile ilgilidir. Buna göre meta-fetişizmi ekonomi ile sınırlıyken şeyleşme tüm toplum ile ilgilidir.¹³⁷ Lukacs için şeyleşme, meta, nesnellik ve nicellik ile bilincin üzerinin örtüldüğü bir kapitalist toplumda ortaya çıkan bir bilinçsizlik haliydi.¹³⁸

Tüm nesnelerin metaya dönüşmesi ve fetişist mübadele değeri haline getirilmesinin sadece tüm nesneleri etkileyen bir süreç olmadığından bahseden Lukacs’a göre bu süreç toplumsal varlık olgusunun tümünü içine alacak şekilde yaygınlaşması ile insanlar, metaları ve diğer ekonomik fenomenleri şeyleştirdikleri gibi, dinsel, siyasal ve

¹³³ Thompson, 98.

¹³⁴ S. Evren Yüksel, “Modernizm ve Kültür-Sanat Bağlamında Frankfurt Okulu”, Beybin Kejanlıoğlu (Ed.), *Zamanın Tozu Frankfurt Okulu’nun Türkiye’deki İzleri*, De Ki Basım Yayınevi, Ankara 2011, 397; ayrıca bkz., Gerhard Schweppenhäuser, *Eleştirel Teoriye Giriş*, (Çev.: Hülya Yaman), Avesta Yayınları, İstanbul 2015, 25.

¹³⁵ Lukacs bu eserinde “Weber’in ‘rasyonelleşme’ kavramını Marx’ın ‘meta fetişizmi’ kavramıyla ilişkilendirdi; şeyleşme kavramına genelleştirerek. Şeyleşme genel olarak modern toplumun değil, yalnızca Pazar değişiminin hakim olduğu modern toplumun, yani kapitalist toplumun ayırt edici özelliğidir.” (Göran Therbon, “Frankfurt Okulu”, (Çev.: H. Emre Bağce), H. Emre Bağce (Ed.), *Frankfurt Okulu* (3. Baskı), (ss. 19-54), DoğuBatı Yayınları, Ankara 2010, 26-27).

¹³⁶ Adorno’ya göre Lukacs, “Ruh ve Biçim, Roman Teorisi ve Tarih ve Sınıf Bilinci çalışmalarıyla şeyleşme kategorisini sistematik bir biçimde felsefeye uygulayan ilk diyalektik materyalist yazardır.” (Theodor Adorno, “Baskı Altında Uzlaşma”, E. Bloch vd., *Estetik ve Politika*, (Çev.: Ünsal Oskay), (ss. 321-376), Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, 321).

¹³⁷ Ritzer, 279.

¹³⁸ Jacopy, 244.

örgütsel yapıları da şekleştirmiştir.¹³⁹ Bu açıdan insan tarafından üretilen sosyal formların doğal, evrensel ve mutlak bir süreç olduğu inancı anlamına gelen şekleşme kavramı, bir taraftan toplumsal yapıların insan kontrolünün ötesinde ve değıştirilemez olduğu yönündeki bir inancı dile getirirken¹⁴⁰ diğerk taraftan insanın da bu mübadele sürecinde, fiziksel ve psişik niteliklerinin şekleşme¹⁴¹ sürecine bağılı hale geldiğini dile getirir.¹⁴²

Marx'ın meta-fetişizmi kavramının yanı sıra yabancılaşma kavramı ile Simmel'in bireysel-nesnel kültür ayırımından hareket eden Lukacs, toplumsal dünyanın metalaşmasını daha genel bir şekleşme süreci ile ilişkilendirmiştir. Lukacs için bu durum insanın kontrolünün dışında kalan bir topluma yol açmıştır.¹⁴³ Böyle bir toplumda Lukacs'ın "kapitalizme özgü olan bir bilinçsizlik"¹⁴⁴ hali olarak özetlediğı şekleşme kavramı, insanın yaşamını şekillendiren unsurların pasif bir izleyicisi haline gelme sürecini ifade eder.¹⁴⁵ Bu süreçte insanlığın sorunlarının son çözümlemede metaya dayandığına ve bu sorunların çözümünün anca meta denen bilmedenin çözümü ile mümkün olacağına inanan¹⁴⁶ Lukacs için makineye dayalı mekanikleşme, insanı bütün akılsal-ruhsal yeteneklerinden, kişiliğinden kopararak bir meta haline getirmiştir.¹⁴⁷

Lukacs ile etkileşim içinde bulunmuş ve meta üzerine iktisadi analiz yapan önemli bir filozof da 1933 yılında Macaristan'ı terk ederek Londra'ya yerleşen Karl Polanyi'dir. Ayşe Buğra'nın Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* eserine yazmış olduğu Ön sözde ifade etmiş olduğu üzere Lukacs ile olan ilişkisinde Polanyi, Marksizm'in kapitalist düzende emeğin metalaşması, insanların ve sosyal ilişkilerin nesneleşmesi görüşlerinden etkilenmiştir. Kendisinin de katılmış olduğu bu Marksist tespit ile 19. yüzyıl öncesi ekonomik sistemler ile 19. yüzyıl kapitalist ekonomisini karşılaştıran Polanyi'ye göre kapitalizmin etkisi ile oluşan "Piyasa Ekonomisi" kendi kurallarına göre işleyen, sosyal

¹³⁹ György Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci* (4. Baskı), (Çev.: Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul 2014, 355-356.

¹⁴⁰ Ritzer, 59.

¹⁴¹ Şekleşme kavramı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız; Timothy Bewes, *Şekleşme*, (Çev.: Deniz Soysal), Metis Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁴² Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, 234.

¹⁴³ Philip Smith, *Kültürel Kuram* (2. Baskı), (Çev.: Selime Güzelsarı-İbrahim Gündoğdu), Babil Yayınları, İstanbul 2007, 60.

¹⁴⁴ Jacopy, 244.

¹⁴⁵ Joseph Femia, "Batı Marksizmi", Daryl Glaser-David M. Walker (Ed.), *20. Yüzyılda Marksizm*, (Çev.: Burak Gürel-Onur Koyunlu-Sungur Savran), (ss. 144-171), Versus Kitap, İstanbul 2011, 152.

¹⁴⁶ Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, 205.

¹⁴⁷ Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, 232-233.

düzenden bağımsız, üretilen her şeyin piyasada satılmak için yapıldığı, üretimin her unsuru için emek, toprak, para dahil piyasaların ortaya çıktığı bir ekonomidir.¹⁴⁸

Emek, toprak ve paranın piyasa mekanizmasına dahil edilmesinin piyasa ekonomisinin toplumu hakimiyeti altına alması anlamına geleceğini ifade eden Polanyi, emek, toprak ve paranın meta olmayıp üretimin unsurları olduğunu ifade eder. Bu anlamda emek, toprak ve paranın meta tanımının hayali olduğunu savunan Polanyi'ye göre sözde meta olarak tanımlanan emeği kullanan sistem aynı zamanda bu emeğin sahibi olarak fiziksel, psikolojik ve ahlaki bir varlık olan insanı da kullanmıştır.¹⁴⁹

Sonuç olarak Marx'ın 1844 *El Yazmaları*'nda kullandığı vecize ile ifade edecek olursak, "efendisiz toprak olmaz" sözünün geçerli olduğu Feodalite döneminden "para efendi tanımaz" sözünün geçerli olduğu kapitalist döneme doğru gelişen toplumsal yapı ile paralellik gösteren metalaşma süreci ile 15. yüzyılda paradigmasının baskı makinesi ile sağlandığı, 16. ve 17. yüzyıldaki birçok değişim ile bu paradigmanın desteklendiği, 18. yüzyılda insan doğasının geçmişinden kopararak ölçüsüz gelişmesine sebep olduğu, 19. yüzyılda insanın ve işinin uzmanlaşması ile bireylerin bir başkasının etkinliğine bağımlı hale geldiği,¹⁵⁰ 20. yüzyılda ise Ali Şeriatî'nin;

...kapitalistler bile söz konusu tüm sorunlardan haberdardır. Artık kapitalist eskiden olduğu gibi aptalca para istifleyen biri değildir. Kapitalistler artık sosyolog, felsefeci bilim adamı ve hatta çok iyi tanınan Marksist uzmanları da çalıştırabilmektedirler. Kapitalistler varlıklarına yönelmiş tehlikelerden tümüyle haberdar edildiklerinde tüm güçlerini zorunlu seyri değiştirmek için harekete geçireceklerdir.¹⁵¹

cümleleri ile betimlediği kapitalizm, kitleler haline gelmiş toplumları yönlendirmiştir. Diğer bir ifade ile metalaşma süreci ve kapitalizmin sponsorluğunu üstlendiği kültür, kıyıda köşede kalmış yerel kültürel unsurların ortaya çıkması ile onlara saldıran, sonunda onları kendine benzeten ve durdurulamayan bir zombi kültür halini almıştır.

¹⁴⁸ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, (Çev.: Ayşe Buğra), Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, 87-90.

¹⁴⁹ Polanyi, 91.

¹⁵⁰ Georg Simmel, "Metropol ve Tinsel Hayat", (Çev.: Nazile Kalaycı), Artun (Ed.), *Modern Kültürde Çatışma* (ss. 83-100), 83.

¹⁵¹ Ali Şeriatî, "Kapitalizmin Rasyonelleştirilmesi", Erişim (15.12.2014): http://www.aliseriati.com/kitaplar.php?Makale_id=207&Kat_id=11.

1.4. TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ'NDE FELSEFİ BİR SORUN OLARAK KÜLTÜR

1923 yılında Almanya'da kapitalist sermayeye sahip Yahudilerin desteği ile kurulan ve yaşatılan Enstitü, Marksizmin eleştirel bir yorumlanması ile dönemin kapitalizmin etkileri, otoriter süreçler, mülkiyet, işbölümü, bürokrasi, aile, kitleler, kültür ve ideoloji alanları üzerine eleştirel bir bakış açısı ile odaklanan bir yapılandırma. Horkheimer, Adorno, Marcuse, Löwenthal, Pollock, Fromm, Habermas ve Benjamin gibi isimlerin üyesi olduğu Enstitü, Avrupa'da başladığı faaliyetlerini Faşizmin etkisi ile kaçtıkları ABD'de sürdürmek zorunda kalmıştır. ABD'de daha çok kültür üzerine odaklanan Enstitü üyeleri, ABD'yi Avrupa'nın ileri gözlem aşaması olarak değerlendirmiş ve burada edindiği deneyim ile toplumun hemen hemen her alanını etkisi altına alan endüstriyel süreçlerin, kitle iletişim araçlarının, sanatın eleştirel bir değerlendirmesini yapmışlardır. ABD deneyimi sonrası Almanya'ya dönen Enstitü üyeleri, bu deneyimlerinden hareketle Avrupa'daki kitlesel hareketler, toplumsal yapı ve bu yapı karşısında bireyin düştüğü konum üzerine odaklanmışlardır.

Kültürün öznesi olarak kültürü üreten birey, aynı zamanda bir önceki toplumun üretmiş olduğu kültürün de nesnesi konumundadır. Dolayısıyla kültürün hem öznesi hem de nesnesi olarak birey, toplum ile olan ilişkisinde değişen oranlarda kültürü oluşturmakta ve kültür tarafından oluşturulmaktadır.¹⁵²

Kültür kavramının tarihsel gelişimi ve bir sorun olarak ele alınma süreci dikkate alındığında birey-toplum etkileşimi ile oluşturulan kültürün şekillenmesinde, kitle iletişim araçları belirleyici olmuştur. Bu açıdan Antik Çağ'da kullanılan yazı,¹⁵³ hitabet, felsefi okullar gibi araçlar ile Ortaçağ'da kullanılan; din adamları arasındaki yaygın iletişim, misyonerlik, sanat (resim), yazma eserler, kiliseler, baskı makineleri gibi araçlar bu amaç için kullanılmıştır.¹⁵⁴

Sözlü olarak başlayan bu iletişim sürecinin, elle kopyalama tekniğinden baskı makinesi ile çoğaltma tekniğine doğru gelişiminin bir sonucu olarak şekillenmeye

¹⁵² "Bilinen bir şey olarak insan, doğa ve tarih tarafından oluşturulur; ama bilen olarak insan doğayı ve tarihi oluşturur." (Georg Simmel, *Bireysellik ve Kültür*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis, İstanbul 2009, 32).

¹⁵³ Eric Havelock, "Yunan Mirası", David Crowley-Paul Heyer (Ed.), *İletişim Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Berkay Ersöz), Siyasal Kitapevi, Ankara 2013, 91-98; ayrıca bkz., Robert K. Logan, "Yazı ve Alfabe Etkisi", Crowley-Heyer (Ed.), (ss. 99-106), 99-100.

¹⁵⁴ James Burke-Robert Ornstein, "Ortaçağda İletişim ve İnanç", Crowley-Heyer (Ed.), (ss. 117-126), 117-119.

başlayan kitle toplumu, kültürün bir sorun olarak ele alınmasının zeminini hazırlamıştır. 15. yüzyılda baskı makinesinin kullanımı ile başlayan sürecin en somut belirtisi, Protestanlığın kısa bir sürede toplumun geneline yayılıp kabul görmesi ve böylece hakim din anlayışına alternatif üretilmesidir. Avrupa kültürünün yapılanma biçimini değiştirmeye başlayan bu teknik gelişme daha sonra gazetecilik, habercilik gibi yayım türlerinin eklenmesiyle Aydınlanmacı, din karşıtı, seküler bir kültürün oluşumunda etkili olmuştur.¹⁵⁵ 19. ve 20. yüzyılda ise telgraf, telefon, gazetecilik, fotoğrafçılık, radyo, sinema gibi yeni kitle iletişim araçları ile kültürde ve kültürün yayılma hızında değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler ile birey, toplumu şekillendirmede giderek etkisiz hale gelmiştir. Önceleri kiliseler, tiyatrolar, okullar, çeşitli ritüel ve örgütler ile yayılan dilsel ve etnik gelenekleri yaymayı amaçlayan kültür, geçmişi örten ve bireyi asimile eden bir yapıya bürünmüştür.¹⁵⁶ Böylece farklı bireylerden oluşan toplum, benzer bireylerin oluşturduğu kitlelere dönüşmüştür.

Baskı makinesi ile başlayan ve özellikle radyo gibi kitle iletişim araçlarının kullanımı ile oluşan kitle toplumu, insan-toplum etkileşiminde gerçekleşen kültürün yayılmasında toplumun ön plana çıkmasına sebep olurken, kitle iletişimi de kültürel unsurların sabitlenmesi, yeniden üretimi ve metalaştırılmasıyla değişen biçimlerde kültür eleştirisinin bir parçası olmuştur.¹⁵⁷ Kitle iletişim araçları ile oluşmaya başlayan kitle toplumunun bu gelişim sürecine eşlik eden kapitalizm ise kitle kültürünün öznesi haline gelmiştir. Kapitalizmin bu noktada nasıl bir özne olduğunu Terry Eagleton şöyle özetler;

Kapitalizm, ilkesel olarak, kimseyi dışlamaz; kimi sömürdüğü gerçekten hiç umurunda değildir. Hemen herkesi aşağıya çekmekte gösterdiği istek, hayranlık verici biçimde eşitlikçidir. Artık o kadar iştah açıcı olmasalar da, eski mağdurları ile arada bir görüşmekten çekinmez. Çoğu zaman, en azından, olabildiğince çeşitli kültürleri karıştırmaya isteklidir; böylece, metalarını herkese satabilecektir.¹⁵⁸

Eagleton'ın da ifade ettiği gibi 19. ve 20. yüzyıl kitle toplumunun ana sponsoru olan kapitalizm, eğer gerekli ise her şey, her şey için kullanılabilir ilkesiyle kültürün

¹⁵⁵ Crowley-Heyer (Ed.), 127-179; ayrıca bkz, Thompson, 195-215.

¹⁵⁶ Morss, 162.

¹⁵⁷ Thompson, 255.

¹⁵⁸ Terry Eagleton, *Kuramdan Sonra* (2. Baskı), (Çev.: Uygur Abacı), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2006, 19.

geleneksizleşmesine ve kültürel öğelerin anlamlarının parçalanmasına sebep olmuştur.¹⁵⁹

1.4.1. Marksizm'in Kapitalizm Eleştirisinden Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Kültür Eleştirisine

Metaya karşı eleştirisinde meta'ya mağlup olan Marksizmin en sonunda bir meta haline geldiğini ifade etmek, Marksizmin başarısız olduğunun göstergesi olmaktan çok mevcut toplumsal koşulların etkisinde kaldığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁰ Ancak buna karşın metalaşmaya karşı yürütülen Marksist eleştiri/mücadele son bulmamıştır. Bu bağlamda Marksizm'in kültür eleştirisinde, kapitalizmin özne olarak ön plana çıkarılması anlayışını devam ettiren Enstitü, kapitalizmin toplum ve tarihin gidişatının tek belirleyicisi olmadığını, bunun yerine devletin, kültürün, bireyin, toplumsal kurumların görece özerk olduğunu savunmuştur.¹⁶¹ Bu doğrultuda 1922 yılında F. Weil tarafından hazırlanan Enstitünün kuruluş özetinde kurumun amacı; ekonomik temelden kurumsal ve düşünsel üstyapıya kadar bir bütün olarak toplumun kavranılması olarak ifade edilmiştir. Bu anlayış daha sonra Enstitünün ilk yöneticisi olarak açılış konuşmasını yapan Carl Grünberg tarafından mevcut toplumsal-ekonomik düzene karşı oldukları vurgusu ile tekrar ifade edilmiştir.¹⁶²

Enstitünün kuruluşu I. Dünya Savaşı'nın ardından 1919 yılında Almanya'da, sivil anlaşmazlıklar ve ekonomik kaos ortamında demokrasiyi yerleştirmek için ilk girişim olan Weimar dönemine denk gelmiştir. Savaş sonrası borçların ödenmesi, sermaye birikimi ve Amerika'dan alınan borçlar ile tekelleşme Almanya'da hızla büyümeye başlamıştır. Tekelleşmenin bu hızlı büyümesi işçilerin çalışma şartlarında, saatlerinde, ücretlerinde, iş bulma imkanlarında ve dolayısıyla toplumsal yapıda ciddi bozulmalara neden olmuştur.¹⁶³ Kapitalist sermayenin Amerika'dan Almanya'ya aktığı ve tekelleşen kapitalizmin toplumları yönetmeye başladığı böyle bir dönemin ardından eserlerini vermeye başlayan Enstitü¹⁶⁴ modern kapitalizmin özelliklerini daha iyi kavramak için

¹⁵⁹ Meltem Ahıska, "Kültürün Değeri", *Defter*, Sayı 8, İstanbul 1989, 7.

¹⁶⁰ Jacopy, 14.

¹⁶¹ Steven Best-Douglas Kellner, *Postmodern Teori* (2. Baskı), (Çev.: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, 266; ayrıca bkz., Kurtul Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, 48.

¹⁶² Phil Slater, *Frankfurt Okulu*, (Çev. Ahmet Özden), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, 16-17.

¹⁶³ Slater, 45-48.

¹⁶⁴ Martin Jay, *Diyaletik İmgelem*, (Çev.: Ünsal Oskay), Ara Yayıncılık, İstanbul T.Y., 72.

bilinçlilik ve kültür sorunlarına ilgi göstermişlerdir.¹⁶⁵ Horkheimer'in 1930 yılında yönetici olması ile ön plana çıkan bu süreçte Enstitü, kapitalizme karşı örgütlenen insanların nasıl Faşizme kaydıkları ve kitleler halinde nasıl yönlendirildikleri¹⁶⁶ ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar kapitalizmin bir sonucu olarak gördükleri Faşizm¹⁶⁷ ile görüşleri keskinleşmeye başlayan Enstitü, insanı kültürün öznesi haline getirmeyi ve totalitenin dayatmalarından kurtarmayı amaçlamıştır.¹⁶⁸ Bu amaç doğrultusunda hemen hemen bütün araştırmalarını otoriter yapılanmaların sorgulanması üzerine yoğunlaştıran Enstitü, kültürel unsurların alınıp bir başka kullanım için biçim değişikliğine uğratılmasını ya da düzenle bütünleştirilmesini eleştirmiştir.¹⁶⁹

1923'ten 1930 yılına kadar ağırlıklı olarak burjuva toplumunun sosyo-ekonomik altyapısı üzerinde duran Enstitü, Horkheimer'in yöneticiliğe gelmesi ile kültürel üstyapı üzerinde durmaya başlamıştır.¹⁷⁰ Enstitünün bundan sonra nasıl bir yol izleyeceği, Horkheimer tarafından hem *Toplum Felsefesinin Bugünkü Durumu ve Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün Görevleri* adlı açılış konuşmasında hem de kendi döneminin çalışmaları olan *Feodal Dünya Görüşünden Burjuva Dünya Görüşüne Geçiş* ve *Otorite ve Aile Üzerine Çalışmalar* adlı eserlerinde belirlenmiştir.¹⁷¹ Bu dönemde betimsel ve açıklayıcı bir kavram olarak kullanılan kültür, daha sonra Adorno'nun 1938 yılında Enstitüye katılması ile toplumsal eleştirisinin ana unsuru haline gelmiş¹⁷² ve toplumu oluşturan her şeyi içine alan bir kavram olarak düşünülmüştür.¹⁷³

1933 yılında Hitler'in iktidar olması ile Avrupa'nın farklı şehirlerinde şubeler açarak varlığını sürdürmeye çalışan Enstitü, "yönlendirici rasyonelliğin zaferi"¹⁷⁴ olarak gördüğü Faşizmin yayılması ile Avrupa'da tutunamamış, Amerika'ya gitmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Faşizmin Almanya'daki temsilcisi olan Hitler'in arkasındaki endüstriyel güç, üretmiş olduğu silah ve teknolojiler ile Avrupa'ya korku salmasına

¹⁶⁵ Lunn, 13; ayrıca bkznz, Schweppenhäuser, 31-32

¹⁶⁶ Bakınız; Wilhelm Reich, *Faşizmin Kitle Ruhu Anlayışı* (3. Baskı), (Çev.: Bertan Onaran), Payel Yayınevi, İstanbul 2002; Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, (Çev.: Doğan Şahiner), Say Yayınları, İstanbul 2011; Ayrıca; Sigmund Freud, *Uygurluğun Huzursuzluğu* (4. Baskı), (Çev.: Haluk Barışcan), Metis Yayınevi, İstanbul 2013.

¹⁶⁷ Spurk, 52-53.

¹⁶⁸ Spurk, 67.

¹⁶⁹ D. Beybin Kejanlıoğlu, *Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005, 41; ayrıca bkznz. Jay, 10.

¹⁷⁰ Jay, 44.

¹⁷¹ Slater, 32-38; ayrıca bakınız, Jay, 48-49.

¹⁷² Thomas Krogh, "Frankfurt Okulunun Kültür Analizi", Mehmet Küçük (Der. ve Çev.), *Medya İktidar İdeoloji* (ss. 245-265), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, 249.

¹⁷³ Krogh, 261.

¹⁷⁴ Therborn, 34.

tanıklık eden Enstitü, kültür eleştirisini bu olayların gölgesinde yapmıştır. Bunun yanı sıra yetişmiş olduğu kültürel ortamdan koparak kültürel açıdan çorak bir yer olan Amerika'da mültecilik hayatına başlayan Enstitünün maruz bırakıldığı yabancılık¹⁷⁵ ve yalıtılmışlık, Enstitünün kültürü bir sorun olarak ele almasında etkili olmuştur. Yaşanan bu gelişmeler Enstitüyü, özerk ve bağımsız olma ilkesinden¹⁷⁶ vazgeçmek zorunda bırakmıştır.¹⁷⁷ Dolayısıyla Enstitünün kültür eleştirisi, Frankfurt'tan Amerika'ya, Amerika'dan Frankfurt'a yaşanan göç trafiğinde topluma entegre olamamalarının veya olma çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Bu çerçevede Horkheimer'ın 1937 yılında yazmış olduğu *Geleneksel ve Eleştirel Teori* başlıklı makalesi ile ana hatlarını çizdiği Eleştirel Teori, Adorno tarafından yapılan katkılar ile birlikte bilim, sanat, edebiyat ve toplum gibi alanlarda kullanılmıştır. Bu alanlardan toplum ile ilgili eleştirisinde ideolojiyi merkeze alan Enstitü, bireylerin doğru konum ve çıkarlarını fark etmelerini engelleyen ideolojilerden kurtulması gerektiğini savunmuştur. Bu amaçla çalışmalarını yürüten Enstitünün kültür eleştirisi, bireylere aydınlatıcı ve özgürleştirici bilgiler veren refleksif ve tamamlanmamış bir teoridir.¹⁷⁸

18. ve 19. yüzyılda endüstrinin gelişimi ile insanlar, nesneleşmiş dünyanın parçası haline gelmiş ve işgücünün metalaşmasıyla tahakküme tabi olmalarını¹⁷⁹ eleştiren Marksist anlayışı devam ettiren Enstitü, insanları kendi kültür ve düşüncelerinin öznesi olarak¹⁸⁰ görmüş ve insanın, kültürü üreten bir özne yerine kültürün ürettiği bir nesne olmasını eleştirmiştir. Bu anlamda Enstitü, öznellik ve bireyselliğin aşırı vurgulanmasına değil, bunların bir otorite altında birleştirilmesi çabalarına karşı çıkmıştır.¹⁸¹

Bu bağlamda kültürü tektipleştirdiği, birey, toplum hatta dünyayı eşbiçime soktuğu, toplumsal yapıyı dönüştüren kültürel öğelere işlevini kaybettiği gerekçesi ile kapitalizm öznelliğinde şekillenen¹⁸² kitle toplumunu da eleştiren Enstitü'ye göre

¹⁷⁵ Jay, 311; ayrıca bkz., Detlev Claussen, "Entelektüel Transfer: T. Adorno'nun Amerika Deneyimi", Felsefe Logos, Sayı 53, İstanbul 2014, 68.

¹⁷⁶ Jay, 23.

¹⁷⁷ Jay, 296-297.

¹⁷⁸ Raymond Guess, *Eleştirel Teori* (2. Baskı), (Çev.: Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, 15-16.

¹⁷⁹ Thompson, 120.

¹⁸⁰ Slater, 62.

¹⁸¹ Jay, 84.

¹⁸² Hüseyin Köse, *Tüketim Sosyolojisi*, Ayraç Yayınları, Ankara 2010, 68.

kitle toplumu, geleneksel yapılara ve belli değerlere bağlı olan halkı ortadan kaldırarak insanın kendisini, emeğini, değerini ve yaşam biçimini de kitleler halinde üretilmesine sebep olmuştur.¹⁸³ Böylece sembolik değere sahip kültürel unsurlar, sahip oldukları tarihsellik ve özgünlükten yoksun bırakılmıştır.¹⁸⁴

Bu tektipleşme korkusu ile Enstitü, dikkatini o günün dünyasında eleştirel güçlerin ortadan kalkmakta oluşu ve modern toplumun kültürel üstyapısına ilişkin sorunlar üzerine odaklanmıştır. Bu amaçla sınıflı toplum içinde içgüdü, ihtiyaç ve emeğin şeyleşip yabancılaşmasının bir sonucu olarak egemenlik altına alınan insanın tektipleşmesinin etkilerini ortaya çıkarmayı¹⁸⁵ ve klasik Marksist modeldeki altyapı ile üstyapı arasındaki boşluğu kapatmayı amaçlayan Enstitü üyeleri Freud'un psikanalizinden de faydalanmışlardır.¹⁸⁶

Enstitünün psikanaliz ile ilişkisi 1929 yılında Berlin'den sonra, ikinci olarak Enstitü'ye bağlı olarak Frankfurt'ta açılan Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü ile dolaylı olarak başlamıştır. Bunu takiben 1930 yılında Frankfurt halkı tarafından psikanalizin kurucusu olarak kabul edilen Freud'un Goethe Ödülünü alması psikanaliz ile tarihsel-materyalist sosyal araştırmalar arasında kurumsal ilişkiye sebep olmuştur.¹⁸⁷ Bu bağlamda Marks'ın diyalektiği ve Freud'un psikanalizin, şeylerin görüldüğü gibi olmadığı ve bu şeylerin altında yatan gizli süreçlerin varlığı¹⁸⁸ ve insanın temel ihtiyaçlarının tarihsel olarak değiştiği¹⁸⁹ noktasında birleştiğini iddia eden Eric Fromm'un çalışmaları ile Enstitü, Freud ve Marx'ı kavramsal bir devrimci olarak dikkate almıştır.¹⁹⁰ Bunun yanı sıra Enstitünün kültür eleştirisinde kullanmaya başladığı Freud'un görüşleri aynı zamanda Amerikan kültürünün şekillenmesinde endüstri tekelleri tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştır.

Fromm'un çalışmaları ile Enstitü için önemli hale gelen Freud'un psikanaliz anlayışı, Avrupa kültürünün neredeyse hemen hemen tüm alanlarını dönüştüren radikal avant-garde harekete inkar edilemez bir katkı yapmıştır. Bunun yanı sıra cinsellik

¹⁸³ Korkmaz Alemdar-İrfan Erdoğan, *Popüler Kültür ve İletişim*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1994, 201-202.

¹⁸⁴ Köse, 81.

¹⁸⁵ Slater, 188-189.

¹⁸⁶ Jay, 129.

¹⁸⁷ Wiggershaus, 54.

¹⁸⁸ Stuart Sım - B. Van Lonn, *Eleştirel Teori* (2. Baskı), (Çev.: A. Emre Pilgir - Emrah Arıcılar), Ntv Yayınları, İstanbul 2012, 61.

¹⁸⁹ Slater, 190.

¹⁹⁰ Guess, 14.

hakkındaki görüşleri ile halk üzerinde geniş bir etki bırakmasının yanı sıra, felsefi görüşleri postmetafiziksel düşüncenin yükselişi ve ontolojik geleneğin ölmesinde büyük rol oynayan Freud, batı akılcılık tarihine müdahalesinden sonra felsefenin temel geleneksel öğelerinin çoğuna -otorite, ahlak, öznellik, politika, akıl vb.- aynı şekilde yaklaşılmamıştır.¹⁹¹

1.4.2. Kültürün Metalaşması Sorununa Doğru Yeni Uğrak: ABD

Enstitü üyeleri için kültürel yapısını eleştirdikleri Avrupa'nın gelecekteki halini gözleme imkanı olarak değerlendirilen ABD deneyimi, kültür eleştirileri açısından ikinci önemli uğrak noktasında önemlidir.¹⁹² Çünkü kültür, enstitünün üçüncü döneminde özellikle de Adorno'nun 1938 yılında ön plana çıkmasıyla birlikte Enstitü için esas ilgi alanı haline gelmiştir.¹⁹³

Hitler Faşizminin etkisiyle Amerika'ya taşınan Enstitü, faşist kültür ve topluma uyumu sağlamak için kitle kültürünün araçlarını kullanan Nazilerin yöntemleri ile film, popüler müzik, radyo, televizyon ve kitle kültürünün diğer formlarını içeren medyanın yükselişine tanıklık etmiştir. Medya ürünlerinin genellikle büyük şirketler tarafından kontrol edilen ticari eğlencenin bir formu olduğu Amerika'da sürgündeyken, kitle kültürünün Amerikan kapitalizminin menfaatini desteklemek için çalıştığını ve aynı zamanda ideolojik olduğuna tanıklık eden Enstitü üyeleri, büyük bir dikkatle kültür ve teknoloji üzerine odaklanmıştır.¹⁹⁴ Bu açıdan Enstitünün görüşlerini şekillendirmede belirleyici olan Amerika'da nasıl bir kültürel deneyim yaşadıklarıdır.

Amerika, I. Dünya Savaşı sonrası borç alan ülke konumundan, 1929 krizine kadar aşırı materyalist, piyasanın ve endüstrileşmenin kölesi haline gelmiş ve her alanda tüketim kapasitesinin çok üstünde bir üretim potansiyeline sahip¹⁹⁵ bir kitle kültürü

¹⁹¹ Joel Whitebook, "The Marriage of Marx and Freud: Critical Theory and Psychoanalysis", Fred Rush (Ed.), *The Cambridge Companion to Critical Theory* (ss. 74-102), Cambridge University Press, Cambridge 2006, 74-75.

¹⁹² Detlev Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, (Çev.: Dilman Muradoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, 38-239; ayrıca bkz., Claus Offe, *Amerika Üzerine Düşünceler*, (Çev.: Osman Toklu), Dost Kitapevi, Ankara 2013, 83; Sevilay Çelenk, *Televizyon Temsil Kültür*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005, 35.

¹⁹³ Thomas Krough, "Frankfurt Okulunun Kültür Analizi", Mehmet Küçük (Der. ve Çev.), *Medya İktidar İdeoloji* (2. Baskı), (ss. 245-265), Bilim Sanat Yayınları/Ark, Ankara 1999, 249.

¹⁹⁴ Douglas Kellner, "Frankfurt School", George Ritzer (Ed.), *Encyclopedia of Social Theory* (s. 290-293), Sage Publications, California 2005, 290-291.

¹⁹⁵ Allan Nevins-Henry Steele Commager, *ABD Tarihi* (6. Baskı), (Çev.: Halil İnalçık), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014, 475.

ülkesi konumuna gelmiştir.¹⁹⁶ Endüstrinin sunmuş olduğu imkanların gereksinime dönüşmesi ile ekonomik alanda yaşanan gelişimler, aynı zamanda ülke içinde sosyal alanda da ciddi değişimlere sebep olmuştur. Buna göre 29 krizi öncesi Amerika, Kuklux Klan gibi Yahudi ve zencilere karşı arı ırkı savunan faşist hareketlerin olduğu, yabancılara ve yabancı-radikal düşüncelere karşı düşmanlığın olduğu, yasama meclislerinden sosyalistlerin çıkarıldığı bir toplum haline gelmiştir.¹⁹⁷ Böyle bir sosyal ortamda yaşanan 1929 krizi on yıl sürmüş ve Avrupa'yı da çok ciddi şekilde etkilemiştir. Uygarlaşmanın neden olduğu bu tablo karşısında Freud, uygarlığı her ne kadar özgürlüğün antitezi olarak değerlendirse de özgürlük ile kültür arasında kalındığında uygarlığı seçmenin akıl karı olacağını savunmuştur.¹⁹⁸ Dolayısıyla modern toplumda bireyin kaderinin uygarlığın ile içgüdülerin yıkıcılığı karşısında galip gelip gelmemesi ile belirleneceğini ifade eden Freud'a göre günümüz huzursuzluğunun kaynağı; gelişen teknoloji ile doğa üzerindeki egemenliğini artıran insanın, birbirlerini ortadan kaldırmaya kadar giden egemenlik kurma arzusudur.¹⁹⁹

Amerika'da yaşanan uygarlığın bu ilerlemiş halini değerlendirenlerden biri de Alexis de Tocqueville'dir. *Amerika'da Demokrasi* (1832) kitabında Amerika'nın Avrupa'ya oranla daha gelişmiş olduğunu ifade eden Tocqueville, Amerika'daki ekonomik eşitliğin insanları doyumsuz yaparak şeyleştirmesinin yanı sıra özgürlük kaybına, zorbalığa, konformizme, hak kaybına, sermaye yığılmasına, insani değerlerin değersizleşmesine, sanat ve edebiyatın metalaşmasına neden olduğunu ifade eder. Tüm bunların yanı sıra eşitlik ve ondan kaynaklanan yaşam düşüncesinin politika, düşünce ve kültür alanına gireceğini ifade eden Tocqueville, bu düşüncelerini kitle kültürü/kültür endüstrisi kuramına aktarır.²⁰⁰ Tocqueville'nin Amerika ile ilgili bu deneyiminden haberdar olan Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabında Tocqueville'nin burjuva cumhuriyetlerinin insanların ruhuna saldırdığı ile ilgili görüşünü alıntılar.²⁰¹

Sonuç olarak Hitler Faşizminin tektipleştirici etkisinden kaçmak zorunda kalan Enstitü, Amerika'da kapitalizmin öznelliğinde üretilen kapitalist kültürün diğer

¹⁹⁶ Amerikadaki kitle kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Bernard Rosenberg – David Manning White (Ed.), *Mass Culture* (Second Printing), The Free Press, New York 1965.

¹⁹⁷ Nevins-Commager, 476.

¹⁹⁸ Heath-Potter, 47.

¹⁹⁹ Freud, 101-102.

²⁰⁰ Offe, 27-31.

²⁰¹ Bakınız; Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 302.

kültürleri yok eden, içine alarak eriten, değişmeye zorlayan faşist uygulamalarına tanıklık etmiştir. Amerika'da eleştirmiş olduğu kapitalist kültürün faşist etkilerine İkinci Dünya savaşıdan sonra Almanya'ya döndükten sonra da tanıklık eden Enstitü, kapitalist kültür eleştirisine burada da devam etmiştir.²⁰² Bu bağlamda Enstitünün kültür eleştirisi, Weimar ve Hitler iktidarının şekillendirmiş olduğu kültürden çok 1929 krizinden sonra yeniden şekillenen Roosevelt dönemi Amerika'sının etkisi ile oluşan kültürün eleştirisi olmuştur.²⁰³ Ancak hem Frankfurt'tayken hem de ABD'de sürgündeyken toplumdan soyutlanmış bir ortamda genellikle kendi aralarında ilişki kuran Yahudi ailelerinin ikinci nesli olan Enstitü üyelerinin antisemitizm korkusu içinde gelişen kültür eleştirileri, inceledikleri kültürün dışından yapılan bir kültür eleştirisi olmuştur.²⁰⁴ Bu gerçeği Amerikan kültüründen tecrit edilmiş bir halde yaşamak zorunda kalan Adorno *Minima Moralia* kitabında şöyle ifade eder;

mülteci aydın... Kitle kültürünün tekeli ortamında kendi bireysel varoluşunu sürdürmek için giriştiği çabalarla nesnel ve sorumlu bir çalışma arasında aşılması imkansız bir uçurum vardır. Kendi dili elinden ele alınmış, bilgisini besleyen tarihsel boyut da budanmıştır.²⁰⁵

1.4.3. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Marksizm'den Farklılaşan Kapitalizm Eleştirisi

Kapitalist toplum eleştirisinde Marx, Simmel, Weber, Lukacs, Korsch gibi düşünürlerin çerçevesinden hareket eden Enstitü, metalaşma, mübadele, şeyleşme ve fetişleşme²⁰⁶ gibi Marksist kavramları kullanmasına rağmen, kapitalizmin değişen doğasından dolayı Marksizm'den farklılaşmıştır. Ancak, bu altyapı ile Marksizm'den farklılaşan Enstitünün kapitalizm eleştirisi, kendisini var eden kapitalist sermayeye hürmeten, kapitalizmi eleştiren kapitalist bir eleştiri olmuştur.²⁰⁷ Bu anlamda Enstitünün yüksek maaşlı, endüstrileşmenin olumsuz etkilerinden uzak, akademik sistemce

²⁰² Spurk, 83.

²⁰³ Krogh, 259.

²⁰⁴ Tania Modleski (Haz.), *Eğlence İncelemeleri*, (Çev.: Nurdan Gürbilek), Metis Yayınları, İstanbul 1998, 8-11.

²⁰⁵ Theodor Adorno, *Minima Moralia* (6. Baskı), (Çev.: Orhan Koçak – Ahmet Doğukan), Metis Yayınları, İstanbul 2009, 36.

²⁰⁶ Best-Kellner, 263.

²⁰⁷ Spurk, 86.

desteklenen ve proleteryaaya karşı giderek küçümseyici tavır takınan akademisyenlerden oluşan bir yapı haline gelmesi bunun bir kanıtıdır.²⁰⁸

Enstitüye göre çağın kitle toplumunun itici gücü, sanayi kapitalizmin sürekli yeni pazarlar araması ve her şeyi metalaştırmasıydı.²⁰⁹ Bu süreçte, özellikle 19. yüzyılda başta İngiltere olmak üzere kitlelerin etrafında kümeleştiği kentlerin öznesi haline gelen ve sanayi devrimi²¹⁰ ile gücünü giderek arttıran endüstrileşme etkili olmuştur. Endüstrileşme ile 19. yüzyıl ve devamında yaşanan dönüşümler, ilerde toplumların ekonomik ve sosyal olarak yaşayacakları birçok sorunun zeminini hazırlamıştır. Bu sorunların en somut göstergelerinden olan 1830 ve 1848 krizleri, Marksizm'in kapitalizm eleştirisinin hareket noktasını oluşturmuştur. 20. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan Fordizm, Fuarlar, Amerikan Püritenliği, Pragmatizm, Afro-Amerikalıların kırsaldan kente doğru göç etmesi, yeni eğlence türü olarak Blues ve Caz'ın ortaya çıkması, Hollywood filmleri ile haz ve eğlencenin insan doğası olarak lanse edilmesi, insan bedeninin bir meta unsuru olarak film, müzik ve reklamlarda kullanılması, insanlar arasındaki ilişkilerin karşılıklı olarak bir araç-meta ilişkisine dayanması, kapitalizmin sağladığı imkanların gereksinime dönmesi ile bireylere sahip oldukları insani özellikler bakımından değil tüketebilme potansiyeli açısından değer verilmesi anlayışı ile tek tip bireyler yetiştiren kapitalizm²¹¹ ise Enstitünün kapitalizm eleştirisinin hareket noktası olmuştur. Dolayısıyla Marksizm daha çok kapitalist ekonominin, toplumdaki sınıflar arasında yaşanan eşitsizliğin ve bu eşitsizliğin yol açtığı sorunların eleştirisiyken, Enstitünün eleştirisi de daha çok 1929 krizi ile toplumla ilişkisini değiştiren kapitalizmin eleştirisidir.²¹²

Pazarlamayı üretimden daha karmaşık hale getiren 1929 krizi, üretim ile tüketim arasında uçuruma sebep olmuştur. Bu uçurumu kapatmak isteyen kapitalizm, çareyi

²⁰⁸ Femia, 156.

²⁰⁹ Thompson, 357.

²¹⁰ "büyük dünya dinleri... çok geniş alanlara nüfuz etmişler... oralara izlerini bırakmışlardır; ama bütün dünyayı kendilerine çekememişlerdir. Sanayi hareketi bunu başarmış... o bütün yeryüzünün alinyazısı olmuştur." Hans Freyer, *Sanayi Çağı*, (Çev.: Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014, 32).

²¹¹ 19. yüzyılın başında Almanya'da kapitalizmin bir garantisi ve işleyen bir sermaye bulunmamaktaydı. Gereken sermaye daha sonra Frankfurt Okulu üyelerinin gitmek zorunda kalacağı ABD kapitalizminden gelmekteydi. Bu durumu 1924 Dawes planı ve borçlanması izledi. Bu borçları ödemek için Almanya işçilere iki kat yük bindirdi ve işsizlik ve ücret ile ilgili birçok sorun yaşandı. Ortaya çıkan bu tablo Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü Almanya'sının kapitalizmini şekillendirmiştir (Slater, 46-48).

²¹² Besim Dellaloğlu (Nisan 2013). "Frankfurt Okulu'nun Post-Marksizmi" [Seminer]. Kriz&Kritik Konuşmaları 1, Sakarya, Erişim (01.02.2015): <https://www.youtube.com/watch?v=WLiCthfVog>.

gelişen psikoloji,²¹³ sosyoloji, kitle iletişim araçları gibi unsurları kullanarak, tüketimi kültüre dayalı hale getirmeye çalışmakta bulmuştur. Bu çabanın bir sonucu olarak toplumda, “bu bana yeter”den “fazla mal göz çıkarmaz”a²¹⁴ doğru bir değişim yaşanmıştır. Kapitalizmin bu girişimi ile oluşan toplumda Enstitünün eleştirdiği şey; seri üretimden vazgeçmeyerek üretilen metaların kültürün, toplumun, kişiliğin vazgeçilmez, hatta belirleyici değerleri olarak sunulmasıdır. Başka bir ifadeyle Enstitünün eleştirisi, girişimciliğin ve serbest pazarın şekillendirdiği 19. yüzyılın rekabetçi kapitalizminden 20. yüzyılın devlet kapitalizmine ve tekelci kapitalizme geçişin etkileri ile ilgilidir.²¹⁵

Enstitünün kapitalizm eleştirisinde Marksizm’den farklılaştığı diğer bir nokta ise; Marx, kapitalizm eleştirisine metalaştırmanın doğasını inceleyerek başlasa da onun için sorun, üretilen metaların çokluğu değil, işçilerin kapitalizm tarafından sömürülmesidir.²¹⁶ Enstitünün kapitalizm eleştirisinde ise sorun, kapitalizmin üretmiş olduğu metaların kapsamına kültürün dahil edilmesi ve bunların aşırı üretilmesidir. Bu anlamda kültürün öznesi olarak endüstri, her türlü kültürel değeri kendi çıkarı için kullanmış ve bir zamanlar bireyselliği özendiren kültürün yerine tamamen yönetilen bir kültürü toplumun önemli bir parçası haline getirmiştir.²¹⁷ Böylece toplumsal sınıflardaki insanların sayısı arttıkça bu sınıflara kültür sağlayan şirketlerde de artış olmuştur.²¹⁸ Sayıları çoğalan bu şirketleri, oy ile seçmediğimiz halde seçim ile iktidara gelen hükümetlerden daha çok hayatımıza müdahale etmiştir.²¹⁹ Dolayısıyla da şirketlerin üretmiş olduğu metalar, hayatı merkezileştirici, disipline edici, hegemonyacı ve kitleleştirici güçleri kazanmışlardır.²²⁰

1932’de Marx’ın *Paris El Yazmaları* adlı eserinin yayınlanması ile Marksist eleştirisine yeni bir boyut kazandıran Enstitü, geleneksel Marksizm’in yoksulluğa yol

²¹³ Enstitü ilk yıllarında Freud’un derinlik psikolojisinin önemi üzerinde durmaya hiçbir gereksinim duymazken Horkheimer’in 1930 yönetici olması ile durum değişmiştir (Slater, 30). Horkheimer’in yöneticiliğinde “Enstitü ‘Nasıl oluyor da, en çok sömürülen işçi sınıfı, Nasyonel Sosyalist’leri destekleyebiliyor?’ sorusu ile psikanalize yönelirler ve Enstitünün çalışmalarında otorite, itaat, boyun eğme gibi kavramlar ön plana çıkmaya başlar.” (Nalan Ova-Bercis Mani Şipal, “Türkiye’de Sosyal psikoloji Alanında Frankfurt Okulu”, Kejanlıoğlu (Ed.), (ss. 337-349), 337).

²¹⁴ Andre Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi* (2. Baskı), (Çev.: Işık Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007, 138. Ayrıca bu dönüşümün nasıl gerçekleştirildiği ile ilgili bakınız; Gorz, 138-159.

²¹⁵ Best-Kellner, 263.

²¹⁶ Gilbert, 174.

²¹⁷ Douglas Kellner, “Kültür Endüstrileri”, Erol Mutlu (Der. ve Çev.), *Kitle İletişim Kuramları* (2. Baskı), (ss. 233-239), Ütopya Yayınevi, Ankara 2010, 233.

²¹⁸ Herbert J. Gans, *Popüler ve Yüksek Kültür* (3. Baskı), (Çev: Emine Onaran İncirlioğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, 36.

²¹⁹ John Tomlinson, *Kültürel Emperyalizm*, (Çev.: Emrehan Zeybekoğlu), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 1999, 255.

²²⁰ John Fiske, *Popüler Kültürü Anlamak*, (Çev.: Prof. Dr. Süleyman İrvan), Parşömen Sahaf, İstanbul 2012, 41.

açması sebebiyle eleştirdiği kapitalizmi aşırı üretiminin bir sonucu olarak toplumda yapay ihtiyaçlara sebep olduğu için eleştiri konusu yapmıştır. Bunun yanı sıra sınıf analizi yapan geleneksel Marksizm'in determinist ilerlemeci toplum anlayışına karşı Enstitü, ahlaki ihanet olarak gördükleri modern kültürün kapsamlı bir sorgulamasını yapmıştır.²²¹

Kapitalizmi kar ve zarar hesabı yapan doymak bilmez bir pazar olarak tanımlayan²²² Lukacs'ın geleneğini sürdürerek, Marx'ı burjuva toplumunun yabancılaşması ve şeyleşmesini eleştiren bir felsefeci olarak gören Enstitü, Marksizm'e, modern uygarlığa düşmanlığını ciddi oranda yansıtan kültür eleştirisi eklemiştir.²²³ Bu ekleme ile politik ekonominin eleştirisinden araçsal aklın eleştirisine doğru yaşanan dönüşüm yalnız eleştiri nesnesinde değil eleştiri mantığında da değişime sebep olmuştur. Enstitüde yaşanan bu mantık değişimi ile içkin eleştiri olumsuzlayıcı diyalektiğe, fetişleştirici eleştiri kültür eleştirisine ve kriz teşhisi geçmişe dayalı tarih felsefesine dönüşmüştür.²²⁴ Ancak Enstitü, her ne kadar kapitalist sömürü üzerinde dursa da onu tüm olumsuzlukların sebebi olarak görmemiştir.²²⁵ Lukacs, Marcuse, Adorno örneklerinde olduğu gibi Marksist teori ile yığınların mücadelesini birleştirme denemeleri başarısız olmuştur. Bu açmazın sonucu olarak Marksizm'in klasik gelenekleri en önemli alanlarda bilinçli bir suskunluk yaşamıştır.²²⁶

Enstitü, Faşizmin kitleleri etkileyen büyüsunü çözmeyi, anti-semitist tutumları anlamayı, takıntı haline getirmiş ve yabancı olduğu Amerika'nın tüketim kültürü içinde devrimci kökenlerinden uzak kalmıştır.²²⁷ Bunun haricinde Enstitü, özellikle popüler kültür olarak adlandırılan kültürün ürünlerini egemen ideolojinin taşıyıcısı ve ileticisi olarak ele almıştır.²²⁸ Kültürün bu tür kullanımına karşı çıkarak, kitlelerin manipüle edilmesi ve medyanın güdümleyici gücü Horkheimer ve Adorno tarafından kültür endüstrisi olarak adlandırılmıştır.²²⁹ Bu bağlamda Enstitü, bireyler ile toplum arasında bilinçli insanların oluşturduğu ve bu insanların hem kendilerini hem de karşılaştıkları nesneleri yeniden oluşturduğu şeyleşmiş, yabancılaşmış ve fetişleşmiş bir

²²¹ Femia, 157.

²²² Jacopy, 177.

²²³ Femia, 156.

²²⁴ Benhabib, *Eleştiri Norm ve Ütopya*, 223.

²²⁵ Femia, 156.

²²⁶ Perry Anderson, *Batıda Sol Düşünce*, (Çev.: Bülent Aksoy), Birikim Yayınları, İstanbul 1982, 71-72.

²²⁷ Kellner, "Frankfurt Okulunu Yeniden Değerlendirmek: Martin Jay'in Diyalektik İmgelem'inin Eleştirisi", 153.

²²⁸ Alemdar-Erdoğan, 102.

²²⁹ Tomlinson, 188.

ilişkinin eleştirisini yapmıştır.²³⁰ Bu eleştiri dönemi ile Marksizm'deki sınıf mücadelesi yerine insan ve doğa arasındaki mücadeleye odaklanan Enstitü, kapitalist mantığın ürünü olan doğanın kontrol altına alınarak sömürülmesini eleştirmiştir.²³¹

Enstitünün kültür eleştirisinde asıl üzerinde durduğu konu; teknolojik gelişmelerin yol açtığı sorunlar ile bireylerin manevi ihtiyaçlara duyarsızlaşmasıdır.²³² Ancak Enstitünün kültürün metalaşmasına yönelik eleştirileri ile bu eleştiriler karşısında insanların manevi değerlere doğru doğal bir eğilim göstermesi, en sonunda endüstrileşmenin kendi lehine kullanacağı bir metaya dönüştürülmüştür. Yaşanan bu dönüşüm kapitalist kültürü besleyen şey olarak görülerek eleştirilen uyuma karşı isyanın bile kapitalizm tarafından nasıl kendi çıkarı için kullanıldığının en iyi örneğini vermiştir.

Sonuç olarak Enstitünün kültür eleştirisi, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı kitabında yazmış olduğu Ön söz'de "insanların varlığını belirleyen şey bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır"²³³ sözünün kapitalizmin elinde, İnsan bilincini/varoluşunu belirleyen şey sahip olduğu/satın aldığı metaldır'a dönüşmesinin sonucu olarak, Marksistlerin bilinçlendiremedikleri proletaryanın, kapitalizm tarafından manipüle edilmesi ile ortaya çıkan Palimpsest²³⁴ kültüre karşı yapılan bir eleştiridir.

²³⁰ Spurr, 239.

²³¹ Kellner, "Frankfurt Okulunu Yeniden Değerlendirmek: Martin Jay'in Diyalektik İncelem'inin Eleştirisi", 156.

²³² Femia, 157.

²³³ Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (4. Baskı), (Çev.: Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara 1979, 25.

²³⁴ "Palimpsest parşömen bulmanın zor olduğu 7. ve 9. yüzyıllarda kilise adamları tarafından din karşıtı parşömenlerin üzerindeki yazıların belli aletler ile kazınarak veya kesilerek yerine dini amaca hizmet edecek metinler yazmak için kullanılan ancak eski yazıların tam olarak silinemeyip silik olarak görüldüğü ve her iki metnin birbirine karıştığı bir tür yazma yöntemidir." (Ayrıntılı bilgi için bakınız: Marion Janzin-Joachim Günther, *Das Buch Vom Buch*, Schlütersche Verlag, Hannover 2007, 44).

İKİNCİ BÖLÜM

ADORNO'YA GÖRE METALAŞMAYI HAZIRLAYAN SÜREÇLER

2.1. İKİ KITA ARASINDA BİR HAYAT: ADORNO

19. yüzyıl, Almanya'nın kentleşmesi ve sanayileşmesinde öncü rol oynayan ilk tüccar Yahudi ailelerinin -Weil, Lukacs, Adorno, Benjamin, Kracauer, Bloch gibi- çocuklarının babalarının aksine ticaretle uğraşmadığı ve babaları ile çatışma içerisinde olduğu bir yüzyıl olmuştur. Horkheimer gibi baba mesleğinde mecburi çalışanlar bile işçilerin halinden etkilenip babaları ile çatışmışlardır. Bunun yanı sıra kapitalizmin vaatlerini yerine getirememesi de bu Yahudi çocuklarını toplumu eleştiren kimselere dönüştürmüştür.²³⁵ Bu dönüşümde özellikle Frankfurt şehri liberal, zengin ve burjuva olması açısından önemli bir konuma sahiptir ve bu şehrin burjuvalarının kültüre karşı özel bir ilgisi vardır.²³⁶ Dolayısıyla bu şehrin yetiştirmiş olduğu çocuklardan biri olan Adorno, ayrı bir öneme sahiptir.

Özelde sanayici babalar ile oğullar arasında yaşanan çatışmalar ile Frankfurt'ta, genelde ise kapitalizmin yaşamış olduğu başarısızlıkları anlamaya çalışmanın yanı sıra sarsıcı bir yıkımın şekillendirdiği Almanya'da²³⁷ insanın öznesi olduğu bir hayat Adorno için mümkün gözüküyordu. Ona göre bunu mümkün kılacak birey de kültür endüstrisi tarafından sosyalizasyonu gerçekleştirilerek etkisiz hale getirilmiştir. Dahası bu sürecin farkındalığı üzerine düşünsel çalışmaları olmasına karşın Adorno dahi İngiltere'de ve ABD'deki mülteci yıllarında endüstrinin esiri olmuştur.²³⁸ Diğer bir ifade ile Adorno ve Enstitünün entelektüel açıdan kapitalist toplum eleştirisi, kapitalist bir uğraş olarak kalmıştır.²³⁹ Her ne kadar Enstitü, kapitalizme duymuş oldukları öfkenin etkisiyle proletarya ile bir dayanışmanın gerekliliğini öngörmüş olsa da hiçbir zaman proleter bir yaşam biçimini benimsememiştir.²⁴⁰ Dahası Avrupa'da ortaya çıkan Faşizme rağmen Rusya'ya ilticayı düşünmemişlerdir.²⁴¹ Dolayısıyla da ortaya konan bu

²³⁵ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 115.

²³⁶ Spurk, 20.

²³⁷ Martin Jay, *Adorno*, (Çev.: Ünsal Oskay), Der Yayınları, İstanbul 2001, 70.

²³⁸ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 250-251.

²³⁹ Spurk, 20.

²⁴⁰ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 62.

²⁴¹ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 65.

kapitalizm eleştirisi, Enstitünün kendi deneyimlerinden çok başkalarının acıları üzerinden şekillendirildiğinden teorik düzeyde kalmıştır.

Kuruluş aşamasından beri özerk kalmayı²⁴² vazgeçilmez bir ön koşul olarak ileri süren Enstitü, bu amacı gerçekleştirmek ve kendilerine mali yönden destek alabilmek adına işçilik hareketi tarihi, anti-Yahudilik -her ne kadar Enstitü üyelerinin çoğu, Yahudi olmalarının bir anlam taşımadığına inansa da- gibi konular hakkında çalışma vaadinde bulunmuştur.²⁴³ Bu çalışmalar da çoğunlukla diktatörce yetkileri olan bir Enstitü müdürü Horkheimer tarafından yönetilmiştir.²⁴⁴ Enstitünün Avrupa'daki yaşamı boyunca bu vaatlerine yönelik çalışmalar yapmış olsa da anti-Yahudilik ile ilgili çalışmaları Hitler faktöründen dolayı tam anlamıyla gerçekleştirememişlerdir. Yayılan faşist etkiden kaçma adına Almanya dışındaki Avrupa ülkelerinde tutunamayan Enstitü, kuruluşunda vazgeçilmez olarak ortaya koymuş oldukları özerk olma düşüncesini bir kenara bırakarak ABD'deki Yahudi komiteleri ve vakıfları sponsorluğunda²⁴⁵ -böylece başta Yahudi olmalarının bir anlam taşımadığını ifade eden Enstitü üyelerinin, Yahudi olmaları bir anlam taşımaya başlamıştır- araştırma yapmayı kabul etmiştir. Ancak bu anti-semitizm araştırmalarının Avrupadakiler'den tek farkı, ekonomik anlamda zor durumda olan Enstitü üyeleri için kurtarıcı bir görev üstlenmesi olmuştur.²⁴⁶ Böylece Enstitü, Avrupa'da kuruluş vaatlerinden biri olan anti-Yahudiliği Avrupa'daki faşist hareketten haberdar olan ABD'de özerk bir şekilde (!) gerçekleştirme imkanına kavuşmuştur. Ancak Enstitü üyeleri ABD'de de çok rahat değildir. Avrupa'da Hitler'in iktidar olması ile yaşanan huzursuzluk ve geçim sıkıntısı ABD'de de devam etmiştir. Bunun yanı sıra ekonomik kaygılardan dolayı belli şeyleri yapmak zorunda kalan Enstitü üyeleri, esasında kendi otonomisini kaybetmenin vermiş olduğu bir huzursuzluk içerisinde yaşamıştır.²⁴⁷

Etkilendikleri Marksist ideolojinin uygulama yeri olan Rusya yerine ABD'ye gitmeyi tercih eden Enstitü, ABD'de özellikle birey hakları, yaşam biçimi, dış tehdit ve

²⁴² “1923'ten 1950'ye kadarki süre içinde, alınıp bir başka kullanım için biçim değişikliğine uğratılıvermek, ya da, düzenle bütünleşivermek enstitü üyelerine hep bir karabasan gibi görünmüştür.” (Jay, *Diyalektik İmgelem*, 10).

²⁴³ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 23-26.

²⁴⁴ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 31.

²⁴⁵ Enstitünün Amerikan Musevi Komitesi ve Musevi İşçiler Komitesinin mali yardımları sayesinde yürütülen “Önyargı Konusunda Çalışmalar” adında büyük ve pahalı bir projeye başlamaları bu durumun bir örneğidir. (Jay, *Adorno*, 69-70; ayrıca bkznz, Kejanlıoğlu, 49-51).

²⁴⁶ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 180.

²⁴⁷ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 240.

vatanseverlik konusunda geldikleri ülkeden farklı bir ortam bulmuşlardır.²⁴⁸ Kısaca özetlemek gerekirse 19. yüzyılda orta sınıfın yükselişe geçmesi ile birlikte gençlik yaşamın uzatılmış bir dönemi olarak olageldiğinden farklı bir forma bürünmüş, gençler ise birer yetişkin olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bununla beraber ebeveynler, farklı bir hayat yaşayabilecekleri beklentisi ise giderek sosyalleşmeye başlamışlardır. Bu beklenti 20. yüzyılda gençlerin başkaldırmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda gençlerin geçmişe başkaldırı, özgünleşme, yeni davranış biçimlerini deneme isteği popüler kültür içine çekilmelerine neden olmuştur ve bu da yirminci yüzyılda popüler kültürünün yeni bir biçimde gelişmesinin zeminini hazırlamıştır. Böylece popüler kültür, Amerikan kültürü içinde kadınları ve azınlıkları kaynaştırıp, dönüştürerek yeniden sentezlemiştir. Geniş kitleleri bir arada toplamayı amaçlayan bu kültür, Hollywood stüdyoları, kitle iletişim ve yayıncılık ağları gibi yeni kurumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Popüler kültür ortaya çıkan bu yeni kurumlar aracılığıyla kitlelerin değer ve çıkarlarına hitap edecek tarzda ürünler üretmiştir. Böylece kitleyi oluşturan farklılıkları yeniden yeni bir bütünlük oluşturacak şekilde biçimlendirmiştir. Diğer bir ifade ile popüler kültür farklılıkları tek bir potada eritip²⁴⁹ sentezleyerek yeni bir Amerikan kültürü imajı yaratmıştır.²⁵⁰ Amerikan kültüründe büyük şirketlerin erken gelişimi ile her çeşit yeni formda ürünlerin ortaya konması ve yeniden üretimin geniş bir ölçekte yapıyor oluşu, popüler kültür formlarının içerde ve dışarda yayılması için elverişli koşulların oluşmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra büyümeye başlayan endüstrilerin ulusal pazarı ele geçirmek adına farklılıkları yansıtacak bir dil geliştirme zorunluluğu da bu sürece katkı sağlamıştır. Tüm bunların yanı sıra temelde ABD'nin başlangıcından beri sahip olduğu çok kültürlü toplumsal yapı tarihsel gelişim sürecinde bölgesel ve etnik farklılıkları aşarak normatif bir kültür geliştirmesi gereksinimi kültürün popülerleşmesini sağlamıştır.²⁵¹

Kültürün popülerleşmesiyle üretim ve tüketim kitlesel boyutlara ulaşmıştır. Ortaya çıkan bu sistemin işlerliği bankalar sayesinde verimli biçimde hayata geçirilmiş, artan kitleselliğe bağlı olarak da önceden lüks sayılan -Ford otomobiller gibi- şeyler

²⁴⁸ Spurk, 175.

²⁴⁹ "Eritme Potası" ABD için farklı kitlelerden türdeş ulus yaratma fikridir. (Tomlinson, 116).

²⁵⁰ John G. Cawelti, "Popüler Kültür Ve Çok Kültürlülük", (Çev.: İsmet Tekerek), Nazife Güngör (Der.), *Popüler Kültür ve İktidar*, (ss. 221-239), Vadi Yayınları, Ankara 1999, 231-232.

²⁵¹ Mel Van Elteren, "Amerikan Popüler Kültürünün Etkisinin Global Bir Yaklaşım İçinde Değerlendirilmesi", (Çev.: Emre Arslan), Güngör (Der.), (ss. 275-325), 291.

kitlelerin ulaşabileceği ürünler haline getirilmiştir.²⁵² Tüm bunlara bağlı olarak sosyal yaşamda da değişiklikler meydana gelmiştir. Endüstriyel sürecin getirmiş olduğu yoğunluk ile birlikte kentlerde yaşayan insanlar, eğlence endüstrisinin ürettiği yeni ürünler ile yorgunluklarını gidermeye çalışmışlardır.²⁵³ Adorno her ne kadar bu yaşam biçimini çekici bulsa da bu yaşam biçiminin ardında kişisel çıkarların saklı olduğunu, yaşamın yerini ticaretin aldığını, aile bireyleri arasında bir tür eşitliğin hüküm sürdüğünü, Avrupa'ya oranla eğitimin daha özgür olduğunu²⁵⁴ ve ilerlemeye karşı derin bir inanç duyulduğunu dile getirerek eleştirmiştir.²⁵⁵

ABD'deki bu özerk ortamda enstitüye katılan Adorno ise hiç de alışık olmadığı bir kültür ortamında mecburiyetten ve esas itibariyle karşı olduğu niceliksel araştırmalar²⁵⁶ içinde -Radyo araştırmaları- yer almıştır.²⁵⁷ Ancak Adorno, şeyselleşme (reification), meta fetişizmi ve yanlış bilinç ile ilgili soru kağıdı gibi nicel araştırmaların hiçbir anlam ifade etmeyeceğini ileri sürmüştür.²⁵⁸ Nicel yöntemle olan bu karşıtlığına karşın Adorno, Almanya'ya döndükten sonra sosyolojiyi zenginleştirme adına deneyci yöntemin önemli olduğunu savunarak ABD'deki çizgisinden uzaklaşmıştır. Ancak Almanya'daki yaşlı-nesil deneyci yöntemin hümanist geleneğe zarar vereceğini düşündüğünden dolayı Adorno'nun bu yaklaşımına karşı çıkmışlardır. Lazarsfeld'e göre bu tavır karşısında Adorno, bu fikrinden vazgeçerek deneyci yönetimin ağır bir eleştiricisi haline gelmiş ve bozulan çizgisini düzeltmiştir.²⁵⁹

Amerikan vatandaşlığına alınmasına karşın Adorno, klasik çağ eğitiminin idealist değerleri ile yetiştirilmiş biri olarak Amerikan kimliğini kabul etmemiştir. Bundan

²⁵² Lekesizalın, 31.

²⁵³ Lekesizalın, 38.

²⁵⁴ Amerikalılar kör bir itaati tanımaz, çocuklar daha az baskı altındadır ve okulda dayak yemezler, "büyük olana" ve "ölümsüz eserlere" ulaşmaya yönelik seçkin umut ve arzu, Amerika'daki insanlara, Adorno'nun açık ve derin bir şempati duyduğu üzere, yabancıdır (Offe, 91).

²⁵⁵ Spurk, 175-176.

²⁵⁶ "Şubat 1938'den itibaren Adorno Paul Lazarsfeld'in yönetiminde ve projeyi finanse eden Rockefeller Vakfı'nın talebi üzerine, Radio Research Project'te, radyoda müzik dinlemenin sosyolojik sorunları üzerine çalışır. Adorno öncelikle karşısında bu araştırmanın niteliğini bulur. Toplumsal bilimler bağlamında Project sözcüğünün anlamını bilmemektedir. Sözleşmeli bir araştırma ona önsel olarak son derece eleştirilebilir gelmektedir, çünkü birinin talebi üzerine yapılan bu tür araştırma ister istemez çıkar güdücüdür. Somut olarak, Amerikalıların gündelik yaşamında radyonun ve yayınlarının önemini, dinleme gerekçelerini, bazı yayınların dinleyici kitlesinin toplumsal profilini, vs. soruşturmak gerekmektedir. Ardından, medyadaki araştırmalar için gayet tipik olan ampirik veriler oluşturulacaktır. Lazarsfeld bunu Adorno'ya anlatmakta çok güçlük çeker." (Spurk, 78-79).

²⁵⁷ "Roosevelt döneminde Doğu yakasındaki akademik çevrelerce sipariş üzerine yapılan araştırma projelerinde bir patlama yaşanmaktadır" (Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 236).

²⁵⁸ Jay, *Adorno*, 36; ayrıca bkznz, Jay, *Diyalektik İmgelem*, 321.

²⁵⁹ İrfan Erdoğan, "Popüler Kültür, Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele", Güngör (Der.), (ss. 18-52), 47.

dolayı da Adorno'nun ABD deneyimi, zorluklar içerisinde geçmiştir.²⁶⁰ Bu zorlukların en belirginini, dil engelidir. Kendini yeterince ifade edemediğini düşünen Adorno, Amerikan tarzı yaşantının karşısında yaşadığı kültür şokunun yanı sıra ABD'de de anti-semitist hareketin ortaya çıkabileceği endişeleri ile yaşamıştır.²⁶¹ Her ne kadar kendi kültüründen kopamayan Adorno, hem ABD'deki kültürün hem de kendi kültürünün yabancı olduğu olmuştur. Bu ortamda Enstitünün diğer üyelerinden daha fazla yabancılaşma çeken Adorno'nun bu süreç içerisinde özerk olamamanın etkisiyle kültürel kötümserliği daha da derinleşmiştir.²⁶² Bundan dolayı ABD'de yaşadığı veya tanık olduğu varoluşsal tehdit, anti-semitist kitle hareketler ve giderek irrasyonelleşen toplumsal eğilim çalışmalarının her zaman odak noktasında olmuştur.²⁶³ Tüm bu çalışmalar içerisinde bulunmak zorunda kalarak ABD kültürüne tanıklık eden Adorno, bu tanıklıktan hareketle ABD'de yaşamını “Yanlış hayat, doğru yaşanmaz” sözü ile özetlemiştir.²⁶⁴

Gönülsüz bir şekilde Amerika'ya giden Adorno, bir mülteci gözüyle on bir yıl ABD'ye bakmıştır. Bu bakış uzun bir süreyi kapsamasına karşın ABD'de neredeyse hiç seyahat etmeyen Adorno'nun bu durumu Amerika ve Avrupa'ya yönelik bakışını etkilemiştir. Adorno, ABD'de kaldığı süre içerisinde çalışmaları ABD'ye ilişkin olmaktan ziyade Amerikan kültür ve toplumunun belli yönleri ile ilgili olmuştur.²⁶⁵ Oysaki Amerika'da uzun yıllar kalmış biri olarak siyahi Amerikalıların durumu, 1929 krizi, New Deal yasaları, sanayi ve kentleşmeye bağlı olarak oluşan refah yapısı ABD'nin Japonya ile savaşa girmesi, özellikle de Hiroşima ve Nagazaki gibi konuların ilgi odağında olması gerekirdi. Bu konuların aksine her ne kadar değersiz olduğunu düşünse de kişisel ilgisinin doğrultusunda müzik, –özellikle de caz- sinema, radyo²⁶⁶, yıldız falları, dergiler, spor ve pozitivist toplum araştırmalar ile ilgilenmiştir.²⁶⁷ Bu alanlara ilgisiyle beraber o, yavaş yavaş oluşmaya başladığını düşündüğü kültür endüstrisi kuramı için kanıtlar derlemeye başlamış ve buradan hareketle Horkheimer ile

²⁶⁰ Spurk, 134.

²⁶¹ Offe, 75.

²⁶² Lunn, 306; ayrıca bkz., Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 239.

²⁶³ Spurk, 62.

²⁶⁴ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 235.

²⁶⁵ Offe, 73-74.

²⁶⁶ “‘Princeton Radio Research Project’ Adorno'nun kendine bakışını değiştirecekti. Adorno ilerde en gelişmiş kapitalist toplumu ve bireysel değişimi Amerika'da tanıdığını söyler.” (Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 232).

²⁶⁷ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 250.

beraber eleştirel bir toplum anlayışı geliştirmiştir.²⁶⁸ Birlikte burjuva toplumunun post-liberal dönemine dair analizini sistematik bir şekilde geliştiren Adorno ve Horkheimer, ABD’de yaşamalarına imkan sağlayan geç kapitalizmi ve kültür endüstrisini eleştirmişlerdir.²⁶⁹

Adorno’nun Amerika deneyiminden edindiği şey, totaliter rejiminin ve Amerikan endüstrisinin oluşturduğu endişeli bir bakış açısıdır. Onun için sadece kendine özgü işleyişi olan bir dünya değil, aynı zamanda gelişmiş kapitalist toplumların bir örneği konumunda olan Amerika deneyimi “ilerlemenin yıkıcılığını”, “aklın ikiyüzlülüğünü”, “kitleleri aldatma olarak aydınlanmayı” anlamının bir imkanıdır. Diğer bir ifade ile teknik ve endüstriyel açıdan Avrupa’dan üstün olduğuna inanılan Amerika, Adorno için ileri götürmekten ziyade felakete yol açan endüstriyel modernliğe net bir bakış açısı sağlayan ileri düzeyde yol gösterici bir gözlem alanı konumundadır.²⁷⁰ Max Reinhardt, Fritz Lang, Thomas Mann, Arnold Schönberg ve Bela Bartók gibi arkadaşlarının yanında köpeği Ali Baba’yı severken Avrupa’da yaşananları ve uygarlığın arkasındaki kötümserliği anlamaya çalışan Adorno, zamanın çoğunu bu konular üzerinde harcamıştır.²⁷¹

ABD’de yaşamış olduğu on bir yıl gibi uzun bir yabancılık durumuna rağmen Adorno ve Enstitü üyeleri Almanya’ya dönme konusunda aceleci davranmamışlardır. Çünkü Almanya’da Faşizm tehlikesi tam anlamıyla bitmemiştir. Ancak ABD’de gelişen endüstriyel modernleşmenin faşist bir nitelik kazanmaya başlaması da onları rahatsız etmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Alman kültürü, felsefesi ve diline olan ilgileri, Enstitünün yeniden açılması yönündeki davetler Adorno ve Enstitünün bazı üyelerinin tekrar Almanya’ya dönmesinde etkili olmuştur.²⁷² Almanya’ya döndükten sonra modern toplumun bir niteliği olarak değerlendirdiği kültür endüstrisinden kurtulmak isteyen²⁷³ Adorno, her ne kadar 1951’de “Atlantik’in doğu yakasında ideoloji gururdu, bu yanıdaysa malların teslim edilmesidir. Bu, nesnel tinin ürünleri için de geçerlidir”²⁷⁴ ifadesini kullansa da 1944 yılındaki kanaati, Alman kültürünün savaştan sonra

²⁶⁸ Offe, 76-77, 80; ayrıca bkzn, Slater, 233; Alan Swingewood, *Kitle kültürü Efsanesi*, (Çev.: Aykut Kansu), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1996, 41.; Krough, 259.

²⁶⁹ Spurk, 83.

²⁷⁰ Offe, s. 82-83; Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 239.

²⁷¹ Yvonne Sherratt, *Hitler’in Filozofları*, (Çev.: Özge Eldaş), Say Yayınları, İstanbul 2014, 205.

²⁷² Spurk, 83.

²⁷³ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 247.

²⁷⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 204.

Amerikan modeline göre yeniden inşa edileceği yönündeydi.²⁷⁵ Çünkü kültür endüstrisi her ne kadar bir sistem olarak endüstrileşmiş İngiltere ve ABD gibi liberal ülkelerde ortaya çıkmış olsa da savaş öncesi dönemde liberal olmayan Almanya'yı da etkisi altına alacaktı. Özetle toplumsal gelişmelerin eş zamanlı olmaması Almanya'daki kültürel değişimi engelleyememiş sadece gecikmesine neden olmuştur.²⁷⁶ Ancak bu gecikme vazgeçilmesi mümkün görülmeyen Avrupa kökenli nitelikleri, özünden uzaklaştırılarak mübadelenin ilkesi olan çıkar ve karın belirleyiciliği altına girme tehlikesinden kurtarmayacaktır.²⁷⁷ Bu yüzden kültür endüstrisi ile ilgili açmazları dile getiren Adorno, savaş sonrası normal bir yaşam kurma çabası içinde olan Alman toplumunda kendini kötü haberler yayan bir haberci olarak görmüştür.²⁷⁸

Ömrünü iki kıta arasında geçiren namı-diğer “su aygırı”²⁷⁹ Adorno'nun yaşamı, kitlesel yoksullaşmaların, aşırı bolluğun, Faşizmin, savaşların yaşandığı bir aşırılıklarla dolu bir çağda geçmiştir. Ölümü ise ekonomik büyümenin yaşandığı, tüketimin her şeyi belirlediği bir altın çağ içerisinde olmuştur.²⁸⁰ Bu bağlamda toplumsal düzene müdahalede bulunup pratik açıdan değiştirme iradesini taşıyan düşünceleri ile felsefesini şekillendirmiştir.

Kültür, tarihsel gelişim sürecinde doğa, tarih, gerçeklik ile gerçekliğe hükmetme düşüncesi arasında bir boşluk oluşturarak var olagelmıştır. Kültür'ün bir özelliği olarak bu boşluk Adorno'nun felsefesinin de merkez teması olmuştur.²⁸¹ Bu boşluğu merkeze alarak teorisini geliştirirken kültür, toplum ve psikoloji konuları ile de ilgilenmiştir.²⁸² Her ne kadar o, pratiği teorinin kıstası haline getirmekten ısrarla kaçınsa da kamuoyu önünde güncel sorunlara karşı yanlış anlamalara meydan vermeyecek biçimde tavır almaktan da çekinmemiştir.²⁸³ Onun bu tavrını en iyi öğrenci hareketlerine karşı takındığı tutumda görmek mümkündür. Bu noktada Almanya'daki öğrenci hareketlerine

²⁷⁵ Spurk, 93.

²⁷⁶ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 174.

²⁷⁷ Theodor Adorno- Max Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, (Çev.: M. Sezai Durgun – Adnan Gümüş), BilgeSu Yayınları, Ankara 2011, 178.

²⁷⁸ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 331.

²⁷⁹ “Horkheimer ve Adorno zaman zaman birbirlerine hayvan adlarıyla hitap ederlerdi: Adorno Horkheimer'e “Mammut” derdi. Adorno'nun adı da “Su Aygırı”ydı. Yani Horkheimer ve Adorno teorinin sert derilileriydiler; bu arada mamutun neslinin tükendiğini, su aygırının da bir o kadar kadim bir hayvan olduğunu göz önünde bulundurmak gerekiyor.” (Roger Behrens, *Adorno Sözlüğü*, (Çev.: Mustafa Tüzel), Versus Kitap, İstanbul 2011, 206).

²⁸⁰ Detlev Claussen, *Son deha Theodor W. Adorno*, 22.

²⁸¹ Willem Van Reijen, *Adorno Bir Giriş*, (Çev.: Mustafa Cemal), Belge Yayınları, İstanbul 1999, 29.

²⁸² Jay, *Adorno*, 113.

²⁸³ “Alman Yayıncının Sunuş Yazısı”, Theodor Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar* (3. Baskı), (Çev.: M. Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul 2011, 9.

karşı takındığı tutumu eleştiren Marcus'e karşı cevaben yazmış olduğu şu satırlar bu iddiayı destekler niteliktedir;

Enstitünün çıkarlarını gözetmek durumundayım ve bu çıkarlar, inan bana, böyle bir meydan gösterisinden doğrudan ve ciddi bir şekilde etkilenir, bize gelen herhangi bir parasal yardımı durdurma yolundaki süregiden eğilim şiddetle artardı. Bu yüzden, eğer Frankfurt'taki öğrencilerle bir tartışma istiyorsan, Enstitüyü ya da bölümü bu işe karıştırmadan bunun sorumluluğunu senin üstlenmen daha iyi olur.²⁸⁴

Adorno'nun kendisinin dolayısıyla felsefesinin diğer bir özelliği ise dünyayı kötü bir yer olarak algılaması ve kötülüğü dünyanın özüne ait bir olgu olarak değerlendirmesidir.²⁸⁵ Onun bu düşünceleri genel olarak saklı gibi dursa da esasında bu düşüncesi Yahudilere karşı alınan tavır ve uygulamalara ilişkindir. Bu bağlamda "İrkçi halkçılar dünyanın önüne diktikleri Yahudi imgesinde, kendi özlerini ifade etmektedirler", "Yahudiler dahil olmadıkları halde egemen düzen tarafından korunacaklarını umuyorlardı. Onlar ile efendi konumundaki halklar arasındaki ilişki açgözlülük ve korku ilişkisiydi",²⁸⁶ "Yahudiler tüm başarılarına rağmen Avrupa halklarının arasına alınmamış, kök salmalarına izin verilmemiş, himaye altında yaşamış, otoriter devlete bağımlı olmuşlardır"²⁸⁷ ve "Anti-semitistler her ne kadar Yahudilere katlanamaları da onlara öykünmeden duramazlar"²⁸⁸ ifadeleri, Yahudilerin maruz kaldığı uygulamaların onu etkilediğinin bir göstergesidir. Öyle ki ele aldığı hemen hemen her konuda mutlaka Faşizme değinmiş, faşist uygulamaları benzetme veya örnek olarak kullanmıştır.

Sonuç olarak Adorno'nun doktora öğrencisi olan Hans Jürgen Krahl'ın ifadesi ile Adorno'nun yaşamı şu şekilde özetlenebilir;

Faşizm deneyiminin etkisini taşıyor. Bu deneyimin yansıtılma tarzı bir yandan tavizsiz bir yadsıma talep ederken, bir yandan da bu talebi sınırlandırıyor. "Sakatlanmış yaşam", kapitalist üretim tarzının doğal ekonomik felaketlerinin ürettiği faşist tahakküm üzerinde düşünme yoluyla,

²⁸⁴ Theodor Adorno-Herbert Marcuse, "Alman Öğrenci Hareketi Üzerine Mektuplaşma", (Çev.: Ahmet Doğukan), *Deftir*, Sayı 37, Yaz 1999, 118.

²⁸⁵ Ö. Naci Soykan – Ferda Keskin – Besim F. Dellaloğlu, "Adorno ve Yapıtı", *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 50.

²⁸⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 224.

²⁸⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 231-232.

²⁸⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 243.

geri dönüşsüz çürümesinin farkında olduğu burjuva bireyciliğinin ideolojik çelişkilerine kendisinin de bulaşmış olduğunun bilincindedir; yine de ondan kopamıyordur.... Sanki Adorno'nun burjuva bireyinin ideolojik varlığı üzerine keskin eleştirisi, kaçınılmaz olarak onu bu bireyin yıkımına hapsetmiş gibidir. Ancak bunun anlamı, Adorno'nun göçmenliğin kendisine dayattığı yalıtılmışlığı hiçbir zaman aşamamış olduğudur.²⁸⁹

2.2. AYDINLANMA VE ARAÇSAL AKIL

Tarih boyunca bilgiye, insanın kendi içindeki bir ilerlemesi veya insanın eşya üzerindeki hakimiyetinin artması olarak iki ayrı anlam verilmiştir. Comte ve Bacon'un "muktedir olmak için bilmek" şeklinde özetlemiş oldukları ikinci bilgi anlayışı için ilerleme, insanın kendine hakim olup kendini mükemmelleştirmek yerine dış dünyanın kontrol altına alınmasıdır. Özellikle 17. ve 19. yüzyılda hakim konuma gelen bu bilgi anlayışı determinizm ile birlikte insana ve birçok kültürel unsura obje gözüyle bakılmasına sebep olmuştur. Batı medeniyetinin dramı da işte bu noktada ortaya çıkmıştır.²⁹⁰ Adorno'nun metalaşma veya endüstri diye tarif ettiği bu dram, esasında insanı korkudan arındırarak efendi konumuna getirmeyi ve Ortaçağ'dan kalma gizemli dünya tasarılarını yıkmayı amaçlamıştır.²⁹¹ Bu amaç ile mevcut simge ve kavramları etkisiz hale getiren Aydınlanma, Ortaçağ mistisizminden geriye ondan duyulan korku dışında bir şey bırakmamış²⁹² ve Ortaçağ mistisizmi yerine faydalılık ve nicellik ölçütlerini kanun haline getirmiştir.²⁹³ Bunun sonucu olarak Aydınlanma, bu ölçütler ile değerlendirilmeyen hiçbir şeyi dikkate almamış²⁹⁴ ve farklı nitelikleri olan şeyleri kendi doğalarından kopararak özdeşliklerden kurulu bir dünya oluşturmuştur.²⁹⁵ Aydınlanmanın sebep olduğu bu dünya anlayışı Adorno'nun metalaşmaya giden yolda sorumlu tuttuğu ilk etkindir. Çünkü ona göre dünyayı matematik formülüne indirgeyen Aydınlanma, ilerlemeci ideali ile kültür endüstrisine ve bireylerin doğasından uzaklaşarak baskı altına alınmasına sebep olmuştur.²⁹⁶

²⁸⁹ Hans Jürgen Krahl, "Adorno'nun Siyasi Çelişkisi", (Çev: Müge Gürsoy Sökmen), *Defter*, Sayı 37, Yaz 1999, 131.

²⁹⁰ Emile Brehier, *Bugünkü Felsefenin Konuları*, (Çev.: Mehmet Toprak), Remzi Kitapevi, İstanbul 1966, 28-31.

²⁹¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 19.

²⁹² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 43.

²⁹³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 22.

²⁹⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 24.

²⁹⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 30.

²⁹⁶ Boucher, 57.

Aydınlanma sürecini bu bağlamda yorumlayan Adorno'ya göre Aydınlanma, Ortaçağ'ın mitolojik yapısını bilimle bilinebilir kılmaya çalışmış; bu mitolojik olana yönelik korkuyu da bilim ile aşma girişiminde bulunmuştur.²⁹⁷ Bunun yanı sıra Aydınlanmanın mitolojik olanı bilinebilir kılmaya çalışan bu dünyası, tikelin evrensel içinde bir tutulduğu, tikeller arasındaki farklılıkların göz ardı edilerek benzer olmayan şeylerin ortak bir başlık altında eritildiği bir tahakküm dünyasıdır.²⁹⁸ Bir başka deyişle amacı “bütün her şeyin çıktığı ve her bir şeyin izinden gittiği bir sistem” kurmak olan Aydınlanma, ancak belli bir kalıp içinde değerlendirebildiği varlıkları dikkate almıştır. Bundan dolayı Aydınlanma için rasyonalist ve empirik çeşitlemeler aslında birbirinden farklı değildir.²⁹⁹ Bu nitelikleriyle Aydınlanma, Ortaçağ'dan sonra tek tiplik ve sıradanlığın başka bir örneğidir.

Adorno'ya göre Aydınlanmanın nesnel eğilimi, Ortaçağ'ın mitolojik imgelerinin insanlar üzerindeki otoritesini sonlandırmaktır. Ancak zamanla gelişen Aydınlanma bu imgelerden kurtulma yönünde ilerlememiş, Aydınlanma tarafından ileri sürülen düşüncenin de simgesellik kazanmasına sebep olmuştur.³⁰⁰ İlerlemeci uygarlık düşüncesinin bir uygulaması olarak mevcut irrasyonel otoriteye karşı bir başkaldırı, bir özgürleşme amacıyla ortaya çıkan Aydınlanma, en sonunda karşıtına dönüşmüştür ki ona göre “Aydınlanma totaliterdir”³⁰¹ ve “Aydınlanma attığı her adım ile mitolojiye daha çok gömülür.”³⁰² Adorno'nun Aydınlanmaya yönelik bu eleştirisi esasen İlk Çağ'da mitolojiye karşı çıkan aklın yarım kalan gelişiminin Aydınlanma ile tamamlanmasına karşı yapılan bir eleştiridir.

Adorno için mevcut her sistemde olduğu kadar totaliter bir yapıya sahip olan Aydınlanma'da da tüm süreçler baştan belirlendiği için hakikatten yoksundur ve nicelleştirilmiş dünyayı hakikatle özdeşleştirdiği için de mit haline gelmekten kurtulamamıştır.³⁰³ Her ne kadar Aydınlanma, uyum ve mükemmelliğin hipostazlaştırılmasını bir öte dünyaya taşımış³⁰⁴ gibi görünse de bir yandan olgulara yönelik olarak dışarda bıraktığı otoriter, propagandacı ve duygusal olarak görülen

²⁹⁷ Gülenç, 178.

²⁹⁸ J. M. Bernstein, “Sunuş”, Theodor Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* (7. Baskı), (Çev.: Nihat Ülner-Mustafa Tüzel- Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 14.

²⁹⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 23.

³⁰⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 147.

³⁰¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 23.

³⁰² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 29.

³⁰³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 45; ayrıca bkznz, Schweppenhäuser, 86.

³⁰⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 124.

açıklamaları diğer yandan ahlak söz konusu olduğunda ise akılsal bir temel üzerine oturtularak bunları tekrar oyuna dahil etmiştir.³⁰⁵ Bundan dolayı da radikal bir hareket olan Aydınlanma, güvenilir bir ideoloji değildir³⁰⁶ ve en sonunda bir puta dönüşmüştür.³⁰⁷

Adorno için Aydınlanmanın akıllı, dini inanç kaynaklı doğa korkusunu aşmak, Katolik düzen ile pagan halk dinini yıkarak insanları özgürleştirmek için kullanması yeni bir otorite ve mitleşmeye yol açmasının yanı sıra amaçlarının ötesinde sonuçlara sebep olmuştur.³⁰⁸ Bu sonuçlardan biri, doğanın kontrol altına alınarak³⁰⁹ satılabilir bir metaya dönüştürülmesidir.³¹⁰ Bu bağlamda ona göre “doğa uygarlık tarafından ne kadar katıksız biçimde korunur ve taşınırsa, o kadar tahakküm altına girmiş”³¹¹ ve “günümüzde koruyucu ve korkutucu renklerin yerini uzak görüşlü amaçsallıkla özdeş, doğaya kör bir hükmediş almıştır.”³¹²

Yibing’in de ifade ettiği gibi “eğer doğanın kontrol altına alınması, mitleştirilmenin ortadan kaldırılmasının bir koşulu ise ve bu doğrultuda bir adım ise, bu kontrolün başka bir kontrol türüne dönüşmesi kaçınılmaz olur; bu da insani-kontroldür, alet akıllı ile insani-kontroldür”³¹³ Bu bağlamda Aydınlanma ve devamında pozitivizm ve endüstrileşme gibi etkenler ile devam eden doğaya hakim olma anlayışı, ilk olarak toplumu saran doğanın yok edilmesine sebep olmuştur. İkinci olarak ise kentleşme ile kendi doğalarından uzaklaşan insanlara yeşil ağaçlı, mavi göklü, havuzlu yapay doğa olarak satılmasına sebep olmuştur.³¹⁴

³⁰⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 120.

³⁰⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 128-129.

³⁰⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 156.

³⁰⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 125.

³⁰⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 204.

³¹⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 198.

³¹¹ Adorno, *Minima Moralia*, 121-122.

³¹² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 240.

³¹³ Zhang Yibing, *Adorno'nun Negatif Diyalektiği ve Zizek'in Lacanvari İmkansız Devrimi*, (Çev.: Aylin Muhaddisoğlu), Kalkedon Yayınevi, İstanbul 2012, 87.

³¹⁴ Bu bağlamda *Minima Moralia* kitabında hayvanat bahçelerini örnek veren Adorno insanın bu çabasını “her türlü deneyimi reddeden şeyi yine de deneyime sığdırmaya çabılıyor umutsuzca” (s. 121) şeklinde özetlemektedir. Diğer bir ifade ile doğa ile ilişkisinde ilerleme adına doğayı sömürürken insanları kurmuş olduğu sanal dünyaya hapseden uygarlık bir yandan da örneğini belli ülkelerde hayvanat bahçeleri, milli parklar, akvaryumlar kurarak insanı mahrum bıraktığı deneyimi kısıtlı alanlarda yaşatmaya çalışmaktadır. Bu tablonun bir ileri aşaması olarak günümüzde artık belli ülke ve şehirlerde toplanan bu mekanlar daha çok insanın deneyimine sunulmak adına simülasyonlara, 3D-7D animasyonlara/görüntülere dönüştürülerek insanlara sunulmaktadır. Tabi endüstrinin değişmez mantığı ile; meta haline getirip satarak. Özetle endüstrinin ele geçirdiği doğayı yoğunlaştırıp bahçe, parklar şeklinde egzotikleştirilmiştir. Ancak bu egzotiklik bile gelişen teknoloji sayesinde ortadan kaldırılmıştır. (Adorno, *Minima Moralia*, 122).

Adorno için Ortaçağ mistisizminin yerini alan Aydınlanma, kendi başına var olan doğayı bilimin nesnesine dönüştürmüştür. Böylece nesneler sabit bir özden çok egemenliğe dayalı olarak değişen varlıklara dönüştürülmüşlerdir. Bu doğa tablosu karşısında artan erkine rağmen insan, bu doğaya yabancılaşmıştır.³¹⁵ Böylece doğa hükmedilmesi gereken bir unsur olarak konumlandırılırken, insan da otorite karşısında hükmedilmesi gereken bir nesne konumuna indirgenmiştir.³¹⁶ Bu indirgeme yalnızca insanın yabancılaşmasına sebep olmamıştır. Bunun yanı sıra diğer insanlar ile olan ilişkileri gibi kendisi de büyülenmiş, nesnel olarak belirlenmiş ve tepki veren bir robot haline gelmiştir.³¹⁷

Adorno'ya göre Aydınlanma sürecinin insan ve diğer varlıklar arasındaki ayrımı ortadan kaldırması ile insan dahil tüm varlıklar birbirinin yerine geçebilen birer örnek haline gelmiştir.³¹⁸ Doğaya hakim olmak isteyen bu insan, Tanrıyı öldürüp doğayı sahipsiz bırakmış, ancak bu çabasının bedelini en sonunda hakim olmak istediği doğaya tapınarak ödemiştir.³¹⁹ Dahası Aydınlanma toplumu içinde insan, kendi sorunlarını aynı rasyonaliteyle düzenleyememiş, hatta bu rasyonalite ile üretim, tüketim ve imha araçları üretmiştir.³²⁰ Yani bu zamana kadar akıllı ön palana çıkaran insanlar, sorun çözmekten çok sorunlara neden olmuştur. Bu bağlamda doğa üzerinde hakimiyet kurma etkinliği kendi aleyhine dönen insan, Aydınlanma ile hükümsüz bir malzemeye dönmüştür.³²¹ O kadar ki özne ile nesne ayırt edilemez bir hale gelmiştir.³²²

Adorno'ya göre Aydınlanma bir yönüyle Ortaçağ'ın insanlara sunmuş olduğu mitleri ifşa eden ilerlemeci bir karaktere sahipken, diğer yönüyle pozitivizme dönüşen akıl ile insanları kontrol edilebilir varlıklara dönüştüren bir mit haline gelmiştir.³²³ Bu noktada akıl, insanın toplumu dönüştürmesinin aracı olmaktan ziyade toplumun insanı denetlemesinin aracı konuma gelmiştir. Başka bir ifade ile insan, aydınlanmacı anlamda rasyonelleştikçe denetim altına girmiştir.³²⁴ Bu doğrultuda Bacon'un insanın doğaya

³¹⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 26.

³¹⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 122.

³¹⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 49.

³¹⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 118.

³¹⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 35.

³²⁰ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 142.

³²¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 47.

³²² Adorno, *Minima Moralia*, 48.

³²³ Soykan –Keskin –Dellaloğlu, 39.

³²⁴ Soykan –Keskin –Dellaloğlu, 45.

hakim olmasına imkan vereceğini söylemiş olduğu bilgi de kitlelerin aldatılması için kullanılan bir araca dönüşmüştür.³²⁵

Tüm bunlardan hareketle ifade edilebilir ki Aydınlanma iki nedenden dolayı vadetmiş olduğu tersi bir tablonun doğmasına sebep olmuştur. Bunlardan ilki doğanın kontrol altına alınarak insanların kontrol altına alınmasıdır. Diğer ise aklın araçsallaşması ile her şeyin soyut eşdeğerine indirgenmesidir.³²⁶ Horkheimer için de Aydınlanmanın Ortaçağ mistisizmine saldırması, aklın tözsel boyutunun göz ardı edilmesine ve araçsal boyutunun ön plana çıkarılmasına sebep olmuştur.³²⁷ Bunun yanı sıra geç kapitalizm/ikinci nesil kapitalizm ile mübadele değerinin kullanım değerinin önüne geçmesi araçsal aklın gelişimini kuvvetlendirmiştir. Bu kapitalist anlayışın etkisi ile aydınlanma, akli amaçlara değil araçlara yönlendirmiştir. Bunun sonucu olarak tikeller evrensel içinde eritilmiştir.³²⁸ Böylece akıl, her türlü çıkar için kullanılan bir organa, kendi kendine işleyen bir makineye, nesneye dönüştürülmüştür.³²⁹

Doğanın kontrol altına alınması ile akıl, bir yandan kendisini unutturken diğer yandan da kendi bekçisi haline gelmiştir. Akıl ile ilgili bu tanımlama insanın düşünme faaliyetini de etkilemiştir. Böylece düşünme etkinliği, kişinin her an gerçekten düşünüp düşünmediğini kontrol etmesinden ibaret olmuştur. Diğer bir ifade ile Aydınlanmanın toplumu denetim altına alması, aklın bir kafese hapsedilmesine sebep olmuştur.³³⁰ Geline bu noktada denetim altına alınan doğa, insanlardan öcünü aklın feda edilmesine sebep olarak almıştır.³³¹ Bu bağlamda akıl, Adorno'ya göre yatıştırıcı olmaktan ziyade uyum sağlayıcı araç haline gelmiştir.³³²

Akıl, insanlar arasındaki bireysel farklılıkları eşitlediği gibi insanlar için ortak bir amacı da standart hale getirmiştir. Bu anlamda aydınlanma için önemli olan tikel olaylar değil, sayılardır.³³³ Bu durum insanın doğa ile iletişimine imkan sağlayan ikincil niteliklerinin ortadan kaldırılmış olduğunun bir göstergesidir.³³⁴

³²⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 67.

³²⁶ Jay, *Adorno*, 40-41.

³²⁷ Soykan –Keskin –Dellaloğlu, 44.

³²⁸ Bernstein, "Sunuş", 15.

³²⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 45-46.

Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 122.

³³⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 205.

³³¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 65.

³³² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 296.

³³³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 119.

³³⁴ Bernstein, "Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği", 229.

Adorno'ya göre Aydınlanma, bir yandan akıllı, olguya dayalı bilimsel bilgi üreten, insanın doğaya egemen olmasını sağlayan bir araç olarak kullanırken diğer yandan bu amaca hizmet etmeyen hür türlü zihinsel faaliyeti değersiz ve otoriter olarak görmüştür.³³⁵ Nicelleştirmenin hesaplayıcı aletine dönüşen akıl, Adorno için “katı amaçlar doğrultusunda tüm diğer araçları üretmeye uygun, maddi üretimdeki kesin hesaplanmış uğraş kadar melun, genel geçer bir işlev görür”³³⁶ hale gelmiş ve “geç kapitalizm çağında büyüye gerilemekle, geç kapitalist biçimlerle bütünleşmiş ve onların bir parçası olmuştur.”³³⁷ Böylece akıl, bir yandan kendini kuşatan aygıtla bütünleşerek kendi kendini mahkum ederken³³⁸ diğer yandan giderek endüstrileşen dünyada önceden tikel yönü ile genel geçer yönü birbirinden ayrılmış ve ideoloji diye eleştirilir hale gelmiştir.³³⁹

Aydınlanma süreci ile araçsal düzeyde kalıp var olan düzene hizmet eden olumsuz ve yıkıcı bir etkinliğe dönüşen akıl, mevcut otoriteye karşı kullanacağı kavramlardan da yoksun bırakılmıştır.³⁴⁰ Bunun sonucu olarak Adorno'ya göre “saf akıl, akıldışılığa, hatasız ve içeriksiz bir usule dönüş”müş, Aydınlanma sürecinde kazanmış olduğu konum ile de kendi sonunu hazırlamıştır.³⁴¹

Aydınlanmanın ilerleme düzeninin arkasında rasyonalitenin olduğunu ifade eden Adorno'ya göre bu rasyonalite³⁴² insanları tek boyutlu, standart bir düzene sürüklemiş ve rasyonalite en sonunda kendi sonunu hazırlamıştır.³⁴³ Böylece insan amaçlarını gerçekleştirmenin aracı olması gereken akıl, başlı başına bir amaç haline gelerek özgürlük ve mutluluğun aleyhine işlemeye başlamıştır.³⁴⁴ Bu tablo karşısında konformizme zorlanan³⁴⁵ insan birbirinden kopuk işlevlere bölünmüştür.³⁴⁶

³³⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 116.

³³⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 52.

³³⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 251.

³³⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 205.

³³⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 61.

³⁴⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 11-12.

³⁴¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 126.

³⁴² Adorno'nun rasyonelleşmeden anladığı şey “Fabrika, ordu, bürokrasi, okul ve kültür endüstrisi gibi kurumlar tarafından geliştirilen, daima etkili ve sonuç verici örgütsel teknikler vasıtasıyla toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılan yönetsel ve siyasal tahakküm”dür. (Benhabib, “Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları”, 87) Bu bağlamda Adorno rasyonalizme karşıdır.

³⁴³ Yılmaz Öner, “Sonsöz”, Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar* (3. Baskı), (ss. 117-147), 124-125.

³⁴⁴ Bernstein, “Sunuş”, 14.

³⁴⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 30.

³⁴⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 205.

Adorno'ya göre "bütünsel rasyonellik ilkesinin göbeğinde akıldışı momentler saklıdır."³⁴⁷ Her ne kadar bu rasyonellik sayesinde mitolojik unsurların aydınlatıldığı düşünülse de aklın bu aydınlatmasını soğuk güneş ışığına benzeten Adorno için rasyonellik, barbarlığın tohumlarının ekilmesine sebep olmuştur.³⁴⁸ Aynı şekilde Enstitü için de akıl, teknolojinin, bürokratik zorbalığın ve toplumsal iktidarın bir aracına dönüşmüştür. Dolayısıyla bu araçsallaşma sürecinde akıl, esas işlevlerinden uzaklaşmış ve irrasyonel hale gelmiştir. Ortaya çıkan bu süreçte insan, eleştiri süreçlerinden dışlanarak insansız bir bilimin, insansız bir aklın ve insansız bir dünyanın doğmasına neden olmuştur.³⁴⁹ Bu bağlamda her şeyi bir bütün olarak rasyonellik ile açıklamak doğru değildir. Çünkü bir Yahudi olarak bir bütüne ait olamayan Adorno ve arkadaşları için bütünlük hem totaliterlik, hem de kendilerini bir topluma entegre etmemelerinin veya edememelerinin gerekçesidir.

Akıl ile ilgili Freud'un görüşlerini de değerlendiren Adorno'ya göre Freud, akıllı bir üst yapı olarak reddeder ve akla makul olma özelliğini kazandıracak olan hazzın bastırılması gerektiğini savunur.³⁵⁰ Bu anlamda Adorno Freudçu akıl anlayışını da bir tür doğaya hakimiyet kurma çabası olarak değerlendirmiştir. Freudçu anlamda toplumdaki sınırlamalara boyun eğen bir yapıya bürünen akıl, kendisine tayin edilen görevler çerçevesinde yozlaşmış ve özerkliğini kaybederek nicelleşmiştir.³⁵¹ Böylece burjuvazinin etkisi altında amacı giderek belirsizleşen ve fetişleşen akıl, araç haline gelmiştir.³⁵²

Adorno'ya göre aklın işler olması farklı olanı da içermesi ile mümkündür. Yani aklın bir otorite tarafından belirlendiği bir düzende insan düşünemez. İnsanın düşünebilmesi için farklı olanı dikkate alınması gerekir. Bugün gelinen noktada insanın düşünememesi ütopyaadan kopmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda bir yerde aklın işlerlik kazanabilmesi için ütopyanın olması gerekir. Aksi takdirde Aydınlanma ile araçsal boyutta kalan akıl, salt röprodüksiyona indirgenmiştir.³⁵³

³⁴⁷ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 154.

³⁴⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 54.

³⁴⁹ Hüsamettin Çetinkaya, *Umutlarımızın Cellatları Kimliklerimiz*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1995, 209.

³⁵⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 65.

³⁵¹ Adorno, *Minima Moralia*, 204-205.

³⁵² Adorno, *Minima Moralia*, 129.

³⁵³ Theodor Adorno – Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, (Çev.: Orhan Kılıç), Metis Yayınları, İstanbul 2013, 12.

Adorno, otoriteye başkaldırırken kendisi bir otorite haline gelen Aydınlanmanın faili olarak aklı sorumlu tutmaz. Aklın araçsallaşmasındaki suç, üretilen ürün ve yaratılan kavramlarla ilgilidir. Özetle Adorno, hastalığın nedenini değil belirtilerini eleştiri konusu yapmıştır.³⁵⁴ Çünkü Aydınlanmanın rasyonel dünyasını alt etmenin yolu, akıldışılık olamayacağının ve daha çok akıl ile düzeltilebileceğinin farkında³⁵⁵ olan Adorno'ya göre bu durumdan “sonuçları önceden belirlenmemiş bir düşünme, çıkış yolu sağlayabilir.”³⁵⁶ Bu bağlamda akıl, rasyonelliğin irrasyonelliğe dönüştüğünü rasyonel olarak anlayabilecek kadar güçlüdür. Ancak akıl eğer bu irrasyoneliteni kendi soyutlamasının marifeti olduğu gerçeğini göremediği anda irrasyonelliğe, aptallığa ve ilkeliliğe dönüşür. Aklın bu gerilemesi de özdeşleşim eksikliğinin bir ürünüdür.³⁵⁷

İnsandaki rasyonalitenin salt araçsal bir konuma indirgenmesini eleştiren³⁵⁸ Adorno, insanın da kapitalizmin sebep olduğu otoriteye karşı çıkarken yine aklı kullanacağının bilincindedir. Bu yüzden Aydınlanmayı tamamen reddetmeyerek araçsal akıl eleştirisinin karşısında antik Yunan'ın Dionysos-Apollon'cu anlayışın bir arada bulunduğu Sokrates öncesi akıl anlayışını kullanmıştır. Bu anlayışa göre akıl aynı zamanda arzu sahibidir. Fakat Descartes, Kant, Freud gibi bazı filozoflar arzuları akıldan ayırmışlardır. Bunun bilincinde olan Adorno, Hegel'den etkilenerek insanın araçsal akıl ile düşmüş olduğu bu durumdan tözsel akıl sayesinde kurtulabileceğini ileri sürmüştür.³⁵⁹

Sonuç olarak Adorno için Aydınlanma ile akıl, Veblen'den alıntılıdığı ifade ile “boş merak” a engel olan, faydacı ve çıkarıcı bir araç haline gelmiş³⁶⁰ ve bu da giderek olgusallaşan pozitivist bir dünyaya sebep olmuştur. Onun için bu durum öz-eleştirel düşünmekle aşılamaz. Çünkü özgürlük, “doğaya dönüş” ile değil, otorite haline gelmiş olan mevcut olan ilerlemeci uygarlığın aşılmasıyla gerçekleştirilebilir.³⁶¹

³⁵⁴ Öner, 132.

³⁵⁵ Theodor Adorno, *Edebiyat Yazıları* (3. Basım), (Çev.: Sabir Yücesoy-Orhan Koçak), Metis Yayınları, İstanbul 2012, 143-144.

³⁵⁶ Theodor Adorno, “Boyun Eğme”, (Çev.: Kaya Şahin), *Defter*, Sayı 37, Yaz 1999, 137.

³⁵⁷ Theodor Adorno, *Negatif Diyalektik*, (Çev.: Şeyda Öztürk), Metis Yayınları, İstanbul 2016, 143.

³⁵⁸ Öner, 134.

³⁵⁹ Soykan –Keskin –Dellaloğlu, 38-41.

³⁶⁰ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üstüne*, 125.

³⁶¹ Yibing, 66.

2.3. POZİTİVİZM VE GELENEKSEL FELSEFE

Kültürdeki karşılığı metalaşma, ekonomideki karşılığı ise kapitalizm olarak değerlendirilebilecek olan pozitivizm, hem Enstitü hem de Adorno tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Enstitü, pozitivizmi toplumsal hayatın anlaşılmasını sağlamayan, düzeni kutsallaştıran, devrimci bir değişikliği teşvik etmeyen, uyumcu ve teknokratik egemenliğe bağımlı bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir.³⁶²

Aydınlanma aklının kendisinden sonra oluşturduğu ilk otorite olarak değerlendirilebilecek pozitivist bilim anlayışı Adorno için metalaşmaya sebep olan etkenlerden bir diğeridir. Ona göre şeyleşmenin bir sonucu olarak gelişen pozitivizm, öznesi olan araçsal aklın doğrultusunda metafizik dünya üzerine düşünmeyi anlamsız bir çabaya indirgemiş ve bu dünya ile ilgili soru sormayı da gündeminden çıkarmıştır.³⁶³ Diğer bir ifade ile metafizik varlıkların inkarı konusunda ısrar eden pozitivizm, birlik ilkesinden hareketle olgusal olmayan her şeyi bir kenara itmiştir.³⁶⁴ Bu olgusallaşmanın sonucu olarak kendisi de şeyleşen pozitivizm, insan etkinliklerini değersizleştirdikten sonra bu etkinliklere kendi ölçütlerine göre yeni değerler biçmiştir.³⁶⁵ Bu ölçüt, nesnellik ve nicellik doğrultusunda olmuştur. Adorno gibi Horkheimer da “Batı denen bu yarım küredeki gelişmeler, düşüncenin bilimselliğe tahvil edilmesi yönünde giderek artan bir eğilime yol açtı. Nihayetinde elimizde sadece özgürlük ve din gibi birkaç beylik ibare kaldığı”nı düşünmektedir.³⁶⁶ En nihayetinde onlar da endüstrinin elinde bir araç olarak kullanıldıktan sonra metalaştırılmışlardır.

Adorno’ya göre pozitivist anlayış ile insanı anlamdan uzaklaştıran modern bilimde formüller kavramların yerini, kural ve olasılıklar da sebeplerin yerini almıştır.³⁶⁷ Böylece insanın bilme konusu ettiği her şeyi katı bir araştırma konusu olarak gören pozitivist anlayış³⁶⁸ için bilgi, sorunları çözen bir unsur olarak

³⁶² Bottomore, 28.

³⁶³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 46.

³⁶⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 24.

³⁶⁵ Theodor Adorno, “Neden Hala Felsefe”, (Çev.: Ali Kaftan), *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 191.

³⁶⁶ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 11.

³⁶⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 21.

³⁶⁸ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 15.

değerlendirilmekten ziyade amaç haline getirilerek fetişleştirilmiştir.³⁶⁹ Bu anlayışın ürünü olarak bilimin kendisi de amaç olmaktan ziyade bir araç haline gelmiştir.³⁷⁰

Bu fetişleşmenin bir sonucu olarak pozitivist anlayışın düşünceyi cezalandıran bir otorite haline geldiğini ifade eden Adorno için bilim, aynı zamanda “heteronominin aracı haline” gelmiştir.³⁷¹ Bu bağlamda “yalıtılmış göstergelerden oluşan bir sisteme dönüşen” bilimin nesnelere ait zor ve karmaşık gerçeklikleri basit bir modele indirgeyen anlayışına karşı çıkarken³⁷² bilimin bu süreç ile bir oyuna dönüştürüldüğünü ifade eden Adorno’ya göre pozitivism, düşünce ile gerçekliği bir bütün olarak algılamaktadır.³⁷³ Ona göre bu durum, düşüncenin gerçeklik karşısında özerkliğinin ve gerçekliğe nüfuz etme gücünün kaybolmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla yorumdan ziyade yalın gerçekliği yansıtan bir ifadeye dönüşen düşünce, böylece hakikatten uzaklaşmıştır.³⁷⁴

Düşünce ile gerçekliğin birbirinden uzaklaşmasının sebebi olarak nicelleşmeyi gören Adorno için “bütün eylemler matematiksel olarak hesaplanabildiğinde budalaca nitelik” kazanmışlardır.³⁷⁵ Böylece bilimde olayların nicele indirgenerek sağlanmaya çalışılan nesneleştirme, Descartes'den itibaren nitelikleri göz ardı ederek ölçülebilir verilere dönüşme eğiliminde olmuş ve nicelleştirme yetisi ile rasyonalite bir tutulmuştur.³⁷⁶ Bu doğrultuda bilim, olay ve olguları olabildiğince açık ve seçik büyük nicelikler halinde endüstrinin mantığı ile örtüşen şekilde bir araya getirmiştir.³⁷⁷ Diğer bir ifade ile otorite olarak ortaya çıkan bilim, en sonunda endüstrileşerek kullanılan bir araç haline gelmiştir. Ortaya çıkan bu bilim endüstrisi, aynı zamanda insanları nesnellikten koparma eğiliminde olmuştur. Oysaki düşünen insanlar, nesnelliği deneyimleyebilselerdi bilimin sunduğu olgusalığa karşı şüpheli bir tavır sergilerdi.³⁷⁸

Tekniğin, ticaretin ve siyasetin bir parçası olarak gelişen ve bu doğrultuda kullanılan pozitivism, Adorno’ya göre Amerikan pragmatizmine bağlıdır.³⁷⁹ Bu bağlamda pozitivism, objektif olmak yerine güç ilişkilerinin derinleşmesine hizmet

³⁶⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 23.

³⁷⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 119.

³⁷¹ Adorno, “Neden Hala Felsefe”, 193.

³⁷² Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 28.

³⁷³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 37.

³⁷⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 132-133.

³⁷⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 113.

³⁷⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 49.

³⁷⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 323.

³⁷⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 273.

³⁷⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 141.

eden bir konuma gelmiştir.³⁸⁰ Bilginin iktidarla ilişkisinin sadece uşaklıkla değil aynı zamanda hakikat ile ilgili olduğunu ifade eden Adorno için “çoğu bilgi, eğer güçler ilişkisiyle orantılı değilse, biçimsel açıdan ne kadar doğru olursa olsun, geçersiz” kılınmıştır.³⁸¹

Pozitif olanı hacıyatmaza benzeten³⁸² Adorno’ya göre pozitivism dışında kalan her şey saçma, ideoloji, öznel diye eleştirilerek bir kenara atılmış ve insan nihilizme zorlanmıştır.³⁸³ Dönemin bireyinin pozitivism yatkinliğini ürkütücü³⁸⁴ olarak değerlendiren Adorno, bunun sebebini insanın hem kendi doğası üzerinde hem de yaşadıkları doğa üzerindeki denetim gücünün artmasına bağlamıştır.³⁸⁵ Ancak Aydınlanma süreci ile Tanrıyı öldürüp doğayı tahakküm altına alan insanın bu hakimiyeti çok uzun sürmemiştir. Doğayı derinlemesine inceleyen bilim, en sonunda diğer canlılar ile insanlar arasındaki farklılıkları azaltarak insanı tahtından indirmiştir. Özgürlük vaadiyle ortaya çıkan ve doğayı kontrol altına alan bilimin bu girişimi insanların tahakküm altına alınması ile sonuçlanmıştır.³⁸⁶ Bu tahakküm ilerleyen zamanlarda insanın değiştirilebilir, üzerinde oynanabilir bir varlık olarak algılanmasına sebep olmuştur. Böylece insanın metalaşmasının imkanı son sınırına kadar açılmıştır.³⁸⁷ Pozitivizmin bu gelişimi dünyanın büyüünün bozulmasına ve insan ile doğa arasında doğal olmayan bir uçuruma sebep olmuştur. Bu süreçte kendisini doğanın üzerine çıkarmayı planlayan insan, dünyayı temsili bilmenin bir nesnesi haline getirmiş ve dünyaya yönelik eleştirel düşünmeye dayalı öznel tepki imkanını ortadan kaldırmıştır.³⁸⁸

Enstitü, bilimi tamamen reddetmemiş, bilimin her alana müdahale edip tahakküm aracına dönüşmesini eleştirmiştir. Bu bağlamda bilim karşısında insanın alacağı tavır ne onu haklı çıkarmak ne de onun başarıları ile övmek olmalıdır. Pozitivist bilim karşısında insanın yapması gereken doğru ile gerçeklik arasında tam bir örtüşmenin

³⁸⁰ Öner, 123.

³⁸¹ Adorno, *Minima Moralia*, 61.

³⁸² Theodor Adorno, *Sahicilik Jargonu*, (Çev.: Şeyda Öztürk), Metis Yayınları, İstanbul 2012, 27.

³⁸³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 374.

³⁸⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 57.

³⁸⁵ Thompson, 120.

³⁸⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 203; ayrıca bkz., Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 33.

³⁸⁷ Ali Sarıkaya, “Büyüsü Bozulmayan Dünya”, *Birikim*, Sayı 210, 2006, 56-61.

³⁸⁸ Bernstein, “Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği”, 201; ayrıca bkz., Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 119.

olmayacağını göstermek olmalıdır.³⁸⁹ Bu tavır otoriteyi, belirlenmişliği aşmanın bir imkanıdır. Dolayısıyla Adorno özellikle sosyal alanlarda, insanın etkinliklerini her şeye çare şeklinde sunan pozitivizm ile değil, sürekli bir öz-eleştiri ile yürütmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre “neyin anahtar konumda olduğunu istatistik göstermez, bu ancak toplumdaki gerçek güç dağılımının refleksiyonunda görülebilir.”³⁹⁰

Pozitivizmin bu nesneleştirici istatistiksel yapısının topluma dönük eksikliğine karşın, tüm bilgi türlerinde nesneleşme hareketine sebep olmuştur. Bu bağlamda teorilerin hem dönüşlü hem de bilgisel olabileceğinin bir reddi olarak değerlendirilebilecek pozitivizm, doğa bilimlerinin gelişmesine özel bir engel oluşturmazken insanı özgürleştiren eleştirel teorilere karşı ciddi bir tehdit haline gelmiştir.³⁹¹ Oysaki Enstitü üyeleri bilimsel teoriler ile eleştirel teoriler arasında üç önemli farklılığın altını çizerler. Onlara göre bilimsel teoriler dünyanın manipüle edilmesi için kullanılan bir araçken, eleştirel teoriler ise insanları özgürleştiren, gerçekliklerin farkına varmasını sağlayan ve bu yolla uygun bir yaşam geliştirme imkanı sunan bir etkinliktir.³⁹²

Pozitivist anlayışın sosyal alana yansımaları da eleştiren Adorno'ya göre pozitivistleşen disiplinler, eleştirel bilincini kaybetmesinin yanı sıra insan ile ilgili gerçekliklere yorum katmaktan ziyade yansıtmaya gayretinden dolayı gerçekliğe nüfuz edemeyerek hataya sürüklenmişlerdir.³⁹³ Bu bağlamda pozitivist anlayışın hakikate ulaşma veya adil bir toplumu gerçekleştirme amacı taşımayan³⁹⁴ pozitivizm, toplumsal konuları doğallaştırarak insanın öznesi olmadığı bir toplum tasavvur etmektedir.³⁹⁵

Sosyoloji, felsefe gibi sosyal bilimlerin toplumsal gerçekliği tarafsız kategoriler içeren formel bir mantığa dayalı olarak dile getirilemeyeceğini savunan Adorno için pozitivist etki ile sosyal alanlarda ulaşılmak istenen soyutlamalar keyfidir. Oysaki toplumsal işleyişler bütünüyle tarihi eğilimleri de içermektedir. Bu bağlamda tarihsel

³⁸⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 133.

³⁹⁰ Adorno istatistiğin uzun bir gelişim sürecinden geçilmesine rağmen güvenilir olmayışının göz ardı edildiğini ve bununla beraber istatistiki uygulamaların yeterince bilinmediğini düşünmektedir. Adorno'ya göre ‘Örnekleme’ tekniği, öyle bir noktaya gelmiştir ki, bilimsel olana güven duyulması, bu güvenilirlik garantisine sahip olunmasına bağlanmıştır. Ancak ona göre mevcut bu yöntem konuya uzak veya eksik bir açıdan çalışma gibi olumsuzluklar içermektedir. Bu yüzden her ne kadar iyi metotlarla çalışılsa da yanlış ve anlamsız sonuçlar ortaya koyma tehlikesi her zaman için vardır. (Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 137-138).

³⁹¹ Raymond Geuss, *Eleştirel Teori* (2. Baskı), (Çev.: Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, 15.

³⁹² Geuss, 87-88.

³⁹³ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 26-27.

³⁹⁴ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 17.

³⁹⁵ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 139.

dinamikle gelişen insan ilişkilerinden oluşan sosyal alanlar, pozitivist bir mantık ile ele alınırsa toplumsal olanın boş kabından başka bir şeye ulaşamaz. Çünkü ona göre insan ve toplum davranışları psikolojik mekanizmalardan ayrı olarak düşünülemez. Kaldı ki bireyler toplum içerisinde kendi bireysel özelliklerini bırakıp kitleye göre hareket etseler dahi her bireyin davranışı psikolojik belirlenimler altındadır.³⁹⁶

Sosyolojinin yanı sıra felsefe de Adorno'ya göre kavram üreten bir etkinlik konumundayken, pozitivistin bir kavramı olarak bilimin incelediği bir nesne haline gelmiştir. Felsefeyi başına buyruk, özerk bir etkinlik ve hatta çılgınlık olarak gören³⁹⁷ pozitivism, felsefeyi de kendine benzetmiştir. Böylece pozitivistin bilim sınıflandırılmasında yerini alan felsefe, pozitivistin değişmez hakikatler olduğu tezini kanıtlayan bir etkinliğe dönüşmüştür.³⁹⁸ Her ne kadar felsefenin pozitif gelenek içerisinde değerlendirilmesine karşı olsa da Adorno, felsefenin temel özelliklerinden olan sistematikliğine de karşı çıkmıştır.³⁹⁹

Felsefenin otorite ve hiyerarşiyi erdem haline getirdiğini⁴⁰⁰ ifade eden Adorno'ya göre felsefe, bu sistematikliğinden dolayı otoriter düzenin izlerini taşımaktadır.⁴⁰¹ Bu bağlamda o, kültür tarafından belirlenmiş kavramlar üzerine yapılan spekülasyonlardan ziyade genel, değişmez olarak değerlendirilen şeylerin felsefe olarak kabul edilmesini eleştirmiştir.⁴⁰² Bu felsefe anlayışı toplumsal sorunlarla ilgilenen yerde kendine özgü bir bilgilenme süreci ile insanın toplumdan soyutlanmasına sebep olmuştur.⁴⁰³ Böyle bir felsefe anlayışının yol açtığı tablo için Adorno şu ifadeleri kullanmıştır;

Dünyanın her köşesi mazeretçi felsefe tarafından açıktan açığa ya da gizlice yerilen mevcut düzenin karşısına değil, o düzenin dehşetlerine geçmeye hazırlanıyor. Özgürlüğün büyük oranda bir ideolojiden öteye gidememesi, insanların sistem karşısında güçsüz olması, ne kendi yaşamlarını ne de bütünü yaşamını kendi akıllarından yola çıkarak belirleyemiyor oluşları: evet, bunun düşüncesini dahi daha fazla acı çekmeden düşünemiyor oluşları

³⁹⁶ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 25.

³⁹⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 133.

³⁹⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 73; ayrıca bkz, Adorno, "Neden Hala Felsefe", 185.

³⁹⁹ Adorno, *Ahlak Felsefesinin sorunları* kitabında düşüncelerini sistematik bir gösterişlilik ile ifade edemeyeceğini dile getirmiştir. (Theodor Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2010, 31).

⁴⁰⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 129.

⁴⁰¹ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 19; ayrıca bkz, Adorno, *Negatif Diyalektik*, 143; Yibing, 33.

⁴⁰² Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 13.

⁴⁰³ Öner, 118.

ayaklanmalarını tersine çevrilmiş biçimine mahkûm eder: kötü niyetli davranarak görünüşte daha iyi olandansa daha kötü olanı tercih ederler. Çağdaş felsefelerin de bu çorbada tuzu vardır.⁴⁰⁴

Adorno'ya göre felsefe esasında metalaşmaya karşı bir potansiyel içermektedir. Ancak felsefenin pozitivist etki ile bilimselleştirilmesi, felsefenin bu potansiyelini ortadan kaldırmıştır.⁴⁰⁵ Felsefe retorik olarak değerlendirilip küçümsenmiş, bu da nesnenin göz ardı edilip teknikleştirilmesine, potansiyelinin ortadan kaldırılmasına hizmet etmiştir.⁴⁰⁶ Bu spekülative gücün zamanla hızını kaybetmesi ve bilimsel gelişmelerin atağa geçmesiyle birlikte felsefe ile bilimler arasındaki karşıtlık giderek keskinleşmiştir. Ortaya çıkan bu durumun bedelini bilimler dar görüşlülükle, felsefe ise bağlayıcı olmayan bir boşlukla ödemiştir. Tekil bilimlerin giderek artan oranda felsefenin içeriğine el koymaya başlamasıyla felsefi önermeler de yozlaşarak birer özlü söze dönüşmüşlerdir. Bunun yanı sıra bilimler, determinizme kaymaya başlarken felsefe ise bilim öncesi apologetic görüşlerle dolup taşmaya başlamıştır.⁴⁰⁷ Bununla beraber mevcut pozitivist akımdan hem kendini korumak hem de onun standartlarına erişmek için felsefe, uzmanlaşma eğilimine kapılarak ilineksel niteliklerinden soyunarak saf bir kuram çalışması alanı haline gelmiştir.⁴⁰⁸ Bu bağlamda Adorno, Hegel'in gelişen pozitivistizme karşı Hristiyanlığın otoritesini koruma adına pozitivistizmi haklı çıkaracak herhangi bir eylemde bulunmamasını ve felsefesinde pozitivist bir öge kullanmamasını eleştirmiştir. Çünkü Hegel'in felsefeyi tinsel olanla sınırlandırması felsefenin gerilemesine sebep olmuştur.⁴⁰⁹ Felsefedeki bu teolojik kavrayışa karşı olan Adorno, felsefenin kendini sürekli değişen gerçeklikten ayırmasına ve soyutlamalara mahkum olmasına karşı çıkmıştır.⁴¹⁰

Pozitivistizmin etkisiyle şekillenen felsefenin toplumsal gelişmelerin ve ilişkilerin dev resmini çizme görüşünü yitirdiğine inanan⁴¹¹ Adorno, felsefenin doktora benzettiği pozitivistizme teslim olduğunu ifade eder ki ona göre bu doktorun bilmediği bir şey yoktur. Ona göre bu durum felsefeyi pozitivistizm karşısında ezilen ve mevcut

⁴⁰⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 90.

⁴⁰⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 25.

⁴⁰⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 60.

⁴⁰⁷ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 198.

⁴⁰⁸ Adorno, "Neden Hala Felsefe", 185.

⁴⁰⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 16.

⁴¹⁰ Reijen, 15.

⁴¹¹ Reijen, 18.

sınıflandırmalar içinde yeri tayin edilen bir olguya dönüştürmüştür.⁴¹² Geline bu noktada felsefe, kültür gibi bir belirlenim altında olup mevcut düzeni aşma imkanından mahrum kalmıştır.⁴¹³

2.4. HİRİSTİYANLIK, BURJUVAZİ VE KENTLEŞME

Kapitalizm eleştirisine Hıristiyanlık analizi ile başlayan Adorno, Hıristiyanlık insanları kurtuluşa eristireceği konusunda garanti veremediği halde bu durumu görmezden gelen Hıristiyanların kurtuluşa ereceklerine inanmalarını eleştirmiştir. Hıristiyanlığın bir otorite olarak her şeye tinsel bir öz verme çabasında olduğunu ifade eden Adorno, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak görülmesine atfen Hıristiyanlığın doğadaki her şeyi tinselleştirdiğini ileri sürmüştür. Bu süreçte Tanrı, İsa ile bedenselleştirilirken, doğa da bu yolla tinselleştirilmiştir. Adorno, kapitalizmin de üretmiş olduğu metaların çeşitli araçlar kullanarak fetişleştirilmesinde Hıristiyanlığın bu varsayımını suçlamıştır. Hıristiyanlığın bu pagan kurallarının yeniden biçimlendirilmesinin salt ibadet duygusu ile gerçekleşmediğini ifade eden Adorno'ya göre bu yeniden biçimlendirme emeğin de belirleyicisi olmuştur. Bu süreçte Hıristiyanlık bir yandan doğaüstündeki mevcut egemenliği sürdürmek isterken diğer yandan da tinsel kalmak istemiştir. Bu amacı doğrultusunda İsa'yı kurban eden Hıristiyanlık, insanın öz-varlığını değersiz kılmış ve dış kutsallığa -metafizik olmayan ancak kendini kutsallaştıran otoritelere; burjuva, kapitalizm gibi- teslim etmiştir.⁴¹⁴

Hıristiyanlıkta ortaya çıkan yeni mezheplere göre, “inanç, inancın kendisini aşan hakikat ilkesi olmadan varlığını sürdüremez”. Adorno'ya göre bu ilke doğrultusunda Hıristiyan mezhepler mutlak bir hakikat ilkesi oluşturmak istemişlerdir. Bu bağlamda söze simgesel bir güç kazandırmayı deneyen yeni mezhepler, bu girişimlerinin bedelini Tanrısal olmayan bir söze boyun eğerek ödemişlerdir. Diğer bir ifade ile yeni mezheplerin bu girişimi inanç ile hükmedilmek istenen dünyanın aynı kumaştan dokunmasına ve inancın gelişen dünyanın en gözde aracı haline gelmesine neden

⁴¹² Adorno, *Minima moralia*, 73.

⁴¹³ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 78.

⁴¹⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 235-236.

olmuştur.⁴¹⁵ Dünyevi amaçlara hizmet eden bir araç haline getirilen inanç, daha sonra gelişen geç endüstri düzeni ile beraber pazarlanabilir bir metaya dönüştürülmüştür.

Kapitalizmin gelişmesi her ne kadar burjuvazi⁴¹⁶ ve sanayi devrimi ile başlasa da Ortaçağ sonunda ortaya çıkan protestanlık gibi mezhepler kapitalizmin ortaya çıkma zeminini kolaylaştıracak bilinci sağlaması açısından etkili olmuşlardır. Bu bağlamda Weber gibi Adorno için de din, kapitalizmin ortaya çıkmasında etkili olan bir unsurdur. Adorno bu iddiasını açıkça şöyle dile getirir; “Hristiyanlık dinsiz Machiavelli’yle fikir birliği içinde, Eski Ahit’in lanet olarak tanımladığı emeğe methiyeler düzerek modern burjuva düzenini müjdelemiştir.”⁴¹⁷ Bu düzenin oluşmasında ona göre protestanlığın yanı sıra feodaliteye karşı bireyin özerk olma ideali de etkili olmuştur.⁴¹⁸

Adorno için burjuvazi ile kendini mutlak otoriteden kurtaran birey bir yandan özgür ve tek başına, diğer yandan da burjuvanın oluşturduğu hiyerarşisi içinde ayrıcalıklı sınıflar arasında henüz varlığını korumaktadır.⁴¹⁹ Ancak burjuvazide oluşturulan hiyerarşik yapılanma Adorno’ya göre bireyi tiranlaştırmıştır. Loncaların yerini alan endüstrileşme hareketi, yürürlüğe konan rekabet yasaları ile birey, genel refahtan ziyade sadece kendi çıkarını düşünen bir varlık haline gelmiştir.⁴²⁰ Bununla beraber burjuvaziden kapitalizme artan ekonomik üretkenlik bir yandan adil bir dünya oluşturuyormuş gibi dururken diğer yandan kapitalizmin imkanlarını elinde tutan grupların diğer gruplar üzerinde ölçsüz bir üstünlük kurmasına ve bireyin burjuvaziden kalma yarı-özerkliğini kaybetmesine sebep olmuştur.⁴²¹

Hristiyanlığın yanı sıra metalaşmayı hazırlayan süreçler olarak burjuvazi⁴²² ile birlikte ortaya çıkan kentleşme⁴²³ ve kitleleşme metalaşmanın ortaya çıkmasında etkili olan unsurlardandır.⁴²⁴ Adorno’ya göre bu iki olgu ile toplum kavramı, saraya karşı gerçek toplumu vurgulamak için kullanılmaya başlamıştır. Bu bağlamda toplum, herkes

⁴¹⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 39.

⁴¹⁶ Claussen’e göre metalaşma burjuva çağına özgü bir sorundur. (Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 174).

⁴¹⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 308.

⁴¹⁸ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 67.

⁴¹⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 39.

⁴²⁰ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 66-67.

⁴²¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 14.

⁴²² Adorno’ya göre gelişen burjuvazi ile birlikte toplumun ekonomik süreçlerini belirleyen totaliter kurum ve sınıf çelişkileri ile birlikte toplum kavramının ön plana çıktığını ifade eder. (Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 35)

⁴²³ Kentleşme ile birlikte kırsal alandan kentlere başlayan göç, endüstrileşme öncesi yüksek kültür ve halk kültürü şeklinde belirgin olarak hem nitelik hem de mekan olarak ayrılıkları ortadan kaldırmış ve ortak bir kültür pazarının doğmasına sebep olmuştur (Gans, 76).

⁴²⁴ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 166.

ve her şeyin birbirine bağımlı olduğu, iş bölümü ve işbirliği ile oluşan bir bütünlük ile bireylerin belirlendiği bir yer olarak tasvir etmiştir.⁴²⁵ Dinamik bir kavram olan toplum kavramı ona göre insanın değişen ihtiyaçları ve gelişen imkanlarına bağlı olarak mevcut toplumsal yapıyı da dönüştürmüştür. Feodaliteden burjuvaziye geçişte artan zenginlik ile birlikte yeni toplumsallaşma biçimleri -kentleşme- ortaya çıkmıştır. Bu yeni toplumsallaştırma biçimleri emek ile geleneksel toplumsal yapı arasında çatışmalara sebep olmuştur.⁴²⁶

Adorno'ya göre bu kentleşme, toprağa bağlı yaşayanların nesnel ve sosyo-psikolojik yapısını değiştirerek çıkara dayalı ekonomik beklentilerin yaşamın bütün alanlarına sızmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra gelişen bu yeni toplumsallaşma biçiminde ücretli emek⁴²⁷ gibi tarım dışı uğraşlar önemli bir rol oynamaya başlamış, mevcut toplumsal yapıda satılması hiç de hoş karşılanmayan toprak, sermaye dönüştürülmüştür. Bağımsızlık ve kendi işinin efendisi olma güdüsünün eşlik ettiği bu süreç aynı zamanda yeni toplumsal yapıda ciddi çatışmalara da yol açmıştır. Feodalitenin yıkılması ile kırsalda oluşan kültürel boşluk, gittikçe totaliter bir hal almaya başlayan burjuvaziye karşı kırsalda yaşayanların kolayca etki altına alınmasına neden olmuştur.⁴²⁸

Bu boşluk, toplumu yönetenler tarafından kullanılan bir olgu⁴²⁹ olarak kitle kavramını doğurmuştur.⁴³⁰ Adorno'ya göre kitle toplumu ile ilgili “modern mağara insanı” deyimini kullanan Spengler, kentlerin “ikinci bir dinselilik” gibi slogan terimlerle çalıştığını savunmuştur. Spengler'in bu düşüncelerindeki eksiklik, kitlelerde ortaya çıkan bozukluklardan kitlenin üzerine binen toplumsal kaygıları sorumlu tutmasıdır. Spengler bu durumu sürekli tekrarlanan bir durum olarak düşünmektedir.⁴³¹ Ancak ona göre kitle olma insanın birincil niteliğinden ziyade ikincil niteliğidir. Bu

⁴²⁵ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 29-30.

⁴²⁶ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 39-40.

⁴²⁷ Adorno'ya göre Kitleleşmenin ortaya çıkmasında etkili olan ücretli emek modern çağın kitlelerini hatta işçinin kendisini de yaratmıştır (Adorno, *Minima Moralia*, 239).

⁴²⁸ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 179-180.

⁴²⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 99.

⁴³⁰ Adorno'ya göre Ortga Y. Gasset in etkisi ile yaygınlaşan ve yaşanan dönemi anlama açısından anahtar bir sözcüktür. (Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 87, 103).

⁴³¹ Theodor Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 62.

açından kitleler bireylerin nicel olarak bir araya gelmesinden dolayı değil sosyal koşulların etkisiyle ile ortaya çıkan olgulardır.⁴³²

Adorno'ya göre kitleler, kendi deneyimlerini yaşayamayan kör topluluklardır.⁴³³ Bu bağlamda o kitleleri, bireylerin atomlaşmasının, yabancılaşmasının ve çaresizliğinin zemini olarak görmüş⁴³⁴ ve manevi yanı oluşturan bütün ayrımları silerek bireyselliği ortadan kaldırdığını ifade etmiştir.⁴³⁵ Böylece kitlelerin bir araya toplandıkları kentler, bir salgın hastalık gibi telaş, asabiyet ve huzursuzluğun ortaya çıktığı yerlere dönüşmüştür.⁴³⁶ Şeyleşmiş, nesneleşmiş ve her şeyin karşısına dönüşmüş olduğu kentler, tarihsel öznelere var olduğu yerler değildir.⁴³⁷ Bunun yanı sıra daha kritik olan şey, giderek büyüyen kapitalizm ile kentlerde şekillenen bu yeni toplumsal yapıların muğlak hedefler altında bir araya getirilmesidir.⁴³⁸ Böylece toplumu oluşturan kültürel unsurların metalaştırılması baş göstermiştir.

Adorno'ya göre kitleler, akılcı nedenlere göre değil de taklitçi ve öykünmeci olduklarından çok kolay etkilenen topluluklardır. Basit ve abartılı duygulardan etkilenen kitlelerin özü, özgürlük değil boyun eğmedir. Bu açıdan devrim içerisinde yer alan kitleler bir devrimciden ziyade gericidirler.⁴³⁹ Onun kitleler hakkındaki bu olumsuz deneyimi İtalya, Almanya ve Sovyetler birliğinde uygulanan totaliter rejimler ile ABD'deki tekelleşen endüstrinin kitleleri manipüle etmesi gerçekliğine dayanmaktadır.⁴⁴⁰

Kitlelerin ortaya çıkışı ile ilgili psikolojik yapı üzerine de eğilen Adorno, bu konuda Freud'un görüşlerini de dikkate almıştır. "Kitle hipnozu" deyimini ciddiyetle ele alan Freud'a göre kitlelerin hipnoza benzer davranışları kitleleşen bireylerin içgüdüsel yaşamlarından kaynaklanmaktadır. Freud, bu durumun insanların atomlaşması ve yabancılaşmasına bağlı olduğunu,⁴⁴¹ bunun telkin yoluyla gerçekleştirildiğini savunmaktadır. Freud'un kitlelerin doğası ile ilgili olarak bireyselliğini yitirmiş,

⁴³² Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 99.

⁴³³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 59.

⁴³⁴ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 101.

⁴³⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 29.

⁴³⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 145.

⁴³⁷ Göksel Aymaz, "Adorno'nun Devrimci Romantizmi", *Defter*, Sayı 37, Yaz 1999, 191.

⁴³⁸ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 90.

⁴³⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 89.

⁴⁴⁰ Erol Mutlu, "Popüler Kültürü Eleştirmek", *DoğuBatı*, Sayı 15, 2001, 20; ayrıca bkz., Erol Mutlu, *Globalleşme, Popüler Kültür ve Medya*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005, 307-308.

⁴⁴¹ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 18.

mantıktan yoksun, kolayca yönlendirilebilir, her bakımdan sığınmacı ve tepkici olduğu varsayımlarının doğru çıktığını ifade eden Adorno, Freud'un kitleleri aşağılık olarak görmemesini ve neyin kitle durumuna yol açtığını sorgulamasını aydın ruhu olarak değerlendirir. Buna göre bugünkü kitleleri ortaya çıkaran hem ruhsalimsel hem de sosyal nedenler vardır. Sosyolojik olarak bugünün bireyleri rekabetçi bir toplumun üyesi olarak ayakta kalabilmek için acımasız, mücadeleci ve libidocu eğilimleri, kitlelerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁴⁴²

2.5. YENİ ENDÜSTRİ: GEÇ KAPİTALİZM

Kentleşme, kitleleşme ve kapitalizm ile ortaya çıkan toplumsal yapı içinde birey, yoğun iş saatleri, ağır çalışma şartları, işsizlik vb. birçok sorun ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Öncelikle Marx, Simmel, Weber ve bazı Marksistler tarafından eleştiri konusu edilen bu durum, zamanla değişen toplum ve ilerleyen endüstrileşme ile birlikte yeni eleştirilerin doğmasına sebep olmuştur.⁴⁴³ Esasında Marksist bir gelenekten gelen Enstitü, Marksizmden ayrılan bir kapitalizm eleştirisi ortaya koymuştur. İlk bölümde kısaca ele alınan bu farklılıkla paralel olarak Adorno da Marksizmden farklılaşan bir geç kapitalizm eleştirisi ortaya koymuş ve bazı noktalarda Marksizmi eleştirmiştir. Bir yandan mevcut olan bu kapitalist eleştirilerden faydalanırken diğer yandan da bu eleştirileri aşan tespitlerde bulunmuştur.

Toplumun içinde barındırdığı zıtlıklar ile var olduğunu ifade eden Adorno'ya göre “kar etme çabası” ve “sınıf ilişkisi” endüstrileşme sürecinin motoru olmuştur. Dolayısıyla üretim süreci, bir yandan insanların var olmasını sağlayıp değiştirilmiş bir hayat imkanı sunarken diğer yandan da bu imkanı ortadan kaldıran eğilimleri de içinde barındırmıştır.⁴⁴⁴ Üretim sürecinin bu belirleyici rolü ile şekillenen geç kapitalizm, Marksizmden olduğu gibi Adorno için de önemli bir ilgi odağı olmuştur. Ancak daha özgür bir topluma götüreceği yolundaki Marksist inancın aksine ona göre geç kapitalizm, özgürlüğe değil daha fazla bütünleşme ve tahakküme sebep olmuştur.⁴⁴⁵ Bu bağlamda geç kapitalizme karşı Marksizm'de savunulan halk dayanışmasının işlevini kaybettiğini ifade eden Adorno, önceden amacı kardeşliği sağlamak olan dayanışmanın

⁴⁴² Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 28-32.

⁴⁴³ Soykan- Keskin- Dellaloğlu, 53.

⁴⁴⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 291

⁴⁴⁵ Bernstein, “Sunuş”, 12.

zamanla Marksist partiye özgü bir gerçeklik haline geldiğini savunur. Diğer bir ifade ile Adorno'ya göre Marksizm;

...zamanla partinin binlerce gözü olduğu inancına, güçlü olduğu düşünülen işçi müfrezelerine kaydolmaya, tarihin akıntısına katılmaya dönüşmüştür. Böylece kazanılan herhangi bir geçici güvenliğin bedeli de sürekli korku, dalkavukluk, kıvırtma ve karından konuşmadır: Düşmanın zaafını sınamakta kullanılabilecek enerji, kişinin kendi liderinin kaprislerini, olası tepkilerini tahmin etme çabalarında harcanmaktadır; bu lider, eski düşmandan daha çok korku salıyordur yüreklere, çünkü iki tarafın liderlerinin de kendi astlarına hiç danışmadan aralarında anlaşabileceklerini gizliden gizliye sezebilmektedir kişi.... Kutuplaşıyor dayanışma: bir uçta kaçacak yerleri olmayanların umutsuz sadakati, öbür uçta zindancılardan uzak durmak ama hırsızları da kızdırmak istemeyenlere uygulanan fiili şantaj⁴⁴⁶

durumuna dönüşmüştür.

Adorno, geleceğe yönelik olarak ortaya konan Marksizm'in iyimserliğini "şeytandan söz etmeyip her şeyin iyi yanını görmeyi öneren o acınası burjuva hurafesinin bir tekrarı" olarak görmektedir.⁴⁴⁷ Bu bağlamda her ne kadar Marksist gerçekliğin bu dünyayı beğenmiyorsanız kendinize gidip başka bir dünya bulun şeklindeki popüler konuşma tarzını eleştirmesine rağmen Avrupa'dan kaçıp ABD'ye giderek Marksizm'in bu tavsiyesine uymuştur.

Adorno'nun Marksizm'i eleştirdiği diğer bir nokta ise Marx'ın her zaman için toplumu tamamen değiştirebileceğine olan inancıydı. Ona göre Marx'ın bu inancını sürdürmek inatçılık olacaktır, çünkü Marx'ın konu edindiği proletarya daha toplumla bütünleşmemiş ve yoksulluk içindedir. Toplum ise Marx'ın hayalini gerçekleştirecek araçlara sahip değildir.⁴⁴⁸ Dolayısıyla geç endüstri düzeni içerisinde hiçbir toplum kendi iktidar araçlarını tanıyamamıştır.⁴⁴⁹ Dahası bu yabancılık geç kapitalizmin ilerleyen aşamalarında kültürel unsurların metalaştırılması ile toplum ve toplumu oluşturan bireylerin birer araçsallaşmasına sebep olmuştur.

Marx'ın kapitalizm eleştirisinden belli noktalarda ayrılan Adorno, geç kapitalizmin değişen yapısını temele ele alır. Ona göre talep-arza göre şekillenen

⁴⁴⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 55-56

⁴⁴⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 120.

⁴⁴⁸ Adorno, "Neden Hala Felsefe", 195.

⁴⁴⁹ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 61.

ekonomik döngü, yeni nesil endüstri ile birlikte tersine çevrilip arz-talep haline getirilerek üretim süreçlerine hakim olanların yararına işleyen bir mekanizmaya dönüştürülmüştür.⁴⁵⁰ Bu yeni mekanizmada bireylere sunulan makinelerce işlenmiş ürünler asla dolaysız bir şekilde fayda sağlayan şeyler olarak sunulmamıştır. Aksine geç kapitalizm ürünü tüketicilerin isteği ile gerçekleşen yararlı bir ürün olarak pazarlamıştır.⁴⁵¹

Geç kapitalizm, kitlelerin bireyselleşmesini engellemeden hatta bireyselleşmeyi ön plana çıkararak yönetilmesi gerektiği kanaatindedir. Ancak bu bireyselleşme vurgusu bir yanılsamadan ibarettir. Toplumun tek bir otorite tarafından idare edildiğini kamufle etmek için bir yöntem olarak yapılan bu vurgu, iletişim ağları ile birbirine bağlanan dünyanın bağdaştırılma çabasından başka bir şey değildir.⁴⁵² Adorno bu gerçekliği “endüstri düzeni ile bireyin çıkarları endüstrinin gerçekten sunacak bir şeyi olduğunda bile örtüşmez”⁴⁵³ şeklinde özetlemektedir. Geç kapitalizmin bu özelliğinin toplumsal boyutta da geçerli olduğunu ifade eden Adorno’ya göre sanayi ülkelerinin başarılarına hayranlık duyan sanayi dışı toplumlar, bu durumdan yaşam standartlarının hafifçe yükselmesinin dışında bir fayda elde edememişlerdir. Yeni düzende bu işten esas karlı çıkan, sanayi dışı toplumları kapitalist sisteme dahil eden sanayi toplumları olmuştur.⁴⁵⁴

Yeni endüstrinin çelik, petrol, elektrik gibi en güçlü sektörlerinin başında bulunan sanayi toplumları, çağın toplumsal eğilimlerini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmektedirler. Bu güçlü sektörlerle oranla daha zayıf ve bağımlı olan sanayi dışı toplumlar ise kitle toplumu içindeki konumlarını korumak için bu güçler ile uyumlu olmak zorunda kalmıştır. Böylece yeni endüstrinin tüm sektörleri tek bir amaç doğrultusunda birbirine hizmet eder hale gelmişlerdir. Bunun en açık kanıtını bu endüstrilerin üretmiş olduğu ürünlerin gadgetlar olarak farklılaştırılmasında görmek mümkündür.⁴⁵⁵

Geç kapitalist sistemde bütün üretimin piyasa için yapıldığını ifade eden Adorno’ya göre üretilen ürünler, insanın ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade kar elde etme adına üretilmektedir. Bu doğrultuda kullanım ihtiyacını karşılamaktan ziyade

⁴⁵⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 64.

⁴⁵¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 129.

⁴⁵² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 268.

⁴⁵³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 340.

⁴⁵⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 57.

⁴⁵⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 165-166.

mübadele için üretim anlayışı geç endüstrinin işletme mantığı haline gelmiştir.⁴⁵⁶ Bu, aynı zamanda düzenin mutlak bir parçası olarak görülen mübadele sisteminin ayakta kalmasını sağlayan emeği de mutlaklaştırmıştır.⁴⁵⁷

Mübadele için üretim mantığı ile hareket eden yeni endüstri, bu amacını gerçekleştirme adına seri üretim yöntemlerini yaygınlaştırmıştır. Adorno'ya göre bu yöntemin yaygınlaşması ile amaçlanan standart ürünleri üretmek için kullanılan şablonlar emeğin yerini almıştır.⁴⁵⁸ Standartlaşma ile hem ürünleri hem de satın alanları kendi ağına çekerek topluma sunulan her şey, sıradan, rastgele bir örnek ve modelin kopyasına dönüştürülmüştür. Bu sürecin dönüştüren yenilik ilkesi; yeni plan ve amaç arayışlarının zemini olan bir planı, amacı olmama durumunu ortadan kaldırmıştır. Bu yenilik düşüncesi, insanları özgürleştirme adına yıkılan Tanrı düşüncesinin yerine geçmiştir.⁴⁵⁹ Diğer bir ifade ile insanlar metafizik bir otoriteden kurtulmak isterken fiziksel bir otoriteye sahip olmuşlardır.

Tüketicinin gereksinimlerini giderme adına gelişen seri üretim ile endüstrinin ürettiği ürünlerin standartlaşması Adorno'ya göre tekellerin⁴⁶⁰ toplum üzerindeki iktidarının daha da yayılmasına ve güçlenmesine neden olmuştur.⁴⁶¹ Bu bağlamda geç endüstri toplumu, bir yandan seri üretilen malların bolluğuna ve bu üretimi sürdürebilmek için hammadde ve pazar mücadelelerine sahne olurken, diğer yandan ise birbirini acımasızca tasfiye etmeye çalışan silahlı güç bloklarının oluşmasına neden olmuştur.⁴⁶²

Adorno'ya göre tekelleşmenin artması ile birlikte mübadele ilişkisinin yaşamın her alanına yayılması, eş değer olarak nesnelerin birbiri ile kıyaslanabilirliğini ve soyut bir kavram altında toplanabilirliğini arttırmıştır.⁴⁶³ Bu durum her bir nesnenin niteliksel farklılıklarının azaltılmasına veya dikkate alınmamasına sebep olmuştur.⁴⁶⁴ Böylece kullanım değeri yok olan nesneler, içi boş anlamlar ile donatılarak endüstrinin otoritesi

⁴⁵⁶ Bernstein, "Sunuş", 14.

⁴⁵⁷ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 14-15.

⁴⁵⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 265.

⁴⁵⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 246.

⁴⁶⁰ Kapitalizm ve artan küreselleşme ile birlikte tekelleşen endüstri, var olmak için gerekli olan tekeli rantların sürdürülebilirliği adına kültürü kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız; Harvey, 465-483.

⁴⁶¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 49.

⁴⁶² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 269.

⁴⁶³ Schweppenhäuser, 11.

⁴⁶⁴ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 125-126.

altına girmiştir.⁴⁶⁵ Geç endüstri, nesneler üzerinde kurmuş olduğu bu otorite ile toplumdaki hemen hemen her unsuru şeyleştirmiştir. Zamanla şeyleşme o kadar yaygınlaşmıştır ki her türden özgünlük ve dünyanın mevcut tasavvuru bir ütopyaya, mevcut yapıyı bozacak yeni oluşumlara dönüşmüştür.⁴⁶⁶

Adorno'ya göre geç endüstri toplumunun bir özelliği olarak gelişen tekelleşme, toplumun yeniden başka bir otorite altına girmesine ve bunun beraberinde hukuki süreçlerin de yok olmasına sebep olmuştur. Ticari bencilliğin etkisi ile düşünceler bile mal mülk edinmenin aracı, medeni hukuk hakem kurulu, adalet sistemi ise terör haline gelmiştir. Böylece suç ve ceza, batıl inanç diye tasfiye edilerek, sisteme karşı olanlar sistemin savunucuları tarafından yok edilmeye çalışılmıştır. Bu durumda tekelleşen özel mülkiyet doruk noktasına ulaşarak bizatihi özel mülkiyeti ortadan kaldırmıştır.⁴⁶⁷

Adorno'ya göre tekelleşmenin bir ileri aşamasında siyasiler, en büyük imalat patronları haline gelmiştir. Üretimin siyasi alana taşınması, burjuvaların siyasi kıyafetlerini çıkarıp sivil giysilere bürünmesiyle başlamıştır. Böylece yeni mezheplerin de etkisiyle siyasi otorite, çalışmayı meşrulaştırarak başkalarını sömürmenin daha inandırıcı bir yolunu bulmuştur.⁴⁶⁸ Bunun sonucunda güç unsuru üretim unsuru ile birlikte tanımlanarak tüketim aracılığıyla büyük kitlelerin egemenlik altına almak olarak algılanmıştır. Böylece endüstrileşme süreci ile birlikte gelişen düşünme faaliyeti, zorla elde etmenin planlamasına dönüşmüştür.⁴⁶⁹

Adorno, endüstri toplumunu rasyonalleşme, metalaşma ve şeyleşme süreçlerinin önlenmez şekilde iç içe geçtiği genel-geçer bir dünya olarak tasavvur eder.⁴⁷⁰ Adorno'nun bu genelleyici dünya tasavvuru birçok düşünür tarafından eleştirilmiştir. Ancak tarihsel süreç içerisinde kapitalizmin 1929'da olduğu gibi ciddi krizler yaşamasının bir sonucu olarak etkisini azaltmak yerine güçlenip etki alanını genişletmesi onun haklı olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁴⁷¹ Böylece doğalcı bir söylem geliştiren geç kapitalizm, var olanların farklı şekilde de var olabileceği düşüncesini zayıflatmıştır. Bu doğrultuda mevcut düzenden farklı bir

⁴⁶⁵ Theodor Adorno, *Walter Benjamin Üzerine* (3. Baskı), (Çev.: Dilman Muradoğlu), Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2012, 123.

⁴⁶⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 269.

⁴⁶⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 303.

⁴⁶⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 230.

⁴⁶⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 303.

⁴⁷⁰ Thompson, 129.

⁴⁷¹ Gülenç, 33.

dünyanın mümkün olduğuna yönelik inanç ve bu inanç doğrultusunda ortaya konan felsefî söylemler de etkili olamamıştır.⁴⁷²

2.6. KAPİTALİZMİN BİR SONUCU OLARAK FAŞİZM

Enstitü, Faşizmi her zaman için gündeminde tutmuş, bunun sosyo-psikolojik ve kültürel boyutlarıyla ilgilenmiştir. Ancak Faşizmin gelişimini tamamen kapitalizmin bir sonucu olarak görmemiş, Faşizmin ideolojik, psikolojik ve kültür boyutlarını da dikkate almışlardır.⁴⁷³ Enstitünün bu yaklaşımına katılmakla birlikte Adorno, hem insanlık dışı hem de özgürlük karşıtı eğilimiyle geç kapitalizmin Faşizmi mümkün kılan koşulları yaratmış⁴⁷⁴ olması anlayışını ön plana çıkararak Faşizm ile kapitalizm arasındaki benzerliklere vurgu yapmıştır.⁴⁷⁵ Bu bağlamda kapitalizmin bir sonucu olarak ortaya çıkan herkesi standartlaştırmanın aynı zamanda Faşizmin de özü olduğunu ifade eden⁴⁷⁶ Adorno'ya göre hem Faşizm hem de kapitalizm, egemenliğe karşı söylemleri yeni bir egemenliğin oluşmasına sebep olması bakımından totaliterdirler.⁴⁷⁷

Faşizm, insanları etkisi altına alarak kitleleşmeye sebep olması ile kültür endüstrisinin habercisidir.⁴⁷⁸ Kültür endüstrisine maruz kalan insanlar, Faşizm tarafından sömürülen bireylerin çocuklarıdır. Aydınlanma aklının otoritesinin ardından Faşizmin sömürüsüne maruz kalan bireyler, 20. yüzyılda da insanların efendi değil, köle olduğu şeyleşmiş bir toplumsal otoriteye boyun eğmek zorunda kalmışlardır.⁴⁷⁹ Bu bağlamda Adorno, faşist kışkırtmaların bir geçim kaynağı haline geldiğini ve propogandacı tahriklerin reklamlar gibi standartlaştırılarak kullanıldığını ileri

⁴⁷² Gülenç, 263.

⁴⁷³ Gülenç, 32-33; ayrıca bkznz, Besim F. Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 24; Swingewood, 33; Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 42.

⁴⁷⁴ Boucher, 13.

⁴⁷⁵ Hatta Adorno, Almanya'daki Nazizm ile ABD'deki modern kapitalizm arasında, rejimin kendini idame ettirmesinde ideoloji ve kültürün kullanımı açısından benzerlikler yakalamıştır (Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno yüz Yaşında", 24).

⁴⁷⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 225.

⁴⁷⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 244.

⁴⁷⁸ "varlığın toplumsal gerçeklik ile ilişki kurduğu tam ve izole ilişkisi bölgesi olarak kültür, barbarlığa geri dönüşün üstünü örtüp gizlemeye yarıyor. Nasyonel sosyalizmin geçmişte bir zamanlar kabul gören kültür ürünlerini içeriklerine bakmadan göklere çıkarıyordu. Bu ürünler diktotarya ve ırkçılık cinnetiyle açıkça sürtüşmedikleri sürece kendi baygınlıkları yüzünden habire sergilenip durdu. Hitler, egemen olduğu sürece, kendi kültür muhtarlarının ürünlerini halka zorunlu tüketim yollarından başka yollardan iletme olanağı bulamadı." (Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 77). Faşizm sonrası yeniden şekillenen endüstri dünyasında da durum esasında aynıdır. Fark sadece görünüştedir. İnsanlara seçme özgürlüğü verilmiş gözükmese de rağmen farklı kitle iletişim araçları ile insanlar endüstrinin ürünlerini tüketme ihtiyacı hissetmektedirler.

⁴⁷⁹ Thompson, 123-124.

sürmüştür.⁴⁸⁰ Her ne kadar Adorno, Faşizmin bir nevi standartlaştırılarak kullanılmasına karşı çıksa da Faşizmi bir sömürü aracı haline getirip araçsallaştırarak kendi felsefesinin haklılandırma gerekçesi olarak her fırsatta kullanmıştır. Şöyle ki o, sanayi toplumundaki hiyerarşinin hoş karşılanmamasını vurgularken dahi bütün faşistlerin psikoteknik nedenler ile yapay bir takım hiyerarşiye tabi tutulmasını gündemine taşımıştır.⁴⁸¹

Faşizm ile ilgili olarak ilk deneyimlerini çocukluk yıllarındaki okul⁴⁸² anılarına dayandıran Adorno, Faşizmi egemenliğe yardımcı yozlaştırma ve yıldırma aracı olarak değerlendirmiştir.⁴⁸³ Ancak azınlıklar hariç Faşizm, her insan için korku ve ıstırap anlamı taşımamıştır. Çünkü ona göre Hitler rejimi kendi insanlarını serbest ekonomi sisteminin aksine toplumun belli olumsuz etkilerinden korumuştur. Aynı zamanda Faşizm, koruma altına aldığı bu insanların narsizmini ve ulusal kibrini de yükseltmiştir. İnsanın bu narsist dürtüleri toplumla özdeşleştikçe de doyuma ulaşmıştır.⁴⁸⁴ Bu bağlamda kendi ırkı için doğru bir girişimde bulunduğunu düşünen Hitler, her ne kadar liberal topluma düşman olmuş olsa da tam anlamıyla liberal olmaktan kendisini kurtaramamıştır. Çünkü Hitler, “Almanya’nın dışındaki sınai potansiyelin liberalizm örtüsü altında nasıl da bu toplum üzerinde tahakküm kurmakta olduğunu sezemeyecek kadar ‘liberal’”dır.⁴⁸⁵

Adorno’ya göre gerçekleştirdiği büyük işlere rağmen Yahudiler, Avrupa halklarının arasına girmemiş, köksüzlük ile suçlanmış ve hep birisinin himayesi altında bağımlı yaşamışlardır. Bu bağlamda Yahudilerin bir nesne gibi başkalarının insafına kaldığını ifade eden Adorno için “ticaret onların mesleği değil kaderiydi.” Ancak ilerlemenin öncü tüccarları olarak Yahudiler, endüstriyi ülkeden ülkeye taşımışlardır. Bundan dolayı da endüstrinin yol açtığı sorunlar ile karşılaşan herkes Yahudilere karşı bir nefret içerisinde olmuştur. Bu da Yahudilerin gösterişli yaşama sahip olmasına rağmen sürekli bir savunma halinde olmalarına sebep olmuştur.⁴⁸⁶

En liberal olduğu dönemde Faşizmin ortaya çıkışı ile ilgili olarak Alman kültürünü eleştiren Adorno’ya göre Hitler bu büyük kültürü yok etmiştir. Hitler, aslında

⁴⁸⁰ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 49.

⁴⁸¹ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 41.

⁴⁸² Adorno, *Minima Moralia*, 200.

⁴⁸³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 226.

⁴⁸⁴ Theodor Adorno, “Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir?”, (Çev.: Tarhan Onur), *Defter*, Sayı 38, Kış 1999, 127-128.

⁴⁸⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 111.

⁴⁸⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 231-233.

Yahudileri değil Alman kültürünü sürgüne yollamıştır. Adorno bunun için, çalışkanlıkları ile Alman zihnini temsil eden mültecilerin ürünlerine bakmanın yeterli olacağı kanaatindedir.⁴⁸⁷ Ekonomi adaletsizliğinin Yahudilere yüklenerek günah keçisi ilan edildiği böyle bir toplum, ilkel dini hislerin, Rönesans ve devrimlerin geriye kalan mirasının pazarda satılığa çıkarıldığı, bireylerin radyo başında uyutulurken faşist önderlerin gizli-saklı ulusların topraklarını paylaşma pazarlığı yaptığı, siyasetin salt ticaret değil, ticaretin siyasetin tamamı olduğu bir toplumdur.⁴⁸⁸

Faşizmi anlaşılır kılma adına gözleme dayalı bir anlayış benimseyen Adorno için anti-semitist hareket Faşizmin temel özelliği olmaktan çok Nazilerin savunduğu bir çözümün uygulamasından başka bir şey değildir. Bu bağlamda psikolojik ve psikanalitik⁴⁸⁹ argümanlardan faydalanan Adorno, Faşizmin ortaya çıkışıyla ilgili Freudçu psikolojik öğelere; Freud'un "özleştirme mekanizması" ve "idealleştirme teorisi"ne başvurmuştur. Bu bağlamda topluma ideal kişilik olarak sunulup kitlelerin kendini özdeşleştirdiği yapı hem Hitler'e uymakta hem de Amerikan demagoglarının da uygulamaya çalıştıkları idealleştirmeye de denk düşmektedir.⁴⁹⁰

Adorno'ya göre Faşizm ile birlikte toplumun çıkarlarını koruma adına bir araya gelme olan dayanışma, insanlar arası birlikteliği sağlayacak bir gerekçe olmaktan çıkmış ve yozlaştırılmıştır.⁴⁹¹ Bununla beraber birey de nesneleşerek bireyselliğini kaybetmiştir. Hitler de birer "hiç kimse" olacak şekilde öznelliği elinden alınmış bireylerden oluşan bir kitle toplumu oluşturmayı amaçlamıştır.⁴⁹² Böylece Faşizm, kitleleri rasyonel nedenlere dayanmayan, irrayonel, geriye-yönelik süreçleri seferber ederen psikolojik temeller üzerinden etkisi altına almıştır. Bu bağlamda hem kitlelerin Faşizmin ağına düşme eğilimi, hem de Freud'un ifade ettiği telkin/manipüle yöntemlerinin bu süreçte etkili olduğu kesindir. Sonuç olarak Faşizm, kendisini psikolojik çıkarıcı nedenlerle güçlendiren ve kitleleri başarıyla sömürebilen bir psikolojik alanı gözler önüne sermektedir.⁴⁹³

⁴⁸⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 61-62.

⁴⁸⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 229-230.

⁴⁸⁹ Spurr, 127.

⁴⁹⁰ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 36-38

⁴⁹¹ Öner, 136.

⁴⁹² Aymaz, 193.

⁴⁹³ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 50-53.

Amerika'daki uygulamaları dahil bütün faşist hareketler Adorno'ya göre bilgisiz toplum karşısında olguları manipüle yolu ile başarıya ulaşmışlardır. Bu bilgisizlik, kuramsal düşünceden ve halktan yabancılaşma ve gerçekliğe entelektüel olarak nüfuz edememe bakımından en uygun zemini hazırlamıştır.⁴⁹⁴ Herkesi kapsamayı amaçlayan bu kitle kardeşliği, eşitlik ile gerçekleştirilen aşağılamaya dayalı kardeşliktir. Ancak bu eşitlik, toplum üzerindeki baskıyı kaldırılmaktan ziyade herkese baskı uygulayarak gerçekleştirilmek istenen bir eşitlik anlayışıdır.⁴⁹⁵ Faşizm, bunu özgürlüğü gerçekleştirerek değil, bağımlılığı saklı tutarak ters yönden gerçekleştirmiştir. Diğer bir ifade ile Faşizm, özgürlüğü bireyin bilinçaltını fark etmesini sağlayarak değil, bu bilinçaltını toplumsal olarak kontrol altına alınması ile gerçekleştirmiştir.⁴⁹⁶ Bu bağlamda bilinçaltını yönlendiren faşist propaganda insanlık dışı sonuçlara yol açacak kadar tehlikeli bir potansiyel taşımaktadır.⁴⁹⁷

Faşizmi, dolayısıyla da Hitler gibi modern diktatörleri babasız -ailelerin dağılmasıyla otoritesiz kalan- bir toplumun ürünü olarak insanlık dışı ve insafsız⁴⁹⁸ olarak niteleyen Adorno, manipülasyonun yanı sıra örgütlenme sürecinin de Faşizmin ortaya çıkmasında etkili olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre bu örgütlenmeler üyelerinin taleplerine kulak vermeleri halinde eylemde bulunamayacaklarından dolayı tikel amaçları izlemek zorundadırlar. Dolayısıyla örgütlenme, ne kadar katı bir tavır içinde olurlarsa kendilerini kabul ettirme şansları o kadar yüksek olacaktır. Monolitik devletlerin liberal devletler karşısında öne çıkmasına sebep olan bu yapı, küçük örgütlenmeler için de geçerlidir. Bu bağlamda bir örgütlenmenin devamı onun bağımsız olmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak bu bağımsızlaşma, örgütün kendi amaçlarına ve kendisini oluşturan insanlara yabancılaşmasına da sebep olmaktadır. En sonunda da örgütlenme kendi amaçlarını gerçekleştirebilme adına bu kişiler ile ister istemez çelişkiye düşmektedir.⁴⁹⁹

Adorno, Faşizmin ortaya çıkmasında etkili olan diğer bir etken olarak da Hristiyanlığı göstermiştir. Ona göre;

⁴⁹⁴ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 118-119.

⁴⁹⁵ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 46.

⁴⁹⁶ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 53.

⁴⁹⁷ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 84.

⁴⁹⁸ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 161.

⁴⁹⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 124-125.

Hristiyanlık ilk günlerinden beri bu durumun farkındadır, ama yalnızca... resmen Hristiyanlığın içinde kabul edilemeyecek olanlar bu konuyu teolojilerinin mihenk taşı yaptılar.... Ama bu bilgiyi bastıran ve bunun yarattığı vicdan azabıyla kendilerini Hristiyanlığın emin bir tasarruf olduğuna inandıran ötekiler, kendi ebedi selametlerini aklı karanlık bir biçimde kurban etmek istemeyenlerin dünyevi felaketine yol açarak doğrulamak zorunda kalırlar. Antisemitizmin dinsel kökeni işte budur. Oğul dinin yandaşları Baba dinin yandaşlarından nefret eder, çünkü onlar işin aslını bilir. Bu selamet olarak katılaştan tinin tine karşı beslediği düşmanlıktır.⁵⁰⁰

Adorno'ya göre Faşizmin çöküşünden sonra nasıl bir yol izleneceğini belirleyememe şaşkınlığı, izlenecek bir yol belirleme ihtiyacını doğurmuştur. Baskı durumundan kurtulan insanlar, entelektüelleşmenin de etkisiyle artık tek başınalığı bir tehdit olarak değil mutluluk kaynağı olarak karşılamaktadırlar.⁵⁰¹ Bu entelektüelleşme, faşist düzenin artık açık bir şekilde yaşamın hemen hemen her alanında kendini göstermesine rağmen bu düzenden rahatsız bir vicdan olarak varlığını sürdürmüştür.⁵⁰² Faşizmin yıkılması ile entelektüelleşmeye dönüşen vicdanlardan biri olarak Adorno, tüm bu yaşananlardan sonra yaşamın normal seyrine dönebileceğini, hatta kültürün yeniden kurulabileceğini iddia eden bütün düşünceleri ahmakça bulur⁵⁰³ ve Faşizmi gerçekleştiren kültürün neden hala daha iflas etmediğini sorgular.⁵⁰⁴

Faşizm ve savaş karşıtı bir söylem geliştirmeye çalışan Adorno, iflas etmediğini ilan etmeyen bu kültüre karşı tutumunu şöyle açıklar; “bir: bir cellat olmayı ve cellatlara meşruluk sağlamayı istemem. İki: geçmiş kötülüklerin öcünü almaya girişen –özellikle yasal cihazı kullanarak- adama engel olmak istemem.”⁵⁰⁵ Bu düşünceleri onun Yahudilere yapılanların ne kadar etkisinde kaldığının ve Yahudilerin maruz kaldığı bu faşist uygulamanın hesabının bir şekilde verilmesine karşı ne kadar istekli olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak vermiş olduğu bu iki cevabın keskinliğinin farkına varmış olacak ki Adorno, bu düşüncelere sebep olanın kendisinden değil sorunun bizzat kendisinden kaynaklandığını ifade etme gereksinimi duymuştur.

⁵⁰⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 237.

⁵⁰¹ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 71.

⁵⁰² Adorno, *Minima Moralia*, 37.

⁵⁰³ Adorno, *Minima Moralia*, 59.

⁵⁰⁴ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 59.

⁵⁰⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 60.

Küreselleşmeye başlayan dünyanın etkisiyle her ne kadar artık anti-semitist kalmadığını ifade eden Adorno, eski anti-semitistlerin antiliberal görüşlerini dile getirmek isteyen liberaller haline geldiğini ve Yahudiler ile korunan mesafenin gerici bir hal aldığını ifade etmiştir.⁵⁰⁶ Ancak ona göre Faşizmin son bulması Avrupa’da özgürlükçü bir toplumun kurulacağı anlamına gelmemektedir. Avrupa halen daha Faşizm kadar yabancı düşmanı, kültür karşıtı ve sözde kolektivist potansiyel taşımaktadır.⁵⁰⁷

2.7. KAPİTALİZMİN BİR İMKANI OLARAK TEKNOLOJİ

Spengler’e göre gelişen teknoloji, Batının kültürel olarak çöküşünü telafi edilecek bir umuttur. Spengler’in aksine teknoloji ile Faşizm arasında benzerlikler kuran Adorno’ya göre ise teknoloji, teknik kusursuzluğu mutlak bir körlükle birleştiren ve korku yaratan bir gerçekliktir.⁵⁰⁸

Adorno’nun mekanik-yeniden üretim süreci olarak değerlendirdiği teknoloji çağında ilerici olmayan her şey dışlanmış. Bunun sonucu olarak ihtiyaçlar da doğal gereksinimden kaynaklanmaktan ziyade teknolojiye endeksli hale getirilmiştir. Güncel olan şeylerden geri kalmama çabasının bir sonucu olarak amacı ve niteliği her ne olursa olsun satın alınmayan her şey, üretim sürecinin dışında bırakılan bir unsura dönüştürülmüştür.⁵⁰⁹ Adorno, teknolojinin kullanılacağı sayısız sektör olmasına karşılık kullanım değerinin yerini mübadele değerinin alması ile teknolojinin daha çok sözde tüketim ürünlerini üretmek için kullanıldığını ileri sürmüştür.⁵¹⁰ Bu bağlamda da her yerdeliği ile tüm nesnelere damgasını vurmuş olan teknoloji, ona göre tarihselliği yani geçmiş yaşantıların insanda bıraktığı izleri kitsch diye tabulaştırmıştır.⁵¹¹

Adorno’ya göre teknoloji, bir yandan genel yaşam düzeyini yükselmiş diğer yandan da doyumunu imkansızlaştırarak lüksü tasfiye etmiştir. Bu bağlamda *train blue* örneğini veren Adorno, teknoloji ile birlikte koca kıtanın iki-üç günde aşılmasının mucize olarak sunulduğunu ancak *train blue*’nun o tarihsel ihtişamı yeniden

⁵⁰⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 263.

⁵⁰⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 292.

⁵⁰⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 59, 113.

⁵⁰⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 124.

⁵¹⁰ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 36.

⁵¹¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 366.

yaşatmadığını ifade etmiştir.⁵¹² Ancak onun özlemini duyduğu ihtişam, tarihsellik değil, tarihselliğe duyulan özlemin endüstri tarafından kullanılmasının bir örneği olarak varlığını sürdürmektedir.

Gelişen teknolojinin sunmuş olduğu imkanlara duyulan güven ile değişmenin, somut, hızlı, kolay ve yakın bir imkan olarak görüldüğünü⁵¹³ ifade eden Adorno'ya göre ilk etapta sanayi sürecinin içinde yer alan teknoloji farkında olunmadan giderek yaşamın her alanına yayılmıştır. Bu yayılma sürecinde kendisine hizmet eden bireyleri biçimlendirip imal eden teknoloji, bilincinin büyüğü bozulmuş bireyleri yaşam deneyiminden yoksun, birbirinin yerine geçen tek tip nesneler haline getirmiştir.⁵¹⁴

Modern insanının sorununun sevgisizlik, soğukluk ve öteki insanların kaderine kayıtsız kalmak olduğunu ifade eden Adorno'ya göre teknolojinin etkisiyle nesneleşen bireyler, aynı zamanda teknolojiyi fetişleştiren⁵¹⁵ ve sevgiye yabancı insanlardır. Bu insanlar diğer insanlarla olan iletişimlerinde sevgilerini bastırmış ve tüm sevgilerini de teknolojiye yöneltmişlerdir.⁵¹⁶ Bunun yanı sıra teknoloji, insanların dakikleşmesine, kesinleşmesine, hunharlaşmasına, her türlü duraksamadan, düşüncelilikten ve edepten uzak kalmasına sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu durumun sonucu olarak bireyler nesnelerin tarih dışı taleplerine bağımlı hale gelmiştir.⁵¹⁷

Adorno'ya göre tekniğin otoriter bir konuma gelmesi insanın eylemlerine hükmedilebilir ve zorlayıcı bir nitelik kazandırmıştır.⁵¹⁸ Böylece bireyleri rasyonellik adı altında kitle hareketlerine sürükleyen⁵¹⁹ teknoloji, “insanların yalnız bedenlerine değil ruhlarına da sahip olmaktadır.”⁵²⁰ O her ne kadar insanı besler gibi gözükse de esasında insanı güdük bırakmıştır.⁵²¹ Dahası onun yol açtığı ilerleme öncelikli olarak üretim ve satışın lehine olmuştur, ancak bu ilerlemeden bireyin kendisini yeniden belirlemesi beklenmemelidir. Çünkü Adorno'ya göre bireyin gelişmesini sağlayacak

⁵¹² Adorno, *Minima Moralia*, 125.

⁵¹³ Adorno, *Minima Moralia*, 120.

⁵¹⁴ Adorno, *Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar*, 93-95; ayrıca bknz, Yibing, 35.

⁵¹⁵ Adorno'ya göre “Her türlü nesnel amaçtan koparılmış alet tapıncı ve fetişistçe bir alet edevat merakı, tam da pratik ve gerçekçi oldukları için övünenlerde görülen bu iki şaşmaz delilik belirtisi, yaşamın normu konumuna yükselmiştir.” (Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 88).

⁵¹⁶ Theodor Adorno, “Auschwitz Sonrasında Eğitim”, (Çev.: Bülent O. Doğan), *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 239; ayrıca bknz, Çetin Veysal, “Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno”, (ss. 309-384), Çetin Veysal (Ed.), 1900'den Günümüze Büyük Düşünürler, Etik Yayınları, İstanbul 2009, 316.

⁵¹⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 43.

⁵¹⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 240.

⁵¹⁹ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 22; ayrıca bknz, Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 163.

⁵²⁰ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 115.

⁵²¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 61.

toplumsal temeller daralmıştır. Bundan dolayı da bu temellerin üzerinde yükselen yapıyı “makyajlamak” işe yaramayacaktır.⁵²²

Adorno’nun ele aldığı diğer bir konu ise teknoloji ile birlikte gelişen iletişim araçlarıdır. Ona göre iletişim araçları bireylerin bilincini biçimlendirerek onların deneyim özgürlüğüne el koymuştur. Böylece bireyin bilincini endüstriyel yoldan üreten iletişim araçları, bir yandan teknik yoldan programlanmış, çarpıtıcı ve yabancılaştırıcı yönlendirme araçlarıyken, diğer yandan da bireyin kendisini gerçekleştirebilmesi açısından her türlü imkanı sunan araçlardır.⁵²³ Bu bağlamda “iletişim adıyla anılan istisnasız her şey, efsunun etkisi altında tutulanların suskunluğunu bastıran gürültüdür.”⁵²⁴

Adorno’ya göre modern kitle iletişimi birey için anlaşılır olmamakla birlikte, bireyin bir şey biliyormuş gibi görünmesini sağlayan klişeler üretmiştir. Bu da bireylerin birbirini manipüle etmesine ve özellikle de politik konularda klişelere düşmesine sebep olmuştur.⁵²⁵ Bu süreçte teknik imkanların bir sonucu olarak tek tip olarak gerçekleşen medya, etkisi altına aldığı insanları da tek-tipliğe zorlamıştır.⁵²⁶ Her ne kadar o, Film, Radyo, TV gibi kitle iletişim araçlarının manipülasyon yolu ile kitleler üzerinde hakimiyet kurarak toplumsal tehlike oluşturacağına inanmasa da bunların etkisine maruz kalan kitlelerin sunulan ideolojilere karşı önceden hazır hale gelmelerinde etkili olacağını düşünmüştür.⁵²⁷ Bu bağlamda Adorno, özellikle radyo ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır;

Herkesi dinleyiciye dönüştürerek, insanları farklı kanallarda yayınlanan benzer programların dinleyicisi haline getirmiştir. Radyolardaki programlar da gerçekleşecek en küçük bağımsızlaşma hareketleri düzenlenen yarışmalar ve sponsorlar tarafından denetlenip, etkisiz hale getirilir... Böyle bir yapılanmada seyirci de sistemin bir parçası konumundadır. Ayrıca bu alandaki işletme sahipleri, kendilerine benzemeyen hiçbir şey üretmeme ve yayınlamama konusunda ortak tavır içerisindedirler.⁵²⁸

⁵²² Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 97.

⁵²³ Eduardo Subirats, “Dünyaya Açılan Pencere”, (Çev.: Gül Işık), *Defter*, Sayı 9, Nisan-Mayıs 1989, 104.

⁵²⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 315.

⁵²⁵ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 129.

⁵²⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 166.

⁵²⁷ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 101.

⁵²⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 49-50.

Adorno için kitle iletişim araçları “gerçekte ne öncelikle kitlelerle, ne de iletişim tekniklerinin gelişimiyle bir ilgisi vardır, aksine onları dolduran ruhla, sahiplerinin sesiyle ilişkilidir.”⁵²⁹ Kitle iletişim araçlarının sahibi olarak şirketler, bu araçları kullanarak kültürel alana hükmeder hale gelmişlerdir. Şirketler bunu iki şekilde gerçekleştirmişlerdir; iletişim araçlarının doğrudan sahibi olarak ve reklamcılık ve sponsorluk anlaşmalarını kullanarak. Buna bağlı olarak ilk etapta romanlar, gazeteler gibi doğrudan tüketilebilir ürünleri üreten şirketler daha sonra TV, telefon, radyo gibi teknolojiler üreterek faaliyet alanlarını genişletmişlerdir.⁵³⁰ Diğer bir ifade ile şirketler hem doğrudan hem de dolaylı olarak kültürün ticarileşmesinde teknolojiyi etkin bir şekilde kullanmışlardır. Böylece şirketlerin ürettikleri teknolojik gelişmeler ile kültürün üretim ve pazarlama olanaklarının artırılması, kolay üretilen, nitelikleri düşük, karı yüksek kültür tekellerin doğmasına sebep olmuştur.⁵³¹

Teknik ilerlemenin insanları gerçek anlamıyla birbirinden uzak tutmasına karşın modem iletişim teknolojisi, insanları bir araya toplamadan kendi mekanları içindeyken kitleler yaratmanın yolunu açmıştır.⁵³² Bu bağlamda teknik iletişimin korkuyu, kendi içinde barındırdığını⁵³³ ifade eden Adorno, telgraf örneği ile bu duruma açıklık getirmiştir. Ona göre telgraf, “bilgi taşınması için güdüleştirilmiş bir biçimi bildiriminin dolaysızlığı birleşerek, dolaysız egemenliğin yarattığı şoku dolaysız bir dehşet olarak dağıtır.” Bu bağlamda teknik ilerlemelerin bireyin bilincini belirleyerek kitleselliğe yol açtığını ifade eden Adorno, bu durumun kültürü bütünsel bir yalana çevirdiğini ifade etmiştir. Onun için kültürü bir yalana çeviren bu teknolojik iletişim araçları, toplumun başına gelecek kötülüklerin habercisidirler ve “yeryüzünden yönetilmektedir.”⁵³⁴

Sonuç olarak Adorno’nun teknolojinin metalaştırıcı etkilerine yönelik ortaya koyduğu bu söylemleri “teknik daima kültürün biraz gerisinde, onun emirlerini bekler

⁵²⁹ Theodor Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, (Çev.: Bülent O. Doğan), *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 76-77.

⁵³⁰ Peter Colding-Graham Murdock, “Kültür, İletişim ve Ekonomi Politik” (Çev.: Beybin Kejanlıoğlu), içinde Süleyman İrvan, *Medya Kültür, Siyaset* (2. Baskı), (ss. 59-100), Alp Yayınevi, Ankara 2002, 70-72.

⁵³¹ Adorno, *Minima Moralia*, 58.

⁵³² Muzaffer Sencer, “Kültüre İlişkin Temel Kavramlar”, *Ulusal Kültür*, Yıl 2 Sayı 5, Temmuz 1979, 51.

⁵³³ Aymaz, 193; ayrıca bkz., Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 293.

⁵³⁴ “Mutlu kadın ve çocukların gözünde bir zamanlar tuhaf ve kaba görünen gazetelerin ön sayfaları o kalın basılmış harfleri ile artık gerçek bir tehdide bürünerek evlere giriyor. Silahlanma, deniz aşırı olaylar, Akdeniz’deki gerilim gibi bilmem hangi gösterişli tabirlerle gazeteler Birinci Dünya Savaşı patlak verene kadar insanlara gerçek bir korku aşıladılar.” (Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 291).

⁵³⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 389.

vaziyette olacak, zira aksi hal tehlikelidir”⁵³⁵ uyarısının daha açık bir ifade ile dile getirilmesinden başka bir şey değildir.

⁵³⁵ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet* (6. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul 2012, 25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADORNO'YA GÖRE METALAŞAN UNSURLAR

3.1. KÜLTÜR

3.1.1. Adorno'ya Göre Uygarlık ve Kültür

Adorno'ya göre endüstrileşme, kentleşme ve geleneksel yapının yıkılması ile ilişkili bir kavram olarak ortaya çıkan ve insan ihtiyaçları ile bağlantılı olarak yeni bir yapı ve konum kazanan endüstri toplumları,⁵³⁶ doğayı egemenlik altına almış hatta doğa dışındaki insani olan her şeyin de doğaya dönüştürülmesine sebep olmuştur.⁵³⁷ Bu eğilimle birlikte paranın toplumsal yaşantıdaki her tür ilişkiyi belirleyen bir konuma geldiğini ifade eden Adorno için uygarlaşan endüstri toplumlarındaki samimiyetsiz ve çıkarıcı havayı algılayamamak mümkün değildir. Uygarlaşan toplumda yaygınlaşan bu atmosfer, ona göre yanlışlarla birlikte doğruların silinmesine, daha insancıl bir dünyaya ulaşmayı sağlayacak hayallerin yok olmasına dolayısıyla da barbarlığın yaygınlaşmasına neden olmuştur.⁵³⁸

İlerlemeyi bir yandan uygar toplumların tetikleyicisi olarak diğer yandan barbarlığın yeni bir yüzü olarak değerlendiren⁵³⁹ Adorno'ya göre Aydınlanmacı düşüncenin, kapitalizmin ve pozitivist bilim ve teknolojinin etkisi ile ortaya çıkan bu ilerlemeci endüstri toplumları bir refah devletine doğru gitmemiştir. Böylece uygar endüstri toplumlarının bir niteliği olarak modernlik, modern olmayana dönüşmüştür.⁵⁴⁰ Uygarlık ile birlikte insanlığın yıkım gücü o kadar artmıştır ki insan, kendini ve çevresini felakete sürüklemiştir.⁵⁴¹ Bu bağlamda İbenez'in "hidrojen bombaları tarih öncesi insanın binlerce yıl birbirlerine attığı çakmaktaşılarının daha teknik eşdeğerinden fazlası değildirler" ya da "atom bombalarıyla yalnızca tarih öncesi barbar dönemi modern çağda yeniden diriltiyoruz"⁵⁴² ifadeleri Adorno'nun gözlemlemiş olduğu uygarlık gerçekliğinin bir başka ifadesidir. Özetle endüstri toplumunda yaşanan bu

⁵³⁶ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 105, 114.

⁵³⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 246.

⁵³⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 47-48.

⁵³⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 54-55; ayrıca bkz., Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 136.

⁵⁴⁰ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 29; ayrıca bkz., Adorno, *Minima Moralia*, 227.

⁵⁴¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 297.

⁵⁴² Felix Marti İbenez, *Felsefeye Öyküleri* (2. Baskı), (Çev.: Hamide Koyukan), İmge Kitabevi, Ankara 1998, 21.

ilerlemeci teknolojiler ile uygarlık, kendisinin sonu olacak araçların geliştirilmesinin zeminini hazırlamıştır.⁵⁴³ Bu araçlar, endüstrinin üretmiş olduğu metallerdir. Bu bağlamda metalleri uygarlığının sonunu hazırlayan araçlar olarak değerlendiren Adorno'ya göre bu sürece sebep olan şey, uygarlıkla beraber ilerlemenin ruhsal olarak gelişme ve olgunlaşma anlamından fiziksel alana kaymasıdır.⁵⁴⁴

Adorno'ya göre kültürü uygarlaşmanın karşıtı olarak görüp uygarlaşmanın üstesinden gelebilecek bir güç olarak öne çıkarmak, kültürün uygarlaşmanın yerini alması anlamına gelmektedir.⁵⁴⁵ Kaldı ki Kant'tan Freud'a kadar yapılan açıklamalarda kültür ve uygarlık kavramları eşanlamı kavramlar olarak kullanılmıştır. Ancak Adorno için kültür, uygarlaşma karşıtı olmadığı gibi uygarlaşmanın karşısında etkisiz bir araç, düzenin bir parçası veya zorunlu bir tüketicisi haline gelmiştir. Dahası uygarlaşma, bizzat uygarlaşmanın karşısında değerli görülen kültürden çıkmıştır.⁵⁴⁶ Böylece uygarlık kültürü kullanarak barbarlığa geçmiştir.⁵⁴⁷ Kültürün gelişiminin de dehşetli olduğunu ileri süren Adorno'ya göre dehşet, uygar endüstri toplumlarında da varlığını sürdürmüştür. Çünkü ona göre dehşetin yokluğu uygarlaşma sürecinin yok olmasına sebep olacaktır.⁵⁴⁸

Uygarlaşan endüstri toplumları ile kültürel değerlerin birçoğu ekonomik kaygılara dönüştürülerek değersizleştirilmekte veya yok edilmektedir. Tüm bu süreç doğal olarak değil, yapay ve sürekli değişen ihtiyaçların kitle iletişim araçları ile insanlara dikte edilmesi ile işlemektedir. Bu süreçte birçok yerel değer de kitle iletişim araçları karşısında itibarsızlaştırılmıştır. Adorno, yaşanan bu süreç ile geleneksel kültürün tümüyle değerini yitirdiğini ve kitle kültürü tacirleri tarafından döküntü muamelesine maruz kaldığını ifade etmiştir.⁵⁴⁹ Ona göre yaşanan bu değişim ile kültür, nötr bir hale gelmiş, var olan ile karşıtlığı törpülenerek bir uyum mekanizmasına dönüştürülmüş ve

⁵⁴³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 302.

⁵⁴⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 123.

⁵⁴⁵ Oysaki Adorno için kültür, insanın olgunlaştırılması, barbarlıktan arındırılması ve yüceltilmesi olarak tanımlanmasına karşın kültür bu konuda başarısız olmuştur. Adorno'ya göre kültürün bu amacına ulaşabilmesi için öncelikle insana yaraşır varoluş koşullarının hayata geçirilmesi gerekmektedir.(Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 142).

⁵⁴⁶ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 112-114.

⁵⁴⁷ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 104.

⁵⁴⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 285.

⁵⁴⁹ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 179.

geleneksel kültürde belirgin olan maddi ve manevi kültür ayrımını silerek tin'i ele geçirmiştir.⁵⁵⁰

Adorno gibi, farklı anlam dünyalarında yaşamış olan ve her iki kıtada kendisini yabancı sayan, kültür üzerine düşünen ve duyarlılık gösteren çok az düşünür vardır.⁵⁵¹ Kültürü geniş kapsamı içinde ela alan onun bu ilgisinin altında kültürü oluşturan maddi ve manevi gerçeklik arasındaki etkileşime olan inancı yatmaktadır.⁵⁵² Bu bağlamda Freud'un kültür kavramından etkilenen Adorno için Freud'un görüşleri kültürün ifade edilen ikili karakterini elle tutulur hale getirmiştir.⁵⁵³ Ona göre kültür kavramı ile ilişkili olarak yaşanan çok anlamlılık ve bu anlamlar arasındaki gerilim de bu eski ayırımdan kaynaklanmakta ve bu gerilimin ortadan kaldırılması gerekmektedir.⁵⁵⁴ Kültürün içeriğinin bu iki karakterli yaşam süreciyle belirlendiğini⁵⁵⁵ ifade eden Adorno'ya göre kültürdeki bu gerilimin ortadan kalkmaması özele, geneli otoritesi altına almasına neden olmuştur.⁵⁵⁶

Adorno'nun ifade ettiği üzere kültürde var olan bu gerilim yeni ortaya çıkmamıştır. Endüstrileşme ile yaşanan şey zaten mevcut olan bu gerilimin iyice derinleştirilmesidir. Asıl sorun, endüstrileşme süreci ile maddi-manevi kültür ayrımının derinleşmesi ve maddi kültürün manevi kültürü otoritesi altına alması değildir. Asıl sorun, bireylerin bilincinin toplumsal algıdan koparılmasıdır.⁵⁵⁷ Bu bağlamda hemen hemen her alanda nicelleşmenin belirleyici bir ölçüt haline gelmesi ile bilinçli bir algı imkanının tehlikeye düşürüldüğünü ifade eden Adorno'ya göre deneyim de nesnesinden yalıtılmış ve öznel bir yaşantı haline getirilmiştir.⁵⁵⁸ Bu bilinç kaybı ve nicelleşme de kültürel unsurların metalaştırılmasına ve en sonunda da bu metaların mitleştirilmesine, fetişleştirilmesine varan sorunların doğmasına sebep olmuştur.

⁵⁵⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 132-133, ayrıca bkz., Adorno, *Negatif Diyalektik*, 356.

⁵⁵¹ Jay, *Adorno*, 151.

⁵⁵² Jay, *Adorno*, 153.

⁵⁵³ Behrens, 185.

⁵⁵⁴ Jay, *Adorno*, 155.

⁵⁵⁵ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 172.

⁵⁵⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 128.

⁵⁵⁷ C.W.E. Bigsby, "Popüler Kültür Politikaları", (Çev.: Serdar Öztürk), Güngör (Der.), (ss. 73-96), 83-84.

⁵⁵⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 246-247.

Avrupa kültürünü “bir işyeri yöneticileri ve psikoteknisyenler kültürü” olarak tanımlayan Adorno için kültür, yeni bir şey üretmeyen ve müşterilere sunulan bir ürün haline gelmiştir.⁵⁵⁹ Diğer bir ifade ile

Kültür yüksek burjuvazi tarafından bir gösteriş ögesi haline getirilmiştir. Kişinin zekası veya eğitimi, onu evlenmeye veya davet edilmeye değer kılan nitelikler arasında sayılıyor, tıpkı usta binicilik, doğa sevgisi, cazibe veya bedene kusursuzca oturan smokin gibi. Bilgiyi ise merak etmiyorlar. Bu şen ruhlar çoğu kez tıpkı küçük burjuvalar gibi tümüyle gündelik işlere gömülmüş durumdadırlar. Evlerini döşerler, partiler verirler, otel ve uçak rezervasyonlarında virtüözce davranırlar. Kalan vakitlerini de Avrupa irrasyonalizminin sakatatlarıyla beslenmeye ayırırlar. Zihne duydukları düşmanlığı hiç saklamazlar.⁵⁶⁰

Adorno için bu hali ile kültür, kapitalist toplumdaki ilişkileri saklayan ve bu düzenin devamını sağlamaya hizmet eden bir ideolojiye dönüşmüştür.⁵⁶¹ Kültürün maruz kaldığı bu durum standart ticaretin yerini önceden hesaplanmış ve dağıtım araçlarına sahip endüstrinin alması ile kültürün ticarileşmesi tamamlanmıştır. Böylece kültür, egemenlik altına alınmış ve kontrol edilebilir bir meta haline gelmiştir.⁵⁶² Bu değişme ile kültürün mübadele yasasına bağımlı hale geldiğini ifade eden Adorno’ya göre kültür, kitleler tarafından bilinçsizce tüketilen ve tekrar kullanılmayan bir ürün gibi haline gelmiştir. Bu bağlamda ekonomik etkenler tarafından şekillendirilen kültür, kitle iletişim araçları ile kaynaşıp kaybolmuştur.⁵⁶³

Adorno’ya göre bir kültürden bahsetmek her zaman için o toplumun kültürü ile uyumsuzluklar içermesi demektir.⁵⁶⁴ Ancak endüstrileşmenin ortaya koymuş olduğu kültür anlayışı mevcut kültür ile uyumsuz olmaktan ziyade mevcut kültürü destekleyici nitelikte olmuştur. Onun genel “kayıt altına almayı, kataloglamayı ve sınıflandırmayı” içeren bir ortak payda olarak değerlendirdiği kültür, tutarlı bir alt alta koymayı ve gruplandırmayı içeren endüstri kültürü ile tam olarak uyuşmaktadır.⁵⁶⁵ Adorno’nun

⁵⁵⁹ Spurr, 112-113.

⁵⁶⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 195.

⁵⁶¹ Adorno, *Minima Moralia*, 47.

⁵⁶² Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 167.

⁵⁶³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 100.

⁵⁶⁴ Adorno esasında toplumu oluşturan maddi manevi birçok unsurun tek bir kavram altında “kültür” kavramı altında toplanmasını veya özetlenmesini “yukarıdan bakarak bir araya toplayan, taksim eden, ölçüp biçen, organize eden idari bakış” olarak değerlendirmektedir. (Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 121).

⁵⁶⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 176.

kültürden uygarlığa uzanan süreçte kültürü uygarlığa alternatif olarak görmemesinin nedeni, endüstri öncesi kültürler gibi endüstrileşmenin sunduğu kültürleri de gerçek kültürler olarak kabul etmemesinden dolayıdır. Çünkü ona göre endüstrinin pazara sunduğu kültür, bireyleri her türlü bilinçten, yeterlilikten, etkinliklerden mahrum bırakarak kendi dışlıları arasında öğütecektir. “Kültür endüstrisi” kavramı ile ifade ettiği bu tehlikeyi aşmak, ancak bireysel bilinç ve sonu olmayan eleştirel bir tasavvur ile mümkündür.

3.1.2. Kültür Endüstrisi

Marksizm sonrası aldığı yeni biçim ile etki gücünü ve alanını iyice genişleten kapitalizmin insanların yaşamını belirleyen bir otorite haline geldiğini ifade eden Adorno’ya göre geleneksel olarak kültüre özgü olan değerler giderek ekonominin belirleyiciliği altında özlerine yabancılaşmıştır.⁵⁶⁶ Bu bağlamda kapitalizm karşısında aciz bir konuma düşen kültür, kapitalizm tarafından ele geçirilmiş ve üretim sektöründeki meta üretim mantığı ile örtüşen bir endüstri ürünü haline getirilmiştir.⁵⁶⁷ Ticarileşme adına kültür, sakız veya elbise gibi basit bir tüketim malına dönüştürülmüştür.⁵⁶⁸ Kültür ve ekonominin birbiri içinde erimesi kültürün endüstrileşmesine sebep olmuştur.⁵⁶⁹ Bu durum, kültürün kapitalizm karşısında işlevinin değişmesinin ve toplumun gelişmesine yön verecek güçten yoksun kalmasının bir sonucudur.⁵⁷⁰

Kültürün endüstrileşmesi ile kültürel ürünler, küçük topluluklardan ziyade büyük kitlelere hitap eden kitlesel ürünlere dönüşmüştür. Kitle kültürü olarak adlandırılan bu kitlesellik yani kültür endüstrisi, “sermaye tarafından şevkle, aydınlar tarafından yorgun bir eleştiriyle, halk tarafından ise belirsiz bir beğeni ile kabul edilen bir gerçek”⁵⁷¹ olarak ortaya çıkmıştır. Kültür endüstrisi her ne kadar kitleler tarafından kabul görmesi ile var olsa da kitlelere olan minnet borcunu kitleleri kendi çıkarı doğrultusunda tahakküm altına alarak ödemiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 123.

⁵⁶⁷ Bernstein, “Sunuş”, s. 19, 29; ayrıca bkz, Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 143.

⁵⁶⁸ Spurk, 80.

⁵⁶⁹ Foster, 139.

⁵⁷⁰ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 165.

⁵⁷¹ Ahıska, 7.

⁵⁷² Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 76-77.

Adorno için boyunduruğu altındaki insanlara kendi imgelerini kabul ettirmek isteyen ruhbanların hiyeroglif yazılarına benzeyen⁵⁷³ kitle kültürü, “her şeyi birbirine bağlamaya çalışan örgütlü bir delilik hali, kamusal sırların toplamıdır.”⁵⁷⁴ Onun kitle kültürünü değerlendirirken kullanmış olduğu bir başka benzetme ise spordur. Ona göre tam bir koordine ile yürütülen spor faaliyetlerinde her oyuncunun rolünün belli olması ve her oyuncunun yedeğinin olması gibi kitle kültüründe de her bireyin davranışı kalıplar ile belirlenmiştir. Bunun sonucu olarak insan, kendi başına özgün bir değer olarak değil sporda olduğu gibi yedeği olan bir oyuncuya dönüşmüştür. Dolayısıyla kitle kültürü, “gerilimli ve belli amaçlara yönelik bir hareketlilik” içeren bir işleyiş mantığına sahiptir.⁵⁷⁵

Adorno'nun kitle kültürüne duyduğu karışıklık, kitle kültürünün yapısı bakımından otoriter, tarihsiz,⁵⁷⁶ birbirinden kopuk ve uyumsuz öğelerden oluşan yapaylığından kaynaklanmaktadır.⁵⁷⁷ Çünkü kültür, kapitalist endüstrileşmenin etkisi ile kitleselleşerek metalaşmış, bu duruma maruz kalan birey ise ait olduğu sınıfa uygun olarak üretilen endüstrinin kültür etiketli ürünlerini tüketmekle yükümlü hale getirilerek mevcut ekonomik yapının devamlılığını sağlayan araç konumuna gelmiştir.⁵⁷⁸ Kitle kültürünün etki alanına giren milyonları kendisi için bir bahane olarak değerlendirdiğini ileri süren Adorno'ya göre kitle kültürü, yaygınlaştırdığını iddia ettiği her şeyi esasında yok etmiştir.⁵⁷⁹

Adorno'nun metalaşmayı hazırlayan süreçler olarak değerlendirdiği unsurlar kitle kültürünün öznelidir ve bu kültür özellikle Amerika'da da çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Bernard Rosenberg ile David Manning White'ın editörü olduğu ve Adorno'nun da bir makalesinin yer aldığı *Mass Culture: The Popular Arts in America* (1957) eseri çeşitli kültür tanımları içermesi açısından önemlidir. Buna göre David Manning White, kitle kültürünü hem şekil hem de içerik olarak sıradan,

⁵⁷³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 385.

⁵⁷⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 372.

⁵⁷⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 123.

⁵⁷⁶ Kitle kültürünün her parçasının tarihsizdir (Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 355) olduğunu ifade eden Adorno'ya göre “ne çatışmaya ne de açık bir montaja izin veren kitle kültürü, ürettiği her üründe zamana minnet borcunu ödemek durumundadır. Kitle kültürünün paradoksu budur: ne kadar tarihsiz ve önceden belirlenmiş bir şekilde cereyan ederse, zamansal ilişkileri ne kadar boş verip onları momentlerin diyalektik birliğine dönüştürmekte başarısız kalırsa, dışarıdaki zamanın karşısına çıkaracakları da o kadar azalır ve dışarıdaki zamanın kitle kültürünü ölümüne avlaması o kadar kolay olur.”(Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 363).

⁵⁷⁷ Jay, *Adorno*, 163-164.

⁵⁷⁸ Atiker, 52.

⁵⁷⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 371.

makineleşmiş/insanlık dışı tamamen çirkin bir kültür olarak tanımlar.⁵⁸⁰ Irwing Howe göre ise kitle kültürü, kentsel bir üründür.⁵⁸¹ Amerika'yı etkisi altına alan bu kitle kültürü, bazı insanları memnun ederken, çoğu insan kitle kültürünün yıkıcı etkilerden dolayı endişeye kapılmıştır.⁵⁸² Genel olarak popüler kültür veya kitle kültürü olarak değerlendirilen bu toplumsal yapı, iktidara ait veya iktidarın işine yarayan bir alan olarak eleştirilmiştir. Ancak bu eleştirilerin aksine popüler ve kitle kültürünü farklı bir bağlamda kullanıp iktidara direniş ve başkaldırı olarak değerlendiren yaklaşımlar da vardır.⁵⁸³

Adorno ve Horkheimer, Amerika'da kitle kültürü ile ilişkili olarak olumsuz bakış açısını ve kavramın kendisinden kaynaklanan kitlelerin üretmiş olduğu kültür aldatmacasını ortadan kaldırma adına, kitle kültürüne yönelik eleştirilerini dönemin kültür ile ekonomisi arasındaki gerçekliği daha iyi yansıtacaklarını düşündükleri “kültür endüstrisi” kavramı ile özetlemişlerdir.⁵⁸⁴ Ancak Adorno endüstri kavramını “endüstri” teriminin ilk anlamında kullanmamıştır. Adorno'nun endüstri kavramı ile vurgulamak istediği şey doğrudan üretim süreci değil, Avrupa ve ABD'de yükselen eğlence endüstrisinin sebep olduğu metalaşma ile birlikte kültürel ürünlerin standart hale getirilerek dağıtılmasıdır.⁵⁸⁵

Adorno, “Kültür endüstrisi” kavramını ilk defa 1947 yılında Horkheimer ile birlikte yazmış olduğu *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabında “kitle kültürü” yerine kullanmıştır.⁵⁸⁶ Bu kavramın kullanmasındaki amaç, liberal toplumsal yapının arkasında işleyen gizli bir sitemin varlığına dikkat çekmek ve kapitalizmin toplumda karmaşa ve isyana sebep olacağı yerde uyum ve birlik içeren bir sisteme neden olduğunu vurgulamak olmuştur.⁵⁸⁷ Diğer bir ifade ile geleneksel kültürün insanileştirici değerleri ve bireysel yaratıcılığı ifade ettiği yerde, “üstten hükmetme”, “toplumsal denetim aracı

⁵⁸⁰ David Manning White, “Mass Culture in America: Another Point of View”, Bernard Rosenberg – David Manning White (Ed.), *Mass Culture the popular Arts in America* (Second Printing), (ss. 13-21), The Free Press, New York 1965, 14.

⁵⁸¹ Irwing Howe, “Notes on Mass Culture”, Rosenberg–White (Ed.), (ss. 496-503), 496.

⁵⁸² Bernard Rosenberg, “Mass Culture in America”, Rosenberg–White (Ed.), (ss. 3-12), 3.

⁵⁸³ Yasin Aktay, “Karizma, Popüler Kültür ve Faşizm”, *Tezkiye*, Sayı 22, 2001, 36.

Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Gans, *Popüler Ve Yüksek Kültür*; James Lull, *Medya İletişim Kültürü*, (çev.: Nazife Güngör), Vadi Yayınları, Ankara 2001; Fiske, *Popüler Kültürü Anlamak*.

⁵⁸⁴ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 109; ayrıca bknz, Soykan-Keskin-Dellaloğlu, 53-54; Armand-Michele Mattelart, *İletişim Kuramları Tarihi* (7. Baskı), (Çev: Merih Zıllıoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, 61.

⁵⁸⁵ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 78; ayrıca bknz, J.B. Thompson, 121; Alemdar-Erdoğan, 202.

⁵⁸⁶ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 76.

⁵⁸⁷ Samuel Weber, “Eleştirel Kuram ve Okuma”, (Çev.: Ali Kaftan) *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 150.

olarak yukarıdan dayatılan, yönetilen” bir kültürü ifade etmek için kullanan kültür endüstrisi Adorno’ya göre, kültürel metaların kar için üretilen seri üretim ürünleri ile aynı mantığa sahip olduğu gerçekliğini dile getirmesinin yanı sıra insani değer ve özgürleşmeyi içeren, bireysel yaratıcılıktan çok bir tahakküm kültürünü de ifade etmektedir.⁵⁸⁸ Bu bağlamda geleneksel kültürün yerini alan kültür endüstrisini tahakküm kültürü olarak değerlendiren Adorno, endüstrileşme ile birlikte kültürün nasıl bir hale geldiğini Auschwitz örneğini vererek şöyle açıklamaktadır;

Bunların hep unutulması; kişinin bir zamanlar köpek itlaf ekibi arabasının önünden koşarken hissettiklerini artık hatırlamaması kültürün zaferi ve yenilgisidir. Kültür bu alanın anısına tahammül edemez; çünkü Brecht’in muhteşem bir pasajında söylediği gibi, sarayını köpek boku üzerine inşa etmiştir. Auschwitz, bu muhteşem pasaj yazıldıktan yıllar sonra kültürün yenilgisini açık ve net biçimde ilan etmiştir. Felsefe, sanat ve aydınlanmacı bilimlerin geleneğinin orta yerinde bunların olabildiği olması, bu geleneğin, yani tinin insanları ele geçirip etkileyecek, onları değiştirecek bir durumda olmadığıyla açıklanamaz sadece. Bizzat bu alanların bağrında, sürekli vurgulanan özerkliklerinde bir hakikatsizlik vardır. Auschwitz sonrası kültür, Auschwitz’e yönelik mecburi eleştiri de dahil olmak üzere bütünüyle süprütüdür. Kendi topraklarında herhangi bir direnişle karşılaşmadan cereyan eden olaylardan sonra kendini toparlayan kültür, zaten uzun zamandan beri potansiyel olarak içinde taşıdığı şeye, ideolojiye dönüşmüştür bütünüyle; maddi varoluşa karşı muhalefetine tinin bedensel emekten ayrı tutuluşuyla maddi varoluştan esirgenen ışığı ona tutmaya yelteneli beri, ideoloji olma potansiyelini taşımaktadır zaten. Susmak bile insanı bu döngüden kurtarmaya yetmez; olsa olsa kişinin nesnel hakikatin ahvalı karşısındaki öznel yetersizliğini rasyonelleştirmeye ve böylece nesnel hakikati bir kez daha bir yalana indirgemeye yarar sükut etmek.⁵⁸⁹

Sonuç olarak Adorno, Hitler Almanya'sında anlatılan “kimse açlık çekmemeli ve üşümemelidir. Buna uymayan herkes toplama kampına gider”⁵⁹⁰ ilkesine göre işleyen kültür endüstrisi kavramını, bir kültür kuramından ziyade kültürün endüstrileştiğine dikkat çekmek için kullanmıştır. Bunun yanı sıra geliştirilen bireysel ve özgür üretime dayanan geleneksel kültürün kapitalizm tarafından kendine özgü değerleri elinden

⁵⁸⁸ Alemdar-Erdoğan, 200; ayrıca bkz., Kellner, "Kültür Endüstrisi", 235.

⁵⁸⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 332.

⁵⁹⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 85.

alınmış halini yeniden tanımlamak için kullanılan kültür endüstrisi kavramı, bir kültür eleştirisinden ziyade kendisine geçim kaynağı olarak kültürü seçen kapitalist ideolojinin bir eleştirisi niteliğindedir.⁵⁹¹

3.1.3. Kültür Endüstrisinin Özellikleri

Adorno, kültürü etkisi altına alarak kapsamını genişleten yeni endüstri düzenini, kapitalizmin soyut eşdeğerlik (özdeşlik), nicellik ilkelerinin evrensel bir ölçüt haline getirilmesi ve bu ölçütlerin totalitenin devamını sağlayacak ürünlerin üretimi için kullanılması ile açıklar.⁵⁹² Bu yeni düzeni ifade etmek için kullanılan kültür endüstrisi; özdeşlik, totaliterlik ve nicellik olmak üzere üç temel özelliğe sahiptir.

Yeni endüstri düzeni ile beraber kültür endüstrisinin etkisine maruz kalan toplumlar, manevi değerleri açısından önemli gerilemelere maruz kalmış ve bu durumla bağlantılı olarak farklı değerlere sahip öğeler birbiri ile eşdeğer sayılarak mübadele sürecine dahil edilmişlerdir. Bu süreçte birbiri ile değiştirilebilir konuma getirilen kişiler, metalar ve her türden kültür endüstrisi ürünleri, uygarlaşma adı altında birbirine bağlı homojen, özdeşleştirilebilir bir bütüne dönüştürülmüştür.⁵⁹³ Oysaki "eşdeğer biçim" -para gibi- bütün algıları sakatlamaktadır.⁵⁹⁴ Apaçıklığı uygarlaşmanın ayırt edici özelliği olarak gören Adorno'ya göre bu eş değer sistem içerisine dahil edilerek tek, değişmez ve özdeş hale getirilen şeyler, uygarlık açısından değerli olarak görülürken bu sürece katılmayanlar değersiz olarak görülmüştür.⁵⁹⁵ Böylece uygarlaşan toplumun endüstri tarafından şekillendirilen kültürü, her şeyi birbiri ile özdeş kılarak kendi içinde söz birliği bulunan bir açık hava hapishanesi sistemi meydana getirmiştir. Bu sistemi oluşturan her türlü olgu ise sisteme hizmet eden araçlara dönüştürülmüştür.⁵⁹⁶

Uygarlaşan toplumda kültür endüstrisi, artık karşı savlarını peşinden sürüklemek yerine dışarda hiçbir şey kalmayacak biçimde bütün karşıtlarını hafife almakta ve

⁵⁹¹ Besim F. Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, Say Yayınları, İstanbul 2007, 117.

⁵⁹² Boucher, 48.

⁵⁹³ Aymaz, 193.

⁵⁹⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 237.

⁵⁹⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 221; ayrıca bkz, Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", 81; Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 117.

⁵⁹⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 47; ayrıca bkz, Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 178.

denetlemektedir.⁵⁹⁷ Bu bağlamda kültür endüstrisinin mevcut yapılanmadan sapmalara daha az hoşgörü gösterdiğini ileri süren Adorno'ya göre endüstri, sürekli olarak aynı kalıplar üzerinden hareket etmektedir. Bu yolla işleyişini garanti altına almak isteyen endüstri, yenilik ve özgünlüğe karşı olmuş ve denenmemiş olan her şeyi riskli bularak yeniliklerin kendi özgünlüğü içerisinde yaşama hakkını elinden almıştır.⁵⁹⁸ Ütopyaları yok eden ya da bunları hayata geçiren bir toplum biçimi olan endüstri toplumunda, birleşik kaplar eşitlenerek her şey aynı seviyeye getirilmiş ve özgünlük ortadan kaldırılmıştır.⁵⁹⁹

Bir toplumu oluşturan ve bir arada tutan kültürel unsurlar doğal gelişim koşulları altında, hem toplumdaki topluma hem de toplumların farklı bölgelerinde farklılıklar içermektedir. Ancak bu farklılıkları bir bütün olarak aynı çatı altında birleştirmek kültürel unsurların şeyleşmesi sorununa sebep olmuştur. Bu bağlamda Adorno'ya göre şeyleşme, özdeşlik adına yalnızca insanlar arasındaki farklılığın baskı altına alınmasını ifade eden bir olgu değil, aynı zamanda doğadaki farklı olma durumu üzerindeki tahakkümü de kapsayan bir olgudur.⁶⁰⁰

İnsanın sevdiğini kaybetme korkusuyla yaşadığı endişeye benzer bir endişeyle bu şeyleşmeye karşı olan Adorno,⁶⁰¹ aynı zamanda özne ile nesnenin özdeşleştirildiği bir sistem olan metalaşmaya da karşıdır. Şeyleşme olgusunun daha çok tüketim boyutunu vurgulayan metalaşma, emek gücü dahil her şeyin para aracılığıyla soyut biçimde karşılaştırılabilir bir meta haline geldiği ve hiçbir şeyin kullanılabilir olana kadar nitel değerinin olmadığı bir dünyanın ifadesidir.⁶⁰² Bu gerçeklikten hareket eden Adorno'ya göre meta haline gelen her kültürel unsur, kullanım değerini kaybetmiş,⁶⁰³ ölümsüzlüğü vadeden, yabancılaşmış, artık bir nesne haline gelmiştir. Ancak bu ölümsüzlük vaadi insanlar için olmaktan ziyade daha çok metalar için geçerlidir.⁶⁰⁴

⁵⁹⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 155, 215.

⁵⁹⁸ Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", 83; ayrıca bkz., Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 65.

⁵⁹⁹ Ö. Naci Soykan, *Müziksel Dünyasında Adorno İle Bir Yolculuk* (2. Baskı), Bulut Yayıncılık, İstanbul 2000, 62.

⁶⁰⁰ Jay, *Adorno*, 86-87.

⁶⁰¹ Bewes, 16.

⁶⁰² Fredrick Jameson, "Kitle Kültüründe Şeyleşme ve Ütopya", Mutlu (Der. ve Çev.), *Kitle İletişim Kuramları*, (ss. 250-284), 253.

⁶⁰³ Adorno'ya göre "kültür metalarının alınması sırasında ortaya çıkan ve kullanım değeri diye adlandırılacak değer, değişim değeriyle ikame edilirken, keyif alınanın yerini görüp haberdar olmak, erbab olmanın yerini de prestij düşkünlüğü" almıştır. (Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 96)

⁶⁰⁴ Theodor Adorno, "Walter Benjamin'e Mektuplar", Bloch vd., (ss. 221-301), 229.

Adorno'ya göre meta ekonomisindeki mübadele süreci ile tür olarak farklı olan ve özdeş olmayan kültürel unsurlar kıyaslanabilir ve özdeş hale getirilerek standartlaştırılmıştır. Böylece her üretim biçimi endüstrinin alanı içerisine dahil edilerek eşbiçime sokulmuştur.⁶⁰⁵ Bu bakımdan farklılıkları örten para veya sermaye gibi özdeşlik araçları bu dünyanın Tanrısı haline gelmiştir.⁶⁰⁶ Bunun sonucu olarak da sanat, etik, bilgi vb. gibi mevcut kültürel ürünler ucuz para ile aynı şeye dönüştürülmüştür.⁶⁰⁷ Bu bağlamda sanatçıların şarkı söylemesini, müzisyenlerin enstrüman çalmasını, oyuncuların rol yapmasını gören çocukların düşüncesini örnek olarak veren Adorno'ya göre bu çocuklar, bu eylemleri gerçekleştirmenin sırf öyle yapmak eğlenceli olduğu için yapıldığını, eylemi gerçekleştirenlerin yemek yemek, uyumak, tuvalet gibi temel ihtiyaçlarının olmadığını düşünürler. Ancak bu eylemlerin asıl amacı geçinmektir. Bu da bütün bu eylemlerin araçsallaştırılarak mübadele sürecine indirgenmesine, niteliklerin şeylerin özü olmaktan çıkartılmasına ve rastlantısal görünüşler haline gelmesine sebep olmuştur.⁶⁰⁸ Dahası her şeyin mübadele sürecine indirgenmesi, mübadele değeriyle ifade edilemeyen bir takım hizmet ve değerlerin de olabileceği düşüncesini ortadan kaldırmıştır.⁶⁰⁹

Her anlamda sıkı düzenlenmiş bu endüstri dünyası, her tür özgünlüğü ortadan kaldırmak veya sözde bir etkinliğe dönüştürmek eğilimi içinde olmuştur. Ancak bu yeni endüstri düzenine karşı özgünlüğün de mutlaklaştırılmaması gerekmektedir. Aksi takdirde özgünlük de ekmek kesmek için kullanılan bıçağın adam öldürmek içinde kullanılması gibi amacı dışına çıkarak özünden uzaklaşacaktır.⁶¹⁰ Ancak yeni endüstri düzeni Adorno'nun bu ifadesini doğrular nitelikte gelişmeye devam etmiştir. Endüstrinin kendisine karşıt bir iddia olarak ileri sürülebilecek olan özgünlük, endüstrinin manipüle ederek mutlaklaştırıldığı bir gerçekliğe dönüşmüştür. Diğer bir ifade ile endüstri kendine karşıt olarak değerlendirilebilecek bireyselliği kendi standartlılık ve tek tipliğini örtmek için kullanılarak mutlaklaştırmıştır. Bu durum bireyselliğin sahteleşmesine sebep olmuştur.

⁶⁰⁵ Yibing, 51; ayrıca bkz., Adorno, *Negatif Diyalektik*, 141; Mattelart, 62.

⁶⁰⁶ Yibing, 42.

⁶⁰⁷ Rosenberg, "Mass Culture in America", 5.

⁶⁰⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 237.

⁶⁰⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 203.

⁶¹⁰ Adorno, "Boyun Eğme", 138.

Adorno'ya göre kültür endüstrisi, farklı olana hayat hakkı tanımayan mübadele sürecinin otoritesini gizlemek için standartlaştırılmış metalara bireysellik etkisi kazandıracak bir tür sözde atmosfer kullanmıştır.⁶¹¹ Diğer bir ifade ile standartlaşmanın tamamlayıcısı olarak sahte bireyselleşme, kültür endüstrisi tarafından başarılı olan kişi ve materyallerin desteklenerek özdeşleşmeye hizmet eden unsurlar haline gelmesinin üzerini örten bir maske olarak kullanılmıştır.⁶¹² Bu bağlamda her ürün bireyselmış gibi gösterilir.⁶¹³ Bunun için de endüstri, özerk olduğunu inkar ederek kendisini bireylerin taleplerine göre şekillenen bir sistem olarak sunmaya çalışır. Ancak esasında kültür endüstrisinin yaptığı şey, bireylerin tepkilerine göre şekillenmekten çok onlardan biriymiş gibi davranarak bireyleri yalan ve hile ile imal etmektir.⁶¹⁴

Kültür endüstrisinin ikinci özelliği ise totaliter olmasıdır. Bu bağlamda toplumu etkili bir biçimde birleştiren kültür endüstrisini Faşizmin liberal demokratik devletlerdeki karşılığı olarak değerlendiren⁶¹⁵ Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabının başında kitabın çıkış noktası olarak metaların niceliğindeki artışın yol açtığı fazla üretim ile iktidarın toplumsal özne olarak tahta çıkmasına ve Faşizm tehlikesine dikkat çekmiştir.⁶¹⁶ Kültürün devrimci ve barbar içgüdülerin evcilleştirilmesinde her zaman için rol oynadığını düşünen Adorno için endüstrileşmiş kültür, bundan daha fazlasını yaparak bu faşist barbar yaşamın devam etmesine imkan sağlayacak koşulların oluşturulmasında etkili olmuştur.⁶¹⁷ Bu amaç için kültürel değerleri baskı altına alan endüstri, içindeki faşist etkiyi açığa çıkartarak totaliterliğe yer açmıştır.

Adorno'ya göre bu faşist etkinin ortaya çıkması ile kültür endüstrisi, düzenin "Peygamberi" olma eğilimi içerisinde olmuştur. Bununla birlikte yanlış bilgilendirmeler ile mevcut gerçekliğin arasında ustaca manevra yapan endüstri, görünüşler dünyasını ideali olarak seçmiştir. Bu süreçte endüstri, hem kendisine hem de kopyaladığı dünyaya yönelik itirazları ve de eski düşleri ideoloji olarak eleştirip bir kenara atabilecek kadar otoriter hale gelmiştir.⁶¹⁸ Adorno'nun gerileyiş mekanizması olarak değerlendirdiği kültür endüstrisi, bu faşist otoriterliğini ve modern egemenlik ilişkilerini

⁶¹¹ Jay, *Adorno*, 170.

⁶¹² Slater, 234.

⁶¹³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 112.

⁶¹⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 208-209.

⁶¹⁵ Bernstein, "Sunuş", 13.

⁶¹⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 15.

⁶¹⁷ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 89.

⁶¹⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 82-83.

sabitleştirebilme adına bütün imkanları kullanmıştır. Bunun için endüstri, bir taraftan gelmiş geçmiş tüm kültürel simgeleri kendi montaj hatlarında birbirine eklemlerken, diğer taraftan tedarikçilerin hayallerini insanların hayallerini oluşturmak için kullanmıştır.⁶¹⁹

Adorno'ya göre kültür endüstrisinin tasvip etmediği ne varsa baskı ile sansürlenmiş ve uyumlu olma insanların ruhlarına işlenmiştir.⁶²⁰ Bu bağlamda Ortaçağ'daki din ile aynı misyonu üstlenen endüstri, anlamlı bir bağlam oluşturan şemaları tehlike olarak algılamış ve dünyayı kendisine hizmet edecek anlamlar ile doldurmuştur.⁶²¹ Dolayısıyla da bireyselliğe ve farklılığa imkan tanımayan “paketlenmiş Aydınlanma” olarak endüstri, düşünceler, içgüdüler dolayısıyla da yaşam ve kültürle birlikte psikolojiyi bile standart hale getirmiştir.⁶²² Kültür endüstrisinin sahip olduğu bu totaliterliğinin endüstrinin diline de yansıdığını ifade eden Adorno'ya göre endüstrinin ortaya koymuş olduğu her şey titizlikle damgalanmıştır ki, endüstrinin totaliter jargonunu taşımayan hiçbir şeye var olma imkanı tanınmamıştır.⁶²³

Kültür endüstrisinin yapısındaki bu totaliterlik onun siyasi otorite ile iç içe olmasına sebep olmuştur. Bu anlamda siyasi otoriteler, kültür endüstrisini kendi iktidarlarını koruma ve sürdürme adına kullanılan en uygun ve görünüşte totaliter⁶²⁴ olmayan bir araç konumuna indirgenmiştir. Diğer bir ifade ile Adorno'ya göre ideolojisi yıldız sistemine dayanan kültür endüstrisi, sermaye ile olan ilişkisiyle beraber üçüncü kişilerin hizmetine girmiştir. Bunun için de kültür endüstrisi işleyiş ve içerik açısından insansızlaştırıldıkça nabza göre şerbet veren siyasi propaganda aracına dönüşmüştür.⁶²⁵ Böylece endüstrileşen kültürel unsurlar, hayattan sanata hiçbir alanda rehber olabilecek nitelikte değildirler. Bu kültürel unsurlar, siyasi otoriteleri güçlendirmek adına “siyasi

⁶¹⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 384-385.

⁶²⁰ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 220; ayrıca bkzn. Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 72.

⁶²¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 69; Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 258.

⁶²² Necla Algan, “Kitle kültürü eleştirisinde bir sinema teorisine doğru Frankfurt okulu ve sinema”, *Evrensel Kültür*, Sayı 116, 2001, 42.

⁶²³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 57.

⁶²⁴ Kitle kültürü mekanikleşme yasasını benimseyip bir yandan da perdeleyerek önceden-belirlenmişliğin eline düşer. Kitle kültürü çatışmasız bir şekilde çalışır ve çatışmaları işler: böylece çatışmayı çatışmasız olanın buyruğu altına alır. Yaşayanın temsil edilmesi kitle kültürünün yaşayışı engellemek için kullandığı bir tekniğe dönüşür; böylece varyetenin açıkça ne olduğunu gösteren statikliğin safına katılmış olur. (Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 357-358)

⁶²⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 112.

otoritenin bir temsil unsuruna, bir çalışma sahasına ve nihayet kitleleri işleme ve turizm aracına” dönüştürülmüştür.⁶²⁶

Kültür endüstrisini siyasal totaliterliğin serpilip geliştiği bir alan⁶²⁷ olarak gören Adorno için ticarileşmenin toplumsal hayatı belirleyen özne konumuna geldiği bir toplumda, siyasi totaliterliğin eski Mezopotamya veya Mısır'da görülen totaliterliğe göre daha büyük mü veya küçük mü olduğunu tartışmak boşunadır.⁶²⁸ Kültürün endüstrileşmesi ile geline nokta kültürden söz etmek aynı zamanda yönetimden de söz etmek demektir⁶²⁹ ve yönetim de “salt devletle ya da yerel idareler ile ilgili bir kurum değildir.”⁶³⁰ Hayatı yaşanabilir kılmanın veya tahakküm altına almanın yollarının bir olması bağlamında endüstri ile yönetim iç içe olduğunu ve devletin endüstri dünyasının tikel çıkarlarından bağımsız olmadığını düşünen Adorno'ya göre “yönetim aslında her zaman onların hizmetindeydi, şimdi ideolojik olarak da oraya yerleş”miştir.⁶³¹

Endüstrileşme ile birlikte yönetim ile kültürün iç içe geçmesine karşın, bu süreç öncesinde kavramsal olarak kültür ile yönetim iç içe değerlendirilmemiştir.⁶³² Özellikle de Alman dili açısından kültürün yönetime karşıt olarak değerlendirildiğini ifade eden Adorno'ya göre Almanya açısından kültür,

dokunulamayan, herhangi bir taktik ya da teknik kaygıyla üzerinde oynanamayacak, daha yüksek daha saf bir şeydir. Eğitimcilerin dilinde bulunan adı özerkliktir. Yaygın kanaat, bu kavramla kişilik sahibi olmayı birleştirmekten hoşlanır. Kültürün toplum içindeki işlevsel bağıntıları kaale alınmadan, insanın saf özünün tezahürü olarak bakılır... Bununla birlikte, bir nebze duyarlılığı olan hiç kimse yönetilen bir kültürün verdiği rahatsızlıktan kurtulamayacaktır.⁶³³

Kültür endüstrisinin üçüncü özelliği ise nicel olmasıdır. Metelaşma, nicelleşmenin giderek nitelleştiği, niteliğin ise giderek nicelleştiği bir ortamın doğmasına yol açmıştır. Uygarlaşan dünyada gelişen demokrasinin de bir sonucu olarak sayı ve her şeyin nicelik

⁶²⁶ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 82; ayrıca bkz., Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 142.

⁶²⁷ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 315.

⁶²⁸ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 48.

⁶²⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 121.

⁶³⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 123.

⁶³¹ Adorno, *Minima Moralia*, 57.

⁶³² Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 130.

⁶³³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 122.

ile ölçülmesi her alana nüfuz etmiş⁶³⁴ ve kamuya sunulan her unsur nicelleşmenin süzgecinden geçirilmiştir. Nasıl ki Ortaçağ'da her şeyi belirleyen ölçüt din idiyse yeni ekonomik düzen ile birlikte para, her şeyin kendisi ile ölçüldüğü tek ölçüt haline gelmiştir.⁶³⁵ Bu bağlamda Ortaçağ'da nasıl ki her şey mistikleşmiş ise yeni ekonomik düzen ile birlikte her şey bir meta haline getirilmiştir. Bu gerçeklik içerisinde ortaya çıkan kültür endüstrisi de her şeyi belirleyen bir otorite konumuna gelen bu nicellik üzerine inşa edilmiştir.

Nicelliğin her şeyi belirleyen bir otorite haline geldiği toplumlarda niteliğin bir ütopyaya dönüştüğünü ifade eden Adorno'ya göre nitelik, fetişist nesne ve davranışlarda kendine yer bulabilir hale gelmiştir. Nitekim nitelik, nicelliğin özel bir haline dönüştürülmüştür.⁶³⁶ Bunun sonucu olarak kültürü oluşturan her tür unsur, gelip geçici niteliksiz Kitschler'in⁶³⁷ karşısında değersizleştirilerek yok olmaya mahkum edilmiştir.⁶³⁸ Nicelleştirme eğilimi diğer bir açıdan kişilerin bireysel niteliklerinden uzak bir genele indirgenmesine de sebep olmuştur.⁶³⁹ Böylece nicelleşme yaşamın her alanına yayılarak, sayılıp ölçülemeyen her şeyin var olma imkanını tehlikeye atmıştır.⁶⁴⁰

Nicelleştirilebilir olmayı şeyleşmenin bir ifadesi olarak güvenilir bulmayan⁶⁴¹ Adorno için yaşamın toplamı olarak değerlendirebileceğimiz kültür, endüstrinin bir sektörü haline gelerek rakamlara malzeme olmuş ve değerini kaybetmiştir.⁶⁴² Genel olarak nicellik, özdeşlik ve totaliterlik ile karakterize olan kültür endüstrisinin topluma sunmuş olduğu ürünler de bu nitelikler çerçevesinde karakterize edilmiştir. Böylece endüstrinin tezgahından çıkan her türlü ürün endüstrinin varoluşunu garanti altına alan bir garantör misyonu üstlenmiştir.

⁶³⁴ Ölçüye vurulamaz olan her şey kesilip atılır. Nitelikler düşüncede çözünmekle kalmaz, insanlar gerçek bir konformizme zorlanır. (Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 30).

⁶³⁵ Alay edercesine dünya bir cennete benzetilir, tıpkı "ırk topluluğu" tasarımının gerçek bir insan topluluğunu taklit etmeye çalışması gibi. Herkese bir şeyler sunulur. Berlin'deki eski Metropol Tiyatrosuna giden bir taşralının "insanlar para için neler yapıyor" yorumu, kültür endüstrisi tarafından çoktan benimsendi ve bizzat üretimin tözü haline getirildi. (Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 94).

⁶³⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 126.

⁶³⁷ 1939 ve 1948 yılları arasında ABD'de avangard kavramıyla birleştirebileceği formalist bir sanat teorisi geliştirerek uluslararası sahnede egemen ve atak rol oynayabilecek bir yapı oluşturma amacıyla olan **Clement Greenberg**'e göre kültüre yönelik en ciddi tehdit akademik uyuşukluktan ve Kitsch'den kaynaklandığını ileri sürmüştür. (Serge Guilbaut - "Avangard'ın Amerika'daki yeni Serüvenleri: Greenberg, Pollock veya Troçkizm'den "Yaşam Merkezi"nin Yeni Liberalizmine", (Çev.: Esin Soğancılar), Artun (Ed.), *Sanat Siyaset*, (ss. 231-254), 231-236.

⁶³⁸ Theodor Adorno, "Bağlanma", Bloch vd., (ss. 377-419), 417.

⁶³⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 50.

⁶⁴⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 50-51.

⁶⁴¹ Behrens, 148.

⁶⁴² Soykan, 65.

Kültür endüstrisinin dördüncü özelliği ise bütünleştirici olmasıdır. Ona göre kültür endüstrisinin ürünleri, mevcut totaliteye karşı olmaktan çok bu totaliterliği normalleştiren, toplumsal bütünü bir arada tutmak için kullanılan ve bu düzende ortaya çıkan karşıt tavırlara yaşama hakkı tanımayan bir dilin⁶⁴³ somut yansımaları haline gelmiştir.⁶⁴⁴ Bu amaç doğrultusunda farklı olan unsurları birleştiren kültür endüstrisi, binlerce yıldır birbirinden ayrılan üst ve alt kültür alanlarını da her iki kültür alanın zararlarına olacak şekilde birleştirmiştir. Böylece etkileri üzerinde spekülasyon yapılarak üst kültürün ciddiyeti, uygarlaştırma adına ise de alt kültürün başkaldırma gücü etkisizleştirilmiştir.⁶⁴⁵ Diğer bir ifade ile endüstri, yüksek kültür ve alt kültür diye var olagelen iki ayrı kültürü kendi barbarlığı içinde eritmiştir.⁶⁴⁶ Metalaşma girdabında hiçbir zaman dışarıya diye bir olgunun olmadığını dile getiren Adorno'ya göre endüstri, hem yüksek kültürü hem de alt kültürü beslemektedir. Bunu yaparken bir yandan yüksek kültürün meşrulaştırıcı havasını kullanırken diğer yandan da bütün kültür ürünlerini birer meta haline getirmiştir.⁶⁴⁷ Adorno, endüstrileşmenin sebep olduğu alt-üst kültür ayrımının ortadan kalkmasını eleştirmesine rağmen, böyle bir kültürel sınıflandırma da yapmamıştır.⁶⁴⁸ Çünkü onun için “kültürden söz etmek daima kültüre terstir.”⁶⁴⁹

Endüstrileşme ile birlikte alt-üst kültür ayrımı ortadan kaldırılarak eski ve yeni kültürel unsurlar kültür evlilikleri yoluyla bir araya getirilmiştir. Diğer bir ifade ile endüstri, geçmiş kültürel unsurları nostalji dalgaları ile tekrar işleyerek döneme uygun kültürel unsurlar üretmiştir.⁶⁵⁰ Kitlelere göre düzenlenen ve kitlelerin tüketim yapısını belirleyen kültür endüstrisi, ürünleri eski ile güncel olanı yeni bir plana göre ve birbirinin açıklarını kapatacak bir sistem şeklinde birleştirir.⁶⁵¹ Ancak endüstrinin modern olarak yücelttiği/ürettiği bu ürünler, bir taraftan farklılıklara kucak açarken, diğer taraftan yeniyi tasfiye etmektedirler.⁶⁵² Böylece kültür endüstrisinin süzgecinden geçen kültürel unsurlar, birbirine karşıt iki değere sahip olarak yeniden

⁶⁴³ Adorno'ya göre Kültür'ün benzetme özelliğine maruz kalan her şey filmler, radyo ve dergiler kendi içinde ve hep birlikte ortak bir söyleme sahip sistem oluştururlar. (Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 162).

⁶⁴⁴ Thompson, 122; ayrıca bkznz, Alemdar-Erdoğan, 203; Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 49.

⁶⁴⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 110.

⁶⁴⁶ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulun'da Sanat ve Toplum*, 121.

⁶⁴⁷ Ahıska, 8.

⁶⁴⁸ Krough, 258; ayrıca bkznz, Soykan- Keskin- Dellaloğlu, 54.

⁶⁴⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 176.

⁶⁵⁰ Bernard Gendon, “Theodor Adorno Cadillacs'la Tanışıyor”, Modleski (Haz.), (ss. 40-61), 57-58.

⁶⁵¹ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 76.

⁶⁵² Adorno, *Minima Moralia*, 247.

şekillendirilmişlerdir. Bu bağlamda Nietzsche üzerinden bir örnek veren Adorno'ya göre iki tür Nietzsche ortaya çıkmıştır. Biri dünyaca üslubu ile ünlü son moda filozof, şair, eserlerinden üç beş aforizma ezberlemiş olan insanların ortak mülkiyeti, diğeri ise derinlemesine anlaşılamayan düşünür ve psikologdur.⁶⁵³

Adorno'ya göre uygarlaşmanın etkisi ile bir yakıp yıkma aracı olarak farklı görünseler de esasında aynı olan ve insanların ihtiyacından çok aşırı üretiminin safsataları olarak ortaya çıkan kültür endüstrisinin beşinci özelliği de kar güdüsü esasına göre üretilmeleridir.⁶⁵⁴ Kültür endüstrisi bu kar güdüsünü ve pratiği tüm zihinsel yapılara ve kültürel formlara dolaysız bir biçimde aktarmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan ürünler de kendisine ait niteliklere göre -yani filozof Nietzsche- değil, değişim değerlerine göre -insanların ortak mülkiyeti olarak Nietzsche- yönetilmiştir. Endüstri öncesinde üretilen kültürel ürünler belli ölçüde kar güdüsüne sahip olmalarına rağmen bunlardaki kar arayışı dolaylıydı. Diğer bir ifade ile ürünün kendi bağımsız özünün ötesinde ve ondan ayrıydı. Ancak kültür endüstrisi ile birlikte bu kar güdüsü aşikar hale gelerek ürünün özünün önüne geçmiştir.⁶⁵⁵ Dolayısıyla Adorno'nun her türlü endüstriyel üretimin önkoşulu olarak gördüğü kar, ürünün öznelliğini ortadan kaldırarak⁶⁵⁶ dışsal kalmasına sebep olmuştur.⁶⁵⁷ Bunun sonucu olarak artık metalaşan değil, doğrudan meta olarak üretilmeye başlayan kültür endüstrisinin ürünleri artık kendi niteliklerinin yanında meta olma niteliğini taşımaktan ziyade bütünüyle metaya dönüşmüşlerdir.⁶⁵⁸ Bu bağlamda sanat, metaya dönüşen ürünler değil; daha üretim aşamasından itibaren satılabilmek için imal edilen metaldır.⁶⁵⁹

Kültür endüstrisinin son bir özelliği de mevcut toplumsal gerçeklikleri mistifiye etmesidir.⁶⁶⁰ Adorno'ya göre “içinde yaşadığımız dünya şeyleştikçe, doğayı ardında gizlediğimiz perde kalınlaştıkça bu perdenin çevresinde dönen fikirler, bu dünyayla ve

⁶⁵³ Adorno, *Minima Moralia*, 217.

⁶⁵⁴ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 114; ayrıca bkz., Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 112; Gilbert, 164; Thompson, 121.

⁶⁵⁵ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 77-78; ayrıca bkz., Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 110.

⁶⁵⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 204.

⁶⁵⁷ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 79.

“Kültür endüstrisinde bütçeye göre belirlenen değer farklarının, gerçek farklarla, ortaya çıkan ürünün anlamıyla hiçbir ilintisi yoktur.”(Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 52).

⁶⁵⁸ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 77.

⁶⁵⁹ Jay, *Adorno*, 167; ayrıca bkz., Alemdar-Erdoğan, 202.

⁶⁶⁰ Jay, *Adorno*, 167.

doğadaki fenomenlerle ilgili gerçek deneyimlerimiz olarak kabul edilirler.”⁶⁶¹ Oysa kültür endüstrisinin bilimden sanata varıncaya kadar her düzeyinde bir hakikatsizlik vardır.⁶⁶² Bu düşüncesine

Kültür endüstrisi şunları yapmış olmakla övünebilir: eskiden çoğunlukla hantalca gerçekleşen bir süreci, sanatın tüketim alanına dönüşümünü kararlı bir biçimde gerçekleştirmiş ve bu dönüşümü ilke düzeyine yükseltmiştir; eğlenceyi sıkıcı naifliğinden arındırıp metaların niteliklerini geliştirmiştir. Kültür endüstrisi bütünsel bir hal aldıkça ve dışlananları gitgide daha acımasız bir biçimde iflasa ya da büyük şirketlere katılmaya zorladıkça, daha incelikli ve düzeyli bir hale geldi ve sonunda Beethoven ile Casino de Paris’nin sentezini gerçekleştirmeyi becerdi.⁶⁶³

Sözleri ile açıklık getiren Adorno göre kültür endüstrisinin bu becerileri ile hakikati ortadan kaldırdığını ve “yalan, bugün için hakikatin vekili”⁶⁶⁴ haline geldiğinin altını çizer.

Kültür endüstrisi ile “hakikatin yalan, yalanın da hakikat gibi görüldüğü” bir durumun ortaya çıktığını ifade eden Adorno için her bilgi ve düşünce, kültür endüstrisi süreçlerinde önceden şekillendirilmekte ve bu sürece dahil olmayan her şey inandırıcılıktan yoksun olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶⁵ Kültür endüstrisinin en sonunda hakikati gizleyen bir ideoloji haline geldiğini ifade eden Adorno’ya göre insanlığın geldiği bu noktada hakikat ile yalan birbirinden ayıramayacak ölçüde içi içe geçmiş ve en küçük bilginin dahi doğru olup olmadığını anlamak için Sisypheos kadar emek harcamak gerektirdiğini ileri sürmüştür.⁶⁶⁶

Sonuç olarak endüstri tarafından toplumdaki doğal gelişim sürecindeki kendiliklerinden koparılarak bir araç haline gelen ve fayda esasına göre üretilen kültürel unsurlar, belli bir plan çerçevesinde farklılıkları birleştiren; farklı görünseler de esasında aynı olan, metalaşan değil doğrudan meta olarak üretilen ve gerçekliği mistifiye eden süreçler haline gelmiştir. Ancak geleneksel kültüre duyulan güvensizlik kültür endüstrisinde de mevcuttur. Bir ideoloji olarak kabul edilen geleneksel kültüre karşı

⁶⁶¹ Adorno, “Neden Hala Felsefe”, 187.

⁶⁶² Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 76.

⁶⁶³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 66.

⁶⁶⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 118.

⁶⁶⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 113.

⁶⁶⁶ Aymaz, 191.

duyulan güvensizlik, endüstrileşmiş kültürün dolandırıcılığı ile birleşerek bir mit⁶⁶⁷ haline gelmiştir.⁶⁶⁸ Eugene Lunn da endüstrileşmeyle birlikte mevcut geleneksel kültürdeki manevi gizemleştirmenin yerini endüstrinin üretmiş olduğu metaların fetişleştirilmesinin aldığını ifade eder.⁶⁶⁹ Böylece endüstri, geleneksel toplumsal yapıdaki kültürel boyutu mit olarak eleştirmesine karşın, pratik ve üretim tarzlarında, üretmiş olduğu metalarının ve teknolojilerin maddi dünyası da aynı ölçüde mitleşmiştir.⁶⁷⁰ Bu durumun nedenini, endüstrileşme ile birlikte özerklik, kendiliğindenlik ve eleştiri kavramlarının geçerliliğini kaybetmesi ile açıklayan Adorno'ya göre,

Özerklik: çünkü özne, bilinçli karar vermek yerine, önceden belirlenmiş olana boyun eğmek zorundadır ve bunu ister çünkü geleneksel kültür kavramı uyarınca kendisi yasa koyması gereken tin, salt var olanın ezici talepleri katkısındaki güçsüzlüğünü her an deneyimler. Kendiliğindenlik ortadan kaybolur: çünkü bütünü planlanması bireysel heyecana önceldir, onu önceden belirler, bir görünüşe indirger ve özgür bir bütünü doğurması beklenen güçler oyununa artık hiç tahammülü yoktur. Son olarak eleştiri de yok olur, çünkü kültürel olanın modelini giderek daha çok belirleyen bu süreç içinde, eleştirel zihin, makinedeki kum kadar rahatsızlık vericidir.⁶⁷¹

3.2. KÜLTÜRÜN ÖZNESİ OLARAK İNSAN

Bir zamanlar felsefecilerin yaşam olarak tartıştıkları şey, endüstrileşme ile birlikte önce özel yaşam, daha sonra ise sadece tüketimin yapıldığı bir alan olarak endüstrileşmenin peşinde sürüklenen özerklikten ve özgünlükten yoksun bir eklenti haline gelmiştir.⁶⁷² Bu süreçte kitlelerin yaşamlarının endüstri şirketlerinin yaşamı haline geldiğini ifade eden Adorno'ya göre esasında bir iş olmamasına rağmen özel yaşam, her açıdan ticari bir faaliyete indirgenmiştir.⁶⁷³ Bu bağlamda insanın yaşamını belirleyen kültürün metalaşması, kültürü insanları yönlendiren bir manipülasyon aracı

⁶⁶⁷ Adorno'ya göre endüstrileşme süreci nesneleri kendi doğalarına yabancılaştırarak mitleştirmiştir. (Adorno, *Walter Benjamin Üzerine*, 118).

⁶⁶⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 99.

⁶⁶⁹ Lunn, 27.

⁶⁷⁰ Rowe, 29.

⁶⁷¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 139-140.

⁶⁷² Adorno, *Minima Moralia*, 15; ayrıca bkznz, Aymaz, 190-191; Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 126; Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 93.

⁶⁷³ Adorno, *Minima Moralia*, 25.

haline getirmiştir.⁶⁷⁴ Bu durum, toplumsal ilişkileri daha doğrusu yaşamı ekonomiden bağımsız ve mana yüklü içerikler olarak görme imkanını da ortadan kaldırmıştır.⁶⁷⁵

Nermi Uygur'un "her kültür bunalımı insan bunalımıdır, her insan bunalımı ise kültür bunalımıdır"⁶⁷⁶ ifadesi doğrultusunda metalaşma süreci, sadece doğanın sömürülmesi ve kültür ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürün öznesi olarak insan da bu sürece dahil edilmiştir.⁶⁷⁷ Bu bağlamda endüstrileşme, bir taraftan metaları insan davranışlarını, ilişkilerini belirleyen ilkeler haline getirmiş, diğer taraftan da mübadele sistemi, metaları fetişleştirerek özünden koparmıştır.⁶⁷⁸ Böylece yaşamın her alanına hakim olan meta fetişizmi, insanın kendisini, emeğini, bireysellik ve maneviyat gibi nicel olarak ifade edilemeyecek değerlerini araçsallaştırarak birer metaya dönüştürmüştür.⁶⁷⁹ Toplumu bir bütün olarak geliştirme iddiası ile ortaya çıkan endüstrileşme, bir bütün olarak insanlığın metalaşarak ortadan kalkmasına sebep olmuştur.⁶⁸⁰

Endüstrileşme öncesi Aydınlanmacı hümanist değerler ışığında yola çıkan insan, kendi kendisine yeten, özgür, bilgili, bilinçli bir varlık olarak planlanmıştır. Ancak her şeyin eş biçimli hale sokulduğu endüstrileşme ile birlikte insan, hangi alanda kullanılacaksa ona göre şekillendirilebilen bir meta haline getirilmiştir.⁶⁸¹ Diğer bir ifade ile 18. yüzyılda insanların refahını artıran ve sağlamış olduğu haklar ile özgürleştiren kapitalist sistem, 20. yüzyılda totaliter bir sevk ve idare toplumu doğurmuştur. Kapitalist sistemde yaşanan bu dönüşüm, insan dahil her şeyin nesne olarak algılanmasına ve şeyleştirilmesine sebep olmuştur.⁶⁸²

Mübadele sürecinin insanın soyut yaşamının yansımaları olan duygusal, yüceltilmiş ruhsal ilişkiler dahil her şeye nüfuz etmesi Adorno'ya göre insanları tek tip bir forma -meta formuna- sokmuştur.⁶⁸³ Böylece insan, Faşizmde olduğu gibi değeri olmayan bir nesne olarak hümanist bir idealden çok, ekonomik kriterlere göre

⁶⁷⁴ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 147.

⁶⁷⁵ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 139.

⁶⁷⁶ Nermi Uygur, *Yaşama Felsefesi*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1981, 126.

⁶⁷⁷ Madan Sarup, *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm* (2. Baskı), (Çev.: Abdülbaki Güçlü) Bilim ve Sanat Yayınları 2004, 87; Adorno, *Minima Moralia*, 240.

⁶⁷⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 49; ayrıca bknz, Reijen, 58.

⁶⁷⁹ Femia, 158.

⁶⁸⁰ Adorno, *Sosyolojik Açılımlar*, 48.

⁶⁸¹ Soykan, 64.

⁶⁸² Boucher, 13.

⁶⁸³ Adorno, *Minima Moralia*, 44, 47; ayrıca bknz, Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 115.

değerlendirilen bir varlık haline gelmiştir.⁶⁸⁴ Bu bağlamda insan deneyimi sıradan bir başvuruya, meta ise insanları büyüleyen bir “fantazmagorya”ya dönüştürülmüştür.⁶⁸⁵

Bozulan nesneyi tamir etmenin nesnenin yenisini almaktan daha pahalı olduğu, bunun için de nesnelerin kolay bir şekilde birbirinin yerine geçtiği modern dünyada metalarla aynı düzeye indirgenen insan da aynı muameleye maruz kalmıştır. Bu bağlamda insan, mübadele sürecinde olduğu gibi başkasının yerine geçebilen bir mülk veya insan türünün sıradan bir örneği olarak değersizleştirilmiştir. Modern dünyada insanın kentine özgün bir değer olarak vazgeçilemez olmadığını ifade eden Adorno’ya göre insanın bu derece değersizleştirilmesinde insana yönelik, “hepsi de nihayet insandır ve hangisi olacağı önemli değildir” anlayışı yatmaktadır.⁶⁸⁶

Hem kültür tarafından şekillendirilen hem de kültürü şekillendiren bir varlık olan insan, kültür endüstrisinin bilinç düzeyi üzerinde yapmış olduğu spekülasyonlar ile endüstrinin bir eklentisi haline getirilerek nesne konumuna indirgenmiştir. Böylece öznelliğini kaybeden insan, endüstrileşme karşısında uyumcu bir kişilik yapısı içine sokulmuştur.⁶⁸⁷ Bu süreçte insan, sadece nesne değil aynı zamanda bir alet haline de getirilmiştir. İnsan bu duruma düşmekle sadece endüstriye teslim olmamış, aynı zamanda endüstrinin telkinleri altında niteliklerinin belirlenmesine de göz yummak zorunda kalmıştır. Bu süreçte kedisine yabancılaşan insan endüstrinin sahte özgürlük ve mutluluk sunan uygulamaları ile kolay bir şekilde manipüle edilmiştir.⁶⁸⁸ Ancak insanı şekillendiren özne-nesne ilişkisi, ne mutlak bir ikilem ne de mutlak bir özdeşliktir, aksine karşılıklı etkileşim içinde birbirlerini şekillendiren bir ilişkidir.⁶⁸⁹

Endüstrinin manipülasyonları ile insanın çabuk tepki veren bir varlık haline getirildiğini ifade eden Adorno’ya göre bu durum, insanı merkezi bir otorite tarafından yönlendirilen bir ölçüm aleti haline getirmiştir. Bu da insanın davranışlarını refleksleştirmiş ve mekanikleştirmiştir.⁶⁹⁰ Bu süreçte insanın tarihsel bir varlık olduğu

⁶⁸⁴ Behrens, 31.

⁶⁸⁵ Ünsal Oskay, *Yıkanmak İstemeyen Çocuklar Olalım* (8. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, 256; Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu* (5. Baskı), (Çev.: Hazal Deliceçaylı-Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, 15-16.

⁶⁸⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 80; ayrıca bkznz, Adorno, *Minima Moralia*, 84; Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 337.

⁶⁸⁷ Aymaz, 190-191; ayrıca bkznz, Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 76; Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 110; Soykan-Keskin- Dellaloğlu, 54.

⁶⁸⁸ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 95.

⁶⁸⁹ Veysal, 315; ayrıca bkznz, Besim F. Dellaloğlu, “Eve Dönüş”, *Toplumbilim*, Sayı 3, 1995, 71.

⁶⁹⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 241; Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 51, 270.

gerçeğinin inkarı, insanın saçma bir konuma indirgenmesine, öznelliğinin kaybolmasına ve kendisine benzemeyeni algılama ve anlamlandırma konusunda güçlükler sebeptir.⁶⁹¹

İnsanın bir nesne olarak algılanmasında bir bilim olarak psikolojinin de etkili olduğunu ifade eden Adorno'ya göre "Psikolojiye başvurulması, başkalarını anlamak söz konusuysa küstahlıktan, insanın kendi güdülerini açıklamak söz konusu olduğundaysa duygusallıktan başka bir şey değildir."⁶⁹² Çünkü insanı anlaşılması gereken bir nesne olarak ele alan psikoloji, insanı her şeyin ölçüsü haline getirerek insan için bir ölçünün kalmamasına ve olumsuzluğa dönüştürerek hakikatsizlik haline gelmesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra psikoloji ile birlikte insanın yetilerine ayrıştırılarak ele alınması, insanın nasıl daha karlı biçimde kullanılıp, yönlendirileceği yönündeki çabaların ayrılmaz bir parçası olmasına sebep olmuştur. Psikolojinin elinde insan, kediye yabancı, özerkliği elinden alınmış bir halde rasyonel bütünleştirici sistemin tutsağı haline gelmiştir. Bu süreçte özellikle kullanımı giderek yaygınlaşan psikanaliz, "her mesleğin bir "tezgah" gibi görüldüğü bir ortamda, bu "tezgahlardan" birine, acı çeken ve çaresiz insanları dönüşsüzce kendine bağlama ve böylece onları denetleme ve sömürme imkanı veren bir teknik" olarak kullanılmıştır. Böylece insanların kendileri ile baş başa kalıp kendi hayatlarını yaşama imkanı ortadan kalkmıştır.⁶⁹³ Bu da toplumsal gerçeklik karşısında insanın öznel deneyimlerinin değersizleşmesine, tasfiye edilmesine sebep olmuştur.⁶⁹⁴ Ancak insanların veya toplumun olumsuz tepkisine neden olacak bu durum, endüstri tarafından üretilen sahte bireysellik⁶⁹⁵ algısı ile kamufle edilmiştir.

Sahte bireyselliğin sloganının "Especially for You" (Sizin için Özel)⁶⁹⁶ olduğunu ifade eden Adorno'ya göre bireyselleşme görünümü altında sahte bireysellik, insanın toplumla daha kolay bir şekilde bütünleşmesine hizmet etmiştir. Görünüşte özgür olmalarına karşın endüstrileşmenin bir ürünü olan insan, sahte bireysellik söylemi adı altında gerçekleştirilen her ilerleme ile bireyselliğinden ödün vermek zorunda

⁶⁹¹ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 87.

⁶⁹² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 328; ayrıca bkz., Adorno, *Negatif Diyalektik*, 315.

⁶⁹³ Adorno, *Minima Moralia*, 67-69; Veysal, 327.

⁶⁹⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 59.

⁶⁹⁵ Endüstrileşme sürecindeki standartlaşma, iki temel özellik üzerine bina edilmiştir; eş değerlilik ve sahte bireyselleşme. Eş değerlilik nesnelerin birbirinin yerini tutabilir olması iken, sahte bireyselleşme ise üretilen nesnelerin satışını artırma adına süslenmesi ile ilgilidir. Böylece endüstri temelde eş değer ürettiği nesneleri görünüşte farklılaştırarak sitemin devamlılığını sağlamayı amaçlamıştır (Gendon, 44).

⁶⁹⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 368.

kalmıştır.⁶⁹⁷ Bu bağlamda bireyin yaşamında katharsisin yerini toplumun uysal temsilcisi olmanın sağladığı haz ve güvende olma duygusu almıştır. Böylece benliksizleşen birey, ölçülen, kıyaslanabilen, ön görülmüş kalıplara göre davranan bir varlığa dönüşmüştür.⁶⁹⁸

Endüstrinin gerçekliği saklamak için kullandığı sahte bireysellik, insanların sistem ile daha kolay bir şekilde özdeşleştirilmesinin önünü açmıştır. Bu özdeşleşme öyle doğal bir hale getirilmiştir ki birey, bu teslim olmayı severek yerine getirmiş ve bundan mutlu olmuştur. Bu bağlamda toplumun çocuğu veya uysal temsilcisi olarak değerlendirilebilecek birey, toplum ile çatışma içine girmemiştir.⁶⁹⁹ Çünkü Adorno'ya göre birey, endüstri toplumunda var olmak istiyorsa bu sistem ile tamamen özdeşleşmek zorundadır.⁷⁰⁰ Aynı şekilde zamanın gerisinde de kalmak istemeyen birey, farklılıkları bir kenara koymalıdır. Aksi takdirde insanı kitlenin ürkütücü baskısına maruz kalma tehlikesi beklemektedir.⁷⁰¹

Endüstrinin görünür yüzünün arkasında yatan gerçekliği saklamak için kullandığı diğer bir etken ise insanlara sunmuş olduğu sayısız imkanlardır. Adorno'ya göre endüstrileşme ve pozitif bilimlerin etkisi ile önceden imkansız olan şeylerin mümkün hale getirilmesi, her ikisinin de sarsılmaz otorite olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda insanları kendine hayran bırakan bu güçler, insanın mevcut düzenin dışında yeni bir düzen aramasına engel olmuştur.⁷⁰² Diğer bir ifade ile imkanların imkansız olarak sunulması insanların farklı imkanları düşünebilmesini imkansız kılmıştır.⁷⁰³ Dolayısıyla endüstrileşmenin sunmuş olduğu imkanlar ile sözde bağımsız bir hayat sürdürdüğü yanılgısına kapılan insanlar, dolaylı olarak endüstrinin otoritesi altına girmişlerdir.⁷⁰⁴ Çünkü insanlar mevcut topluma hakim olan düzendeki ilişkileri göremediklerinde meta ve para gibi işlevselliği olan unsurlar karşısında boyun eğme eğilimi içinde olmuşlardır.⁷⁰⁵

⁶⁹⁷ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 92.

⁶⁹⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 70; ayrıca bkz, Adorno, *Negatif Diyalektik*, 311; Adorno, "Boyun Eğme", 138.

⁶⁹⁹ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 84; ayrıca bkz, Thompson, 123.

⁷⁰⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 90; Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 384.

⁷⁰¹ Adorno, *Minima Moralia*, 146.

⁷⁰² Bireylerin isteklerini gerçekleştirmesine sebep olan yeni endüstriyel düzenin her şeyi kolay ulaşılabilir yapması Adorno'ya göre gerilemeden başka bir şey değildir (Adorno, "Boyun Eğme", 138).

⁷⁰³ E. Bloch-T. Adorno- H. Krüger, "Bir Şeyler Eksik", (Çev.: Hakkı Hünler), U. Uraz Aydın (Ed.), *Ernst Bloch'la Söyleşiler*, (ss. 65-85), Habitus Yayıncılık, İstanbul 2014, 69-70.

⁷⁰⁴ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 48.

⁷⁰⁵ Yibing, 100.

İnsanın uzun yıllar kendisinin baskı altında yaşamasına neden olarak gördüğü metafizik sistemlere alternatif olarak kurmuş olduğu endüstri, her ne kadar sunmuş olduğu birçok imkan ile özgürleşmeyi vadetmesine karşılık hiçbir ayırım yapmadan herkesi egemenliği altına almıştır.⁷⁰⁶ Adorno bu süreci bir benzetme ile şöyle açıklar: “nasıl kadınların özgürleşmesi onların silahlı kuvvetlerin bir dalı olarak eğitilmesine dönüştüyse, yurttaşların feodal ve mutlakiyetçi geçmişin haksızlıklarından kurtuluşu da, liberalizm sayesinde, makinelerin dizginlerinden boşanmasına hizmet etmiştir.”⁷⁰⁷ Bu süreçte değişen şey sadece egemenlik altına almanın biçimi olmuştur; “insanlık artık kılıçlara değil, sonuçta yine kılıçlar yapan dev aygıtlara boyun eğerek kendisini köleleştir”miştir.⁷⁰⁸

Adorno’ya göre mekanikleşme ve bürokratikleşme süreci, bireylerden boyun eğmeyi, uyumlu olmayı istemektedir. Bu bağlamda bireyler de belli bir düzeye kadar mekanikleşen ve standartlaşan yaşamda kendisinden beklenen taleplere uymak zorunda kalmışlardır. Bunun sonucu olarak bireyler dünyayı kendi görüş ve tecrübelerine göre değil belli örgütlerin dayattığı biçimde algılamışlardır.⁷⁰⁹ Dolayısıyla endüstrileşme ile psikolojik olarak kamulaştırılan insan, “artık farklı durumlarda ne yapması gerektiğini vicdanın, öz-varlığı korumanın ve dürtülerin sancılı iç diyalektiğiyle boğuşarak bulmak zorunda değildir.”⁷¹⁰ Çünkü insanın nerede nasıl davranması gerektiği ile ilgili direktifler endüstri tarafından sürekli olarak kendisine verilmektedir. Bu da insanın endüstri karşısında öykünmecî bir kimliğe bürünerek tahakküme boyun eğen kolektif bütünlüğün bir parçası haline gelmesine sebep olmuştur.⁷¹¹

Adorno’ya göre insanı özne konumundan nesne konumuna indirgeyen endüstri, bu gerçekliği gizlemek adına sahte bireysellikler planladığı gibi insanların egemenlik altına alınması gerçeğini gizlemek için de sahte özgürlükler planlamıştır. Dolayısıyla Ortaçağ’ın ruhsal bir varlık olarak insanı denetime alması ile endüstrinin insanı sahte özgürlükler aracılığıyla denetim altına alması arasında bir fark yoktur. Diğer bir ifade ile metalarla çepeçevre kuşatılmış olan insan, endüstrileşme ile de özgürleşememiştir.

⁷⁰⁶ Minima moralia, 155; ayrıca bkz., Adorno, *Negatif Diyalektik*, 95; Boucher, 49.

⁷⁰⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 295-296.

⁷⁰⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 310.

⁷⁰⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 197.

⁷¹⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 267-268.

⁷¹¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 388.

Aksine insan kendisine ve yaşamını oluşturan diğer unsurlara da yabancılaşmıştır. Bu yabancılaşmanın yanı sıra insan, kitle iletişim araçları tarafından da uyuşturulmuştur.⁷¹² Böylece bireyler, kitle iletişim araçları tarafından sağlanan yalan, yönlendirici imkanlar ile sahte bir özgürleştirme söylemi altında köleleştirilmişlerdir.⁷¹³ Diğer bir ifade ile “bireye atfedilen kendiliğindenlik yine toplum tarafından elinden alınmıştır.”⁷¹⁴

Adorno’nun endüstrinin sahte özgürlük söylemi ile dikkat çektiği diğer bir konu ise bu söyleminin çok boyutlu bir varlık olan insanın tek bir boyutunu yani maddi yönünü kapsamasıdır. Bu bağlamda endüstri, otoritesi altındaki bireylerin bedenlerini özgür bırakırken, ruhlarını tahakküm altına almıştır. Adorno’ya göre düzen ve uyum direkt olarak dayatılmamaktadır. Kişiye bu konuda tercih hakkı verilmiştir, ancak bu tercihlerden doğacak sonuçlar karşısında insana bir garanti de verilmemiştir. Bu noktada bireyin karşılaşacağı yaptırımlar dolaylı olarak bireyin sorumluluğuna bırakılmıştır.⁷¹⁵

Endüstrinin bireye sunduğu imkanlar ile yaşatmak istediği bu özgürlük, esasında bireyin tercih yapmak zorunda kaldığı bir özgürlüktür. Her şeyin endüstrinin denetimi altına girdiği bir toplumda tercih yapmak, bireyi kontrol etmenin yeni bir biçimi haline gelmiştir.⁷¹⁶ İnsan bu yaşama katılmakla dağın arkasında kalmak arasında bir seçim yapmak zorunda bırakılmıştır.⁷¹⁷ Ancak Adorno’ya göre özgürlük, “akla kara arasında bir seçme yapmak değildir.”⁷¹⁸

Bireyselliğin, özgürlüğün, imkanların makyajlarla farklılaştırıldığı endüstri toplumunda esas olan şey, bu tür aldatıcı sahte söylemler ile sistemin devamını sağlamaktır. Bu bağlamda kültürün maddi boyutu özellikle de endüstrinin devamını sağlayacak olan tüketim boyutu ön plana çıkarılarak bir tüketim kültürü oluşturulmuştur. Bu tüketim kültürü içerisinde insan, bir müşteri olarak bu kültür tarafından şekillendirilmiş ve sahip olduğu metalara göre değerlendirilen bir varlık haline getirilerek eşya, insanla tanımlanacağı yerde, insan eşya ile tanımlanmaya başlanmıştır. Böylece insan, hayatını devam ettirmek için gerekli bir araç olan eşyanın

⁷¹² Rosenberg, “Mass Culture in America”, 4-8.

⁷¹³ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 162.

⁷¹⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 241.

⁷¹⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 63-64.

⁷¹⁶ Femia, 162.

⁷¹⁷ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 83.

⁷¹⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 138.

sonunda hizmetçisi ve esiri olmuştur.⁷¹⁹ Adorno'ya göre endüstrileşme ile birlikte metalar o kadar değerli bir konuma gelmiştir ki, endüstrileşmenin gelişmiş olduğu ABD gibi ülkelerde insanlar sahip oldukları servet, gelir ve konumlarına göre tanımlanmışlardır. Diğer bir ifade ile bir insanın ne kadar değerli olduğu, ne kadar ekonomik güce sahip olduğu ile ilişkili hale gelmiştir.⁷²⁰ Bu gerçeği Adorno, "Alman ticari jargonunda da 'adam iyi' sözü kişinin ödeme kapasitesini belirtmektedir"⁷²¹ şeklinde özetlemiştir.

Bireyin özgür bir özne olmadığı endüstri toplumunda insan, üreten değil sadece tüketen bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla endüstrileşen kültür, kendisini hem tüketicilerin gereksinimlerini karşılamada tek seçenek olarak sunarken hem de insanın ancak bir tüketici olarak, endüstrinin nesnesi olarak yaşayabileceği düşüncesini yaymıştır.⁷²² Ekonomik düzende küçük işletmelerin yerini büyük mağaza sistemlerinin aldığını ifade eden Adorno'ya göre psikolojik bir işletme sayılan birey için de benzer bir durum söz konusudur. Endüstrileşme ile birlikte gelişen ekonomik sürece uyum sağlayan birey, bir girişimci olarak dönemin baskın olarak kabul edilen ekonomik insan idealine uygun davranmak zorunda bırakılmıştır.⁷²³

Endüstrileşme ile birlikte üretimi artan metalar beraberinde tüketilebilme endişesini de doğurmuştur. Bu da endüstrinin, bireylerin daha çok tüketebilmesi adına suni ihtiyaçlar oluşturma eğilimi içerisine girmesine sebep olmuştur.⁷²⁴ Suni ihtiyaçlar ile endüstrinin üreteceği ürünlere karşı bireyin tepkilerinin önceden belirlenmesi aynı zamanda doğal ihtiyaç kavramının da sonu olmuştur.⁷²⁵ Adorno'ya göre insanın gerçek ihtiyaçları, tarihsel süreç içerisinde doğal olarak şekillenirken, endüstrileşme ile birlikte bunlar meta bolluğunu eritebilme adına sahte ihtiyaçlar aracılığıyla belirlenmiştir. Bunun sonucu olarak gerçek ile sahte ihtiyaç birbirinden ayırt edilemez olmuştur.⁷²⁶

Adorno'ya göre endüstri, toplumda güçlendikçe bireylerin ihtiyaçlarını belirleyen, yönlendirerek denetim altına alabilen bir konuma sahip olmuştur.⁷²⁷ Ancak endüstri bu

⁷¹⁹ Topçu, 23; ayrıca bkz, Fiske, 22-23.

⁷²⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 277.

⁷²¹ Adorno, *Minima Moralia*, 193-194.

⁷²² Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 75.

⁷²³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 267.

⁷²⁴ Hürriyet Konyar, "Tüketim Kültürünün Belirlediği Yeni Toplumsal Kimlikler", *İletişim*, Sayı 6, 2000, 19.

⁷²⁵ Krough, 258.

⁷²⁶ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 97.

⁷²⁷ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 78.

algının önüne geçebilme adına daha önce de yaptığı gibi üretmiş olduğu ürünlere sözde bireysellik havası katmıştır.⁷²⁸ Oysaki endüstrinin sözde bireysellik kattığı ürünler, metaları kategorize etmekten çok, insanları kategorize etmeye ve sınıflandırmaya hizmet etmiştir. Dolayısıyla bireyin ulaşımında hangi taşıtı kullanacağından, ihtiyaçlarını karşılamak için hangi tür mekanları tercih edeceğine varıncaya kadar kitlelerin uyması gereken belirli standartlar oluşturulmuştur. Bu durum da bireylerin kendi seviyesi için üretilmiş ürünlerden alarak kendisi için belirlenmiş kalıplara göre davranmasına sebep olmuştur. Böylece bireyler, şirketler tarafından yürütülen anket çalışmaları için birer istatistik malzemesine dönüştürülmüştür.⁷²⁹

Adorno'ya göre endüstrinin müşterisi olarak bireyler, endüstrinin üretmiş olduğu ürünler arasında hiçbir ayırım yapmadan hepsini tüketme eğilimi içine sokulmuşlardır; “Her program sonuna dek dinlenecek, bütün çok-satarlar okunacak, her film daha Odeon galasında izlenecektir.” Ancak bu durum, insan ve toplum için zarar verici boyutlara ulaşmıştır. Bu bağlamda endüstrinin meta bolluğu arasında sıkışan birey, bilmediği bir şehirde kendisine kılavuz arayan bir kimse gibi kendisini yönlendirecek bir kılavuz arayışı içerisinde olmuştur. Ancak yönlendirilmeye kendiliğinden istekli hale gelen bireyin bu ihtiyacı da yine endüstri tarafından özenle karşılanmıştır.⁷³⁰

Endüstrileşme ile birlikte genel olarak insanın nesneleştirilmesinin yanı sıra insana dair her şey tüketilebilir olma açısından da pazarlama konusu haline getirilmiştir. Bu bağlamda insanın sahip olduğu birçok unsur; emeği, bedeni, yaşadığı ortam -ev, doğa, çevre- ve diğer insanlarla olan ilişkileri -aile, evlilik, psikolojisi- de metalaştırılmıştır.

3.2.1. Emek

Adorno'ya göre endüstrileşme ve pozitivist bilimdeki determinizm, insan emeğinin metalaşarak insansızlaştırılması sürecini insanın doğası gereği olarak değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra determinizm, emeğin mübadele değeri yanında bir kullanım değeri olduğu düşüncesini de dikkate almamıştır.⁷³¹ Bu determinist yapı ile birlikte toprak adı altında doğa, emek adı altında da insan satılabilir bir metaya

⁷²⁸ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 78.

⁷²⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 51.

⁷³⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 124-125.

⁷³¹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 241.

dönüştürülmüştür.⁷³² Dolayısıyla çalışanlar doğal insani duyguları yok sayılmış ve işçiler fabrikadaki makinaların bir parçası olarak değerlendirilmişlerdir. Diğer bir ifade ile endüstrileşmenin gözünde insan, “iktidar sahiplerinin cennetlerine alıp sonra oradan kovdukları bir malzemeden başka bir şey değildirler ve ne haklarının ne de emeklerinin önemi vardır.”⁷³³

Endüstrileşme ile birlikte ne için ve niçin yapıldığı belli olmayan, kör ve bilinçsiz bir hale gelen emek, istenilen bir şeyi elde etmek için değil, pazar ve para için gerçekleştirilen bir eylem haline gelmiştir. Böylece emek, önceden insan ile nesne arasındaki direkt bir ilişkiyken endüstrileşme ile birlikte -insan ve nesne arasına paranın girmesi ile- dolaylı bir ilişki hale gelmiştir. Bu durum aynı zamanda emek sürecinden çıkarılan duygusal öğelerin ekonomik sürecin başka bir aşaması olan tüketim aşamasına kaydırılmasına da neden olmuştur.⁷³⁴

Adorno’ya göre emek, önceden çalışanların hayatını yeniden şekillendirmek için kullanılırken, endüstrileşme ile birlikte insanları çalışmaya ikna edenlerin hayatlarını yeniden şekillendirmek için kullanıldığı bir eylem haline gelmiştir. Böylece emek, insanları çalışmaya ikna etmek için bir amaç haline getirilmiştir. Ancak emek sarf etme insanı mutlu eden bir etkinlik olmasına karşılık, bireyin kendisini tamamen bu sürece kaptırmaması gerekmektedir.⁷³⁵

Adorno’ya göre endüstrileşme ve artan iş bölümü her ne kadar insanın çalışma yükünü hafifletmiş gözükse de esasında bu insan için daha zararlı olmuştur. Endüstrileşmeye kadar etkileşim içinde gelişen insan yetilerinin endüstrileşmesi de bu yetilerin hem ayrışmasına hem de körleşmesine sebep olmuştur.⁷³⁶ Öyle ki “işbölümü ve şeyleşme uç noktaya” götürülmüş, “beden ve ruh sanki sürekli yenilenen bir canlı teşrihle birbirinden” koparılmıştır.⁷³⁷

Adorno’ya göre endüstrileşmenin her alanda genel geçer olması ile emek alanında herhangi bir işlev edinemeyen insanlar, kendi başının çaresine bakması gereken varlıklar olarak hor görülmüşlerdir. Bu da, insanların bir işe yaradıkları ölçüde değerli

⁷³² Polanyi, 141.

⁷³³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 81.

⁷³⁴ Cristopher Caudwell, *Ölen Bir Kültür Üzerine İncelemeler* (2. Baskı), (Çev.: Müge Gürsoy Sökmen-Ali Bucak), Metis Yayınları, İstanbul 2002, 223-224.

⁷³⁵ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 15-17.

⁷³⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 128.

⁷³⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 254.

görülmesine sebep olmuştur.⁷³⁸ Endüstri tarafından yaratılan bu algı, insanların daha kolay bir şekilde çalışmaya ikna olmalarına ve emeklerini gönüllü bir şekilde satmalarını sağlamıştır.

3.2.2. Beden

Endüstrileşme bir taraftan işçilerin -erkek- bedenini emeği ortaya koyması açısından -üretim açısından- metalaştırırken, diğer taraftan da tüketim açısından kadın bedenini metalaştırmıştır. Endüstrileşme ile birlikte yeniden keşfedilen bedenin endüstri kültürü içindeki varlığı, cinsel özgürleşme adı altında bir kurtuluş nesnesine dönüştürülmüştür. Bu bağlamda tüketilen metalden daha değerli ve eşsiz bir nesne olarak ruhun yerini alan beden, sermaye⁷³⁹ veya meta olarak değerlendirilmiştir.⁷⁴⁰ Böylece beden “bir yandan aşağılık, köleleştirilmiş olarak küçümsenip yadsınırken aynı zamanda yasak, şeyleştirilmiş ve yabancılaşmış olarak arzulanır”⁷⁴¹ bir nesneye dönüştürülmüştür.

Endüstrileşme ile birlikte her ne kadar kadın bedeninin özgürleştirildiği iddia edilse de kadın, her zaman için aynı deneyimi/kaderi yaşamaya devam etmiştir.⁷⁴² Adorno bu durumu şöyle özetlemektedir;

Beli kırılmış doğanın hüznü mutluluğunu zilli külahlarında ve hoplayıp zıplamalarında yaşatan sakat soytarıların krallara hizmet etmekten kurtulmasıyla birlikte, planlı güzellik bakımı kadınlara emanet edildi. Roma'nın köle kızlarının yelpazelemelerinden, şarkıları ve danslarından arta kalanlar, sonunda Birmingham'da piyano çalmaya ve başka el işlerine indirildi; ta ki dişil edepsizliğin kalıntıları asilleşip tümüyle ataerkil uygarlığın simgeleri haline gelene dek. Evrensel reklamların baskısı altında pudra ve ruj, kibar fahişelerden gelme kökenini reddederek cilt bakımına, mayo da hijyenin sembolüne dönüştü. Kurtuluş yok. Aşk da, baştan sona

⁷³⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 147.

⁷³⁹ Endüstri kültürü içinde kadın, bu kültürün mantığı ile uyumlu olarak bedeni aracılığıyla kendi değişim değerini belirlemektedir. Öyle ki kendilerinin büyüme kapılarak yanına çektikleri adamlar, “ertesi sabah, kadını asistan olarak kendi yanına almasa bile, hiç değilse tanıdığı bir film patronuna ya da senariste tavsiye etmeye söz vermiş olarak uyanma riskini göze almak zorunda”dırlar (Adorno, *Minima Moralia*, 35).

⁷⁴⁰ Baudrillard, 149-150.

⁷⁴¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 309.

⁷⁴² Adorno, *Minima Moralia*, 95.

örgütlü egemenlik sisteminin içinde meydana geldiği gerçeğinden ötürü, sistemin alameti farikasını taşır.⁷⁴³

Endüstrileşme sömürebilme adına öncelikle bedeni özgürleştirmiştir. Böylece yapısı bozulan bedenin cinsellik düzeyinde ekonomik unsur olarak kullanılabilmesi için bireyin kendisini en güzel ve en değerli nesne olarak algılaması sağlanmıştır. Diğer bir ifade ile önceden cinsiyetinden dolayı köleleştirilen kadın endüstrileşme ile birlikte ise cinsiyet olarak özgürleştirilmiştir. Ancak her iki durumda sonuç değişmemiştir. Kadın egemenlik altına alınıp sömürülmeye devam edilmiştir.⁷⁴⁴ Kadın bedeninin endüstri tarafından piyasa ve tüketim kültürünün idolü haline getirilerek bedeninin ekonomik olarak özgürleştirilmesi, bedenin meta olarak kullanılmasının önüne geçememiştir. Böylece kadın tarihte hiçbir dönemde olmadığı kadar nesneleşmiştir.⁷⁴⁵ Dahası kadın bedeni, filmlerden reklamlara kadar her anlamda çıkar elde edilecek bir nesneye indirgenmiştir.⁷⁴⁶

Adorno'ya göre endüstrileşmeyi ortaya çıkaran sürece kadınların bağımsız bir katkıları yoktur. Kadınların özne olmadığı bu dünyada dışardaki dünyaya karşı etkin olmak ve çabalamak erkeğin görevidir. Erkeğin üretimde bulunduğu yerde kadın, erkeğin bakımını üstlenmiş ve biyolojik işlevin cisimleşmiş hali olarak doğanın bir imgesine dönüşmüştür. Böylece sömürülen doğa adına egemenliğin dünyasına dahil edilmiş olan kadın, erkeğin zaferini yansıtan bir nesneye dönüşmüştür.⁷⁴⁷

Endüstri toplumu, kadınların ezilmesi, bedenlerinin bir nesne olarak kullanılması sorununu çözmek bir yana bu yönde sorgulamaya dahi imkan vermemektedir. Bu süreçte yeterli metaya sahip olmalarına imkan verilen kadınlar, cinsiyetlerinin gereği olarak kendilerine layık görülen kaderlerine gönül rahatlığı ile razı olmuşlardır.⁷⁴⁸ Ancak bütün kadınların konformist⁷⁴⁹ olduğunu ifade eden Adorno'ya göre kadınlar, bedenlerini kendi kontrolleri altına alması gerekmektedir.⁷⁵⁰

⁷⁴³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 332.

⁷⁴⁴ Baudrillard, 157-161.

⁷⁴⁵ Lekeşizalın, 40.

⁷⁴⁶ Lekeşizalın, 140.

⁷⁴⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 330-331.

⁷⁴⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 97.

⁷⁴⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 100.

⁷⁵⁰ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 23.

3.2.3. Yaşanılan Ortam ve Toplumsal İlişkiler

Endüstrileşme ile birlikte geline nokta özel yaşam alanları da metalaşmanın etkisinde kalmıştır. Bu bağlamda metalaşan unsurların özel yaşam alanlarının içine alınıp kapatılmaları, bu unsurları metalaşma sürecinden uzaklaştırmasına rağmen eski kullanım değerlerine kavuşturamamış aksine en fazla fantezi bir eşyaya dönüştürülmüşlerdir. Böylece endüstrileşme ile yaşamı üzerinde denetimini kaybeden insanın yaşamı, karanlık bir yer altı dünyasına dönüşmüştür.⁷⁵¹

Bu özel yaşam alanlarından biri olarak aile, endüstrileşme ile birlikte bireyin ekonomik temelini oluşturma işlevini kaybetmesi ile toplumun çekirdeği olmaktan çıkarılmıştır. Böylece aile toplumdaki bireyler için yaşamın ufku olma işlevini kaybederek değersizleşmiş, endüstriye hizmet eder hale gelmiştir.⁷⁵² Dolayısıyla endüstrileşme ile birlikte değişen ekonomik dengelerden dolayı bireyin ailesi ile olan ilişkisi de dönüşüme uğramış ve ailenin birey üzerindeki otoriter gücü ortadan kalkmıştır.⁷⁵³ Bu bağlamda Adorno'ya göre önceden üyesi olduğu bireyleri iktidara bağlı bireyler olan yetiştiren aile, endüstrileşme ile birlikte bireyleri endüstrinin taleplerini karşılayacak şekilde yetiştirerek sistem ile özdeşleştirmiştir.⁷⁵⁴

Endüstrileşme ile birlikte aile, toplumsallaştırıcı işlevini endüstriye devretmiştir.⁷⁵⁵ Adorno, Horkheimer'a göndermiş olduğu bir mektubunda bu durumu “toplum ve psikoloji arasında iletişim kuran en önemli kategori olarak aileyi değil, meta karakterini gördüğümü yazmışım”⁷⁵⁶ şeklinde açıkça dile getirmiştir. Ona göre ailenin yanı sıra ailenin temeli olan evlilik dahi “giderek basit bir amaç yönelimli değiş-tokuş ilişkisine” dönüştürülmüştür. Evlilik, boşanmanın kurumsallaştırılması ile de tamamen alt üst olmuştur. Böylece terbiye, bakım işlevini yerine getiremeyen ailenin yetiştirdiği çocuklar da ailedeki soğuk atmosferden etkilenecek istenmeyen davranışlara eğilimli hale gelmişlerdir.⁷⁵⁷ Dolayısıyla aileden koparak kalabalık içinde yalnızlaşan bireyler olarak çocuklar, her tür otoritenin denetimine açık hale getirilmiş ve endüstrinin

⁷⁵¹ Ünsal Oskay, “Popüler Kültürün toplumsal ortamı ve İdeolojik İşlevleri Üzerine”, *İlef Yıllık*, 1997-1998, 219.

⁷⁵² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 146-147.

⁷⁵³ Adorno, *Minima Moralia*, 24.

⁷⁵⁴ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 151, 153.

⁷⁵⁵ Swingewood, 32.

⁷⁵⁶ Adorno, *Walter Benjamin üzerine*, 110.

⁷⁵⁷ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 157-158.

otoritesi altına girmeyi güven, doyum veya maddi kazanç imkanı olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁵⁸

Adorno'ya göre aile ve evliliğin yanı sıra ailelerin yaşadığı bağımsız varoluşa uygun olmayan modern konutlar da içinde yaşayanlar ile hiçbir ilişkisi olmayan yaşama kutuları, fabrika tesisleri haline gelmiştir. Endüstrileşme ile birlikte ev, geçmişte kalmış, kullanıp atılacak bir şeye dönüşmüştür.⁷⁵⁹ Bunların yanı sıra bireyi üretmek, tüketmek ve eğlence için kent merkezlerinde toplayan modern konutlardaki sözde özgür yaşama imkan sağlayan şehir planlamaları da bireyin iyice endüstrinin totaliter gücü altına girmesinin zeminini hazırlamışlardır.⁷⁶⁰

Endüstrinin tüm bu metalaştırıcı etkisi ile ortaya çıkan belli plan ve çıkar doğrultusunda hareket eden insan, diğer insanlar ile ilişkisini kişinin amaç ve çıkarına hizmet edip etmemesine göre dost veya düşman olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda diğer insanları da bir nesne konumuna indirgeyen bireyin diğer insanlar ile ilişkileri tek boyutta kalarak fakirleşmiştir.⁷⁶¹ Adorno'ya göre "karşılıklı şapka çıkarmak yerine bir "mer'aba"nın aşma kayıtsızlığıyla selamlaşmak, mektup yazmak yerine hitapsız ve imzasız ofis içi yazışmalar göndermek, insani temasta baş göstermiş bir hastalığın rastgele belirtileridir sadece."⁷⁶² Bunun yanı sıra insanları fiziksel anlamda ayıran ulaşım araçlarının da insanlar arasındaki ilişkinin fakirleşmesinde etkili olduğunu düşünen Adorno için trenin işlevini otomobilin devralmasıyla seyahat esnasında edinilen yol arkadaşlıkları tehlikeli otostopçuluğa, seyahat ise dört teker üstünde birbirinden tecrit edilmiş bir birlikteliğe dönüşmüştür.⁷⁶³

Tüm bu endüstri sürecine maruz kalan insan, esasında farklı boyutlara sahip olmasına karşılık nesneleşmiş, duyarsız yarı makine haline gelmiştir.⁷⁶⁴ Adorno bireyin düşmüş olduğu bu durumu, Odysseus efsanesindeki sirenleri duyamamaları için kulakları tıkanmış ve sadece kendisine verilen direktif doğrultusunda hareket eden kürekçilere benzetmektedir.⁷⁶⁵ Adorno'ya göre bir yarı makine olarak metalaşan insan, "iç dünyalarında yüzeysel, ruhsuz, yalnızca kendi çıkarını düşünen" biri olarak

⁷⁵⁸ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 160.

⁷⁵⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 42.

⁷⁶⁰ Adorno, *Aydınlanın Diyalektiği*, 162-163.

⁷⁶¹ Adorno, *Minima Moralia*, 137.

⁷⁶² Adorno, *Minima Moralia*, 44-45.

⁷⁶³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 293.

⁷⁶⁴ Howe, "Notes on Mass Culture", 497; Aymaz, 191.

⁷⁶⁵ Thompson, 130.

atomlaşmış ve de artan bütünselliğin bir monadı haline gelmiştir.⁷⁶⁶ Böylece insan özerk, bağımsız ve eleştirel düşünebilme yeteneğini de kaybetmiştir.⁷⁶⁷ Eleştirel düşünme yeteneği elinden alınmış bu insanı “amfibi insan” olarak niteleyen Adorno için bu yeni bireyin en temel özelliği, tepkisel olmasıdır.⁷⁶⁸

Adorno’ya göre ileri düzeyde endüstrileşen toplumlarda kitlelerin zihinsel yapılanmaları da ekonomik ihtiyaçlara göre yeniden uyarlanmıştır. Diğer bir ifade ile metalaşma sürecinden insanın zihni de nasibini almıştır.⁷⁶⁹ Kültür endüstrisinin faili olan tekeller, yeniden üretilen zihnin genişletilip uyanmaması için her türlü çabayı göstermişlerdir.⁷⁷⁰ Bu bağlamda Descartes’ın düşünüyorum o halde varım ifadesi de endüstrileşme ile birlikte tersine çevrilmiştir. Descartes’da düşünebilen özne fiili belirlerken, endüstrileşmeyle birlikte düşünce tarafından belirlenen bir nesne haline getirilmiştir.⁷⁷¹ Çünkü düşünmenin bir sektör haline gelmesi ile “yetkili uzmanlar ve önderlerin planları, kendi mutluluğunu planlayan bireyi gereksiz” kılmıştır.⁷⁷²

Endüstrileşmenin insan ve toplum üzerindeki metalaştırıcı etkisini özetleme adına Fransız devriminin üç ilkesi olan eşitlik, özgürlük ve kardeşliğin yerini topluluk, özdeşlik ve istikrarın aldığını ifade eden Adorno’ya göre topluluk; bireyin her anlamda bağlı olduğu yapıyı; özdeşlik; farklılıkların silinerek standart hale getirilen bireyleri; istikrar ise her türlü toplumsal dinamiğin ortadan kalkmasını ifade eder hale gelmiştir.⁷⁷³ Oysaki modern dünyanın bu meta yapısına karşı çıkan insan, sadece maddi bir varlık değil, aynı zamanda bu maddiliğinin dışında toplumla olan ilişkisinde tarihsel olarak şekillendirilen ruhsal bir varlıktır. Ancak endüstrileşme ile birlikte bu ruhsal yan, “bir tür makine yağı gibi” maddi yönün üzerine eklenilerek endüstriye hizmet eder hale getirilmiştir.⁷⁷⁴

Sonuç olarak Adorno’ya göre insan, belirli tarihsel koşullar ve ilişkilerden soyutlanarak elde edilen bir kavramdır. Dolayısıyla mutlak, ideal bir içeriğe sahip olmayan insan kavramı içinde bulunduğu toplumsal yapıya bağlı olarak sürekli

⁷⁶⁶ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 105, 49.

⁷⁶⁷ Aymaz, 191; ayrıca bkz, J.B. Thompson, 121, 131.

⁷⁶⁸ Behrens, 24.

⁷⁶⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 368.

⁷⁷⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 56.

⁷⁷¹ Touraine, 145.

⁷⁷² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 268.

⁷⁷³ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 83.

⁷⁷⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 240.

değişkenlik göstermektedir.⁷⁷⁵ Endüstrileşmenin insanı metalaştırmasını eleştiri konusu yaparken dahi Adorno, bu anlayışa karşıt olarak asla abartılmış bir hümanist anlayışı da öne çıkarmamıştır. Çünkü ona göre abartılmış bir hümanist insan sevgisi de insani olanın yıkımına, şeyleşmesine onay vermekten başka bir işe yaramayacaktır.⁷⁷⁶

3.3. SANAT

3.3.1. Bir Sanatçı Olarak İnsanın Metalaşması

Yaratıcı, entelektüel bir varlık olan insanın faaliyetlerden biri olan sanat da metalaşma sürecinden nasibini almıştır. Sanatın metalaşmasından kasıt bir sanatçı olarak kendisinin ve zihinsel faaliyet alanlarının metalaşmasıdır. Her ne kadar alçaltıcı para kazanma süreçlerinden tiksindiği için uğraş olarak sanatı seçenler bu durumu kabul etmese de Adorno'ya göre bu uğraşının kendisi de katı bir işbölümünün olduğu ticari bir faaliyet alanı haline gelerek herhangi bir otoriteye bağlı olmadan çalışan zihni ortadan kaldırmıştır.⁷⁷⁷ Bu bağlamda insan zihni, metalaşan uygar dünyanın teknik büyümesine kapılarak endüstriye hizmet eden bir araç haline gelirken,⁷⁷⁸ zihinsel üretim ise emek sürecinin damgasıyla işleyen bir ürün haline gelmiştir.⁷⁷⁹ Metalaşan dünyada karşısında anakronizme maruz kalmak istemeyen sanatçı ise kendisini metalaşan dünya ile uyumlu hale getirmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan sanatçının hem kendisi hem de eserleri metalaşmıştır.⁷⁸⁰ Burjuva ideolojine karşı olan sanatçılar dahi metalaşan dünyanın standartlaşma süreci içerisinde endüstriyel zihniyete tabi olmuşlardır.

Metalaşmanın etkisi ile zihniyette yaşanan bu dönüşüm, radikal olmanın tanımını dahi değiştirmiştir. Bu bağlamda radikalizm sıradanlaşarak sahte bir saygınlığa, sanatçının neye karşı gelmesi veya neyi desteklemesi gerektiğini ifade eden bir kavrama dönüşmüştür. Dolayısıyla sanatçı görüşlerini oluştururken “tıpkı uslu çocuklar gibi sadece onlar için önceden seçilmiş yiyeceklere el sürmektedirler.”⁷⁸¹ Bununla beraber anlamı tasfiye edilen diğer bir unsur ise “ün” kavramıdır. Adorno'ya göre ün, artık endüstrinin iktidar sahibinin çıkarına ve bu iktidar sahibinin desteklediği ücretli

⁷⁷⁵ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 92.

⁷⁷⁶ Aymaz, 192.

⁷⁷⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 23.

⁷⁷⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 257.

⁷⁷⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 61.

⁷⁸⁰ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 144-145.

⁷⁸¹ Adorno, *Minima Moralia*, 215.

sanatçıların çabasına bağlı hale gelmiştir. Bir nevi ölümsüzlük olarak ünlü olmak, kiliseden dilenilen bir süreçten endüstrileşme ile birlikte tröstlerden satın alınan bir sürece dönüşmüştür.⁷⁸²

Endüstri öncesi dönemdeki sanatçılar padişahların ya da kralların himayesi altında girerek sanatsal faaliyetlerini yürütmüş ve bu şekilde varlıklarını idame ettirmişlerdir. Ancak endüstrileşme ile birlikte “maaşlı derinlik çarkına giren” sanatçılar, özgürleşmemiş aksine yüz yıl önceki meslektaşları gibi kolayca aldatılmışlardır. Bu bağlamda endüstrileşme ile birlikte ortaya çıkan pazar baskısı, hem serbest sanatçıları hem de geçimini akademik yazarlıkla sağlayanları kontrolü altına almıştır. Dolayısıyla Adorno’ya göre akademik yazar olarak varlığını devam ettirmek isteyenler, “her an aşırı değerli ve nadir bir şey sunması ve kürsü tekeline karşı seçkinlik tekeli çıkarması gerek”miştir.⁷⁸³ Bunu başaramayanlar ise tıpkı Adorno’nun Amerika’da bulunduğu zaman zarfında tecrübe ettiği gibi maddi ihtiyaçtan ötürü endüstrinin finansman otoritesi altında çalışmak zorunda kalmıştır.

Adorno’ya göre Avrupa’dan ABD’ye giden her sanatçı/entelektüel var olmak istiyorsa özerkliğini ortadan kaldırarak endüstri düzenine ayak uydurmak zorundadır. Bu durumun aksine düzene direnenler ise etraflarını sarmış meta dünyası içinde endüstri düzeninin şoklarına maruz kalmış ve yaşadıkları bu şoklar karşısındaki tek tepkileri ise panik olmuştur.⁷⁸⁴ Diğer bir ifade ile Adorno’nun “akıllı insan” olarak nitelediği sanatçılar, o denli sisteme eklemlenmişlerdir ki onu hayatlarından çıkarmaya ne güçleri ne de arzuları kalmıştır. Bu yüzden sanatçılar için bu düzen, hayatın ta kendisi olarak algılanmıştır.⁷⁸⁵ Durum o kadar vahimdir ki bu sisteme karşı olan Adorno dahi belli ölçüde kendisini bu düzenden kurtaramamıştır. Bunun için endüstrinin gücünü ciddiye almak gerekir. Nitekim endüstri düzeni ile hem uzlaşan hem de bu düzen ile ilgili çekincelerini dile getiren sanatçılar, eserlerinde endüstriye yönelik bir hoşgörü içerisinde olmuşlardır. Endüstrinin tezgahında üretilen romanlar, filmler, fal sütunları,

⁷⁸² Adorno, *Minima Moralia*, 105.

⁷⁸³ Adorno, *Minima Moralia*, 71.

⁷⁸⁴ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 80-81.

⁷⁸⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 314.

TV programlarını savunan sanatçılar, bu gibi ürünleri bir talebe cevap vermeleri ve faydalı olmalarından dolayı demokratik olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁸⁶

Adorno'ya göre böyle bir zihni tutuma sahip olan sanatçılar, rekabet mekanizmalarına boyun eğdikleri ve endüstri tarafından standartlaştırılan benliklerinin dışına çıkamadıkları için ticaretin soğuk dünyasında yürekleri ısıtan sıcakkanlı varlıklar olarak kendilerini pazara sunmuşlardır. Bu minvalde bireyselliklerini yitiren ve endüstrinin dalkavukluğuna soyunan sanatçılar, “toplumun onlar hakkında verdiği mahkumiyet kararını kendi gönüllü yargıçları olarak benimser” hale gelmişlerdir.⁷⁸⁷ Böylece bu kaderlerine razı olan sanatçıların kendileri gibi bütün çalışmaları da kar güdüsü tarafından şekillendirilmiştir. Adorno için bu güdü o kadar güçlüdür ki, geçmişte sanatsal yahut entelektüel değerden yoksun olarak değerlendirilen bayağı yapıtlar bile sırf para kazanmak uğruna yeniden üretim sürecine dahil edilmişlerdir. Eski cehennemler, endüstri ile birlikte cennete dönüştürülmüştür.⁷⁸⁸

Bu endüstri cennetinde her sanatçı alışılmışın dışında fakat para kazanabileceği ürünler ortaya koymaya mecbur bırakılmıştır. Ancak ortaya konulacak bu yeni ürünlerin pazarda satılıp satılmayacağı korkusu da her sanatçının kabusudur.⁷⁸⁹ Bu bakımdan sanatçılar, eski görkemli stillerin yerine sıradan, gevşek ve sorumsuz ifadelerin hemen anlaşılma ile ödüllendirildiğini ve bu çalakalem bayağılığın herkesi kapsadığını görmüşlerdir.⁷⁹⁰ Bu şekilde davranan sanatçıları “dönek” diye nitelendirmeyi dahi fazla bir değer olarak gören Adorno, sanatçıların bu yönlerini saklayabilmek adına, endüstrinin ürettiği gözlük, pipo gibi aksesuarları maske olarak kullandığını ileri sürmüştür.⁷⁹¹ Tüm bu süreç sanat, gezilerden, randevulardan ve eğlencelerden artakalan vakitlerde uğraşılan bir etkinlik haline getirilmiştir. Ancak Adorno'ya göre bu tutum ahlaki olmamasına rağmen rasyonel bir eğilimdir.⁷⁹²

⁷⁸⁶ Örneğin TV dizilerinin insanları bilgilendirmesi ya da gerilimlerini törpülemesi faydası gibi. Bknz Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 80.

⁷⁸⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 142.

⁷⁸⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 32.

⁷⁸⁹ Ünsal Oskay, *Müzik ve Yabancılaşma*, Dost Kitabevi, Ankara 1982, 27.

⁷⁹⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 106.

⁷⁹¹ Adorno, *Minima Moralia*, 216.

⁷⁹² Adorno, *Minima Moralia*, 145.

3.3.2. Entelektüel İnsanın Bir Faaliyeti Olarak Sanatın Metalaşması

Bir entelektüel olarak sanatçının da metalaşma sürecine dahil olması ile endüstrinin işleme mantığı olan standartlaşma ve seri üretim sanatı şekillendiren özneye dönüşmüştür. Bu tekelleşmeye⁷⁹³ teslim olan sanat, standartlaşma ve seri üretimin bir konusu haline gelmiştir. Endüstrideki bu tekelleşmeyi cellatlık olarak niteleyen Adorno'ya göre bu tekelleşme ile birlikte maddi üretimin bir alanı haline gelen sanatın varlığı tehlikeye düşmüştür.⁷⁹⁴ Böylece sanat yapıtları standart paketler halinde halka açılmıştır.⁷⁹⁵ Sinemadan müziğe birçok sanat ürününün standartlaşma sürecine dahil olduğu endüstri her şeyi önceden hesaplamıştır. Dolayısıyla endüstri ile birlikte standartlaşan müzik⁷⁹⁶ ve film gibi sanat ürünlerinin içinde yer alan her unsur belli standartlar çerçevesinde şekillendirilmiştir. Bu durumu Adorno şöyle ifade eder;

Her filmin başından nasıl biteceği, kimin ödüllendirilip kimin cezalandırılacağı ya da unutulacağı anlaşılır; bundan başka, hafif müzikte, kulağı alıştırmış dinleyici, şarkının daha ilk ölçülerini duyar duymaz devamını kolayca kestirir, tahmini doğru çıktığında da sevinir. “Short story”lerin (kısa öykü) ortalama sözcük sayısı kesindir. Komiklikler, efekt ve espriler hile, içinde yer aldıkları sahnenin taslağı kadar önceden hesaplanmıştır.⁷⁹⁷

Adorno'ya göre sanattaki bu standartlaşma ile birlikte topluma dönük olan “hafif sanat” ile sanatın bizzat kendisine dönük olan “ciddi/yüksek sanat” arasındaki ayrım ortadan kalkmış ve bu iki öge tek bir yanlış formülle endüstri ile bütünleştirilmiştir.⁷⁹⁸ Diğer bir ifade ile sanat, büyüden arındırılarak sıradan ve kendine özgü bir şeyleşme sürecine girmiştir.⁷⁹⁹

Yüksek sanatın endüstrileşmeye teslim olmasıyla birlikte toplum yanlış bir bilince sahip olmuş ve bilimsel olarak şekillendirilmiştir. Böylece filmler, magazinler, boyalı gazeteler, magazinleştirilmiş radyo, televizyon, özellikle roman biyografileri gibi sanat

⁷⁹³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 54.

⁷⁹⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 365-366.

⁷⁹⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 98.

⁷⁹⁶ Theodor Adorno, “On Popular Music”, *Studies in philosophy and social science*, New York: Institute of social research, Volume IX/1941, 17-18.

⁷⁹⁷ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 54.

⁷⁹⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 67.

⁷⁹⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 345.

eserleri endüstrinin onlara biçtiği rollere göre şekillenmişlerdir.⁸⁰⁰ Adorno sanattaki bu dönüşümü John Dewey'den alıntıladiğı “son zamanlarda, sanatın toplumsal görevi adına ateşli bir savaş açıldı: sanatları, hele plastik sanatları ve edebiyatı, toplum bakımından karakuşçasına zorunlu saydıkları özel bir takım görüşler yararına bir propoganda aracı yapmayı salık verdiler”⁸⁰¹ sözleriyle desteklemiştir.⁸⁰²

Endüstrileşmedeki teknik ilerlemenin içsel olanın şeyleşmesine, teknikleşmesine sebep olduğunu ifade eden Adorno'ya göre bu süreç sanatta da yaşanmıştır. Buna göre sanatçı da dışavurumda ustalaştığı ölçüde dışavurumun kendisi olma gereği azalmakta ve dışavurulan şeyle birlikte öznellik de üretim sürecinin bir türevine dönüşmüştür. Dışavurumun üretimin bir türevine dönüşmesi de sanatın elle tutulabilir, sergilenebilir, satılabilir malzemeye dönüşmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda sanatın hareket yasasının özneyi denetim altına alınması da sanatın çöküşünü hazırlamıştır.⁸⁰³

Adorno'ya göre sanat, her zaman aydınlanmacı eğilimlerle ve teknik-bilimsel ilerlemeler ile iç içe olmuştur. Ancak bu öğelerin mutlaklaştırılması yani sanatın bilimselleştirilmesi, sanatın metalaşmasına sebep olmuştur.⁸⁰⁴ Bu bağlamda da sanat, duyuşsal momentelerin ifadesi olmak yerine, maddi görünüşlerin ölçülmesi ve değerlendirilmesinin bir ifadesi haline gelerek endüstri ile bütünleşmiştir.⁸⁰⁵ Bu durum, sanattaki teknik ayrıntıların öne çıkmasına ve sanatın düşünselliğinin ortadan kalkmasına sebep olarak sanatın işlevini değiştirmiştir.⁸⁰⁶

İnsanlar arasındaki ilişkinin mülkiyet ilişkisi halini aldığı endüstri toplumunda endüstri ile bütünleşen sanat, para kazanma veya kar elde etme amacıyla üretilen bir etkinliğe indirgemıştır.⁸⁰⁷ Dolayısıyla sanat yaşatacağı estetik doygunluğa göre değil, kazandıracağı ekonomik gelire göre değerlendirilen bir metaya dönüşmüştür.⁸⁰⁸ Pazara uygun hale gelen sanat, topluma karşı eleştirel öğeler içeren estetik bir ürün olmak yerine, toplumdaki çelişkileri görmeyen mekanik ve ticari bir sanat anlayışına yol

⁸⁰⁰ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 219.

⁸⁰¹ John Dewey, *Özgürlük ve Kültür*, (Çev.: Vedat Günyol), Remzi Kitapevi, İstanbul 1993, 125.

⁸⁰² Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 14.

⁸⁰³ Adorno, *Minima Moralia*, 224.

⁸⁰⁴ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 18-19; ayrıca bkz., Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 37.

⁸⁰⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 377.

⁸⁰⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 54.

⁸⁰⁷ Philip Smith, *Kültürel Kuram*, 238.

⁸⁰⁸ Thompson, 122.

açmış⁸⁰⁹ ve bu anlayış çerçevesinde ilkel sanattaki egzotik objeler anlamlarından soyutlanarak modern sanatın içinde birer meta olarak yer edinmeye başlamışlardır.⁸¹⁰ Bu bağlamda Adorno'ya göre “kendilerini sanat gibi göstermek zorunda olmadığı gibi üretilen herhangi bir ideolojinin meşrulaşmasının aracı olarak kullanılan ve kendilerini endüstri diye adlandıran Sinema⁸¹¹ ve Radyo için önemli olan sanat olmaları değil ne kadar para kazandırdıklarıdır.”⁸¹² Bununla beraber sanatın endüstrileşme ile bütünleşme sürecinde sanat, bir yandan sanatçı tarafından para kazanmak için üretilen bir meta olarak algılanırken diğer yandan toplum tarafından da fayda esasına göre değerlendirilen bir tüketim metası olarak algılanmıştır.⁸¹³

Sanatın ve bu sanatı üretme sürecinin bir mübadele ilişkisine dönüşmesinin bir başka sonucu da toplumda iki çeşit sanatın ortaya çıkmasına sebep olmasıdır. Bu, bir yanda kar amacıyla üretilen sanatçı ile pazarı ilişkisine dayanan sanat, diğer yanda ise sanat eserinin birey ile sanatçı arasındaki ilişkinin temel alındığı sanattır. Son iki yüzyıldır bu ikilik çerçevesinde gelişen sanatta 20. yüzyıla kadar pazarı reddeden sanatçılar iyi sanat eserleri ortaya koyabilmiş olmalarına rağmen endüstrinin iyice etki alanını genişletmesiyle beraber bu durum imkansız bir hal almıştır ve doğal olarak da sanattaki bu ikilik ortadan kalkmıştır.⁸¹⁴ Sanatın endüstri ile bütünleşmesi ile beraber sanatta ortadan kalkan başka bir ikilik ise sanat ile gerçeklik arasındaki ilişkidir. Adorno'ya göre endüstrileşme ile birlikte sanat ile gerçeklik arasındaki ikilik bir tartışma konusu olmaktan çıkmış ve sanat için esas mesele, eserin ne kadar bir ticari hacme sahip olup olmadığıdır.⁸¹⁵ Tüm bu ikiliklerin ortadan kalkması ile sanat, endüstri tekeline karşı girişmiş olduğu mücadelede özünden uzaklaşarak metalaşmıştır.⁸¹⁶

Sanatın metalaşması esasında yeni bir olgu değildir. Endüstri öncesi dönemde sanat yapıtlarının sipariş sahiplerinin himayesi altında zaten bir meta olduğunu dile getiren Adorno'ya göre bu sanatçıların özerkliğine o zaman sadece tahammül edilmiştir

⁸⁰⁹ Oskay, *Müzik ve Yabancılaşma*, 60.

⁸¹⁰ Çubuklu, 24.

⁸¹¹ Adorno ve Horkheimer' göre Metro-Goldwyn-Mayer (MGM), Twentieth Century-Fox ve Radio Corporation of America (RCA) gibi kuruluşlar büyük film şirketlerinin ürettiği ürünler, eleştirel düşüncüyü ve özgürlüğü güçlendirmekten çok karı arttırma endişesi ile üretim yapmalarının yanı sıra bu üretimi yapanların estetik yaratıcılık ilkelerinden çok tekelci ilkeler doğrultusunda hareket etmektedirler (Philip Smith, *Kültürel Kuram*, 70-71).

⁸¹² Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 48.

⁸¹³ Adorno, *Minima Moralia*, 226.

⁸¹⁴ Caudwell, 41-43.

⁸¹⁵ Adorno, “Bağlanma”, 379.

⁸¹⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 369; ayrıca bknz, Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 59.

ve bu durum en sonunda sanatın toplumdan tasfiyesine yol açmıştır. Bununla beraber sanat, burjuva döneminde ayrı bir alan olarak var olma imkanına sahipken endüstrileşme ile birlikte özünden meta ekonomisine bağlı hale gelmiştir. Böylece sanat, endüstri ekonomisinin taleplerine göre şekillenen bir meta haline gelmiştir. Adorno'ya endüstrileşme ile birlikte sanatın metalaşmasında yeni olan şey, sanatın bu durumu kendisinin de itiraf etmesi ve tüketim malları arasındaki yerini gururla almasıdır.⁸¹⁷ Bu bağlamda sinema ve radyonun kendilerini sanat olarak değil, endüstri olarak adlandırdıklarını ifade eden Adorno, kitle iletişim araçlarını endüstrinin ideolojisini meşrulaştıran araçlar olarak değerlendirmiştir.⁸¹⁸

Adorno'ya göre modern sanat ile endüstri öncesi sanat arasındaki fark, aldatıcıdır. Endüstri öncesi hamilerinin kolu kanadı altında varlığını sürdüren geleneksel sanat, endüstri sonrasında kapitalist otoritenin altında varlığını sürdürmüştür. Bu anlamda endüstri öncesi sanat ile modern sanat arasındaki fark bir otorite değişikliğinden ibarettir. Diğer bir ifade ile endüstri öncesi sanatta somut bir dış otorite olarak var olan hami, modern sanatta soyutlaşmıştır. Adorno'nun ifadesi ile

bir zamanlar sanatçılar tıpkı Kant ve Hume gibi mektuplarını "itaatkar kulunuz" diye imzalıyor ve içten içe taht ile kilisenin temellerini ovuyorlardı. Bugün sanatçılar devlet başkanlarına ön adlarıyla hitap ederken, tüm sanatsal itkilerinde cahil patronlarının yargılarına bağımlılar.⁸¹⁹

Endüstrileşme ile birlikte sanatta yeni olan başka bir şey ise mübadele edildiği ölçüde değerli olan sanat eserlerinin su katılmamış metalar olmalarıdır. Yani meta olma durumu bakımından endüstri öncesi sanat ile endüstri sonrası sanat arasındaki fark, bir derece farkıdır. Endüstri öncesi sanatın endüstri sonrası sanattan daha az meta olması bu sanatın doğrudan kullanıma hizmet etmemesi ve ihtiyaç/pazar baskısından azade olması ile ilgilidir.⁸²⁰ Diğer bir ifade ile endüstri öncesi dönemlerde sanat eseri hamilik sayesinde piyasadan uzak ve özerkti. Ancak kültürün metalaşması ile birlikte bu özerklik ortadan kalkmış ve müzikten⁸²¹ sinemaya kadar endüstrinin ürünü haline gelen

⁸¹⁷ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 94-95.

⁸¹⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 48.

⁸¹⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 63.

⁸²⁰ Bernstein, "Sunuş", 21.

⁸²¹ Müzik alanında özellikle Caz Adorno'ya göre sanattaki metalaşma olgusunun en iyi göstergesidir. (Nejat Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları* (10. Baskı), Sentez Yayıncılık, Ankara 2013, 229).

bütün sanatlar bu sürece dahil olmuştur.⁸²² Özetle endüstri öncesi sanat, himayesi altında olduğu kişilerin isteklerine göre üretilen özel üretim metalarırken, endüstrileşme ile piyasanın isteklerine göre üretilmeye başlanan seri üretim metaları haline gelmiştir. Adorno'nun bu noktada her iki sanat için eleştirdiği nokta, her iki dönemde de sanatçının kendi içkin iradesi ile değil, himayesi altına girdiği otoritelerin isteklerine göre şekillenmesidir.

Endüstrileşme ile birlikte sanattaki bir diğer yenilik de değişim değerinin sanatın ön koşulu haline gelmesidir. Bu da, sanatın daha üretim aşamasında meta olarak üretilmesine sebep olmuştur.⁸²³ Endüstri öncesi sanatın pahalı olması sanatın ticarileşmesine bir engelken, endüstrileşme ile beraber para engelini ortadan kalkması ile bu durum değişmiş sanat pazara açık bir hale gelmiştir.⁸²⁴

Endüstrileşmenin sanata etkisi sadece onu metalaştırması olmamıştır. Aynı zamanda sanatın estetik değerleri endüstrinin üretmiş olduğu metaların estetikleştirilerek kültürel anlam taşıyan unsurlar haline getirilmesi için de kullanılmıştır. Diğer bir ifade “sanatın metalaşması metanın sanatlaşması ile tamamlanmıştır.”⁸²⁵ Endüstrinin ürettiği metaların sanatın alanına girmesini sağlayan şey, toplumun terk ettiği metaların zamanla çıkardan soyutlanmış, heyecan uyandıran, antikalaşma potansiyeli olmuştur.⁸²⁶

Kültür endüstrisinde izleyicinin de sistemin bir parçası haline geldiğini ifade eden Adorno'ya göre birbirinden farklı olmalarına rağmen aynı yöntemi kullanan sanat türleri, izleyiciden çok iktidar doğrultusunda hareket eder hale gelmişlerdir.⁸²⁷ Böylece kendi dışındaki güçler tarafından sınırlandırılan sanat, iktidarın otoritesi altına girerek kurumsallaşmıştır.⁸²⁸ Sanattaki bu kurumsallaşma ile birlikte sanatın öznesi bireylerden şirketlerin eline geçmiştir. Bu bağlamda sinemayı örnek veren Adorno, sinemayı takip eden kitlelerin sinema üzerindeki etkisini alkışların yerini alan gişe hasılatları gibi soyut

⁸²² Thompson, 121.

⁸²³ Tehodor Adorno, “On The Fetish Character in Music and Regression of Listening”, Andrew Arato-Eike Gebhardt (Ed.), *The Essential Frankfurt School Reader*, (ss. 270-299), The Continuum Publishing Company, New York, 1985, 271; ayrıca bkz; Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, 120-121; Dellaloğlu, “Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında”, 23; Ufuk Küçükcan, “Frankfurt Okulu ve Kitle Kültürü Çalışmaları”, *Kurgu*, Sayı 19, 2002, 266-267; Oskay, *Müzik ve Yabancılaşma*, 33.

⁸²⁴ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 99.

⁸²⁵ Ahıska, 12.

⁸²⁶ Jacques Ranciere, “Estetiğin Siyaseti”, (Çev.: Elçin Gen), Artun (Ed.), *Sanat Siyaset*, (ss. 207-228), 220.

⁸²⁷ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 50.

⁸²⁸ Oskay, “Popüler Kültürün toplumsal ortamı ve İdeolojik İşlevleri Üzerine”, 216; ayrıca bkz, Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 133; Oskay, *Müzik ve Yabancılaşma*, 68.

bir etki haline geldiğini ifade etmiştir. Bununla beraber hiçbir film yapımcısı özne olarak davranma imkanına sahip değildir. Film yapımcıları da aynı müşterileri gibi endüstrinin altında işleyen birer makine dişlileridirler. Bu bağlamda film, şüphe bırakmayacak şekilde endüstriye göre şekillenen bir etkinliktir.⁸²⁹ Aynı şekilde yazarların da bu duruma maruz kaldığını ifade eden Adorno'ya göre yazarların ortaya koyduğu ürünler de endüstri sürecinin bir parçası olan yayıncılar, okurlar, yayınevleri ve medya tarafından baskı altına alınarak şekillendirilmektedir.⁸³⁰

Adorno'ya göre üretilen sanat ürünlerinin “halk bunu istiyor” veya “halkın boşalma gereksinimi var” gibi söylemler, çeşitli propoganda aracılığıyla kitlelere dayatılmaktadır. Bu söylemlere neden olan veya insanların bu gereksinimlerini planlayan iktidarın kedisidir. Diğer bir ifade ile iktidar, sanatı üretmeden önce talebin üretilmesini sağlamaktadır.⁸³¹ Bu bağlamda Adorno, endüstri tarafından halk sanatı olarak ifade edilen her türlü sanat etkinliğinin kitleleri kontrol etme adına tahakküm içerdiğini ve bu sanatların yönlendirilen meta ekonomisinin ürünleri haline geldiğini ifade etmiştir.⁸³²

Endüstrinin otoritesi altında yürütülen bir faaliyet haline gelen sanatın özerkliği Adorno'ya göre endüstri tarafından bilinçli bir şekilde ortadan kaldırılarak körleştirilmiştir.⁸³³ Bununla beraber endüstri öncesi sanatta geliştirilen uyumcu olmayan anlatımlar modern sanat ile birlikte kitlelerin insafına bırakılması ile bu özerkliklerinden/özlerinden koparılarak hiçbir etkisi olmayan boş seslere dönüştürülerek anlamları elinden alınmıştır.⁸³⁴ Bu bağlamda endüstri öncesi sanatın da kendi özerkliği⁸³⁵ ve kendine özgü biçimselliklerini yansıtamadıklarını ifade eden Adorno, modern sanat ile endüstri öncesi sanatı özerklik açısından karşılaştırdığında şu sonuca varır;

Ortaçağın hiçbir mimari patronu, kilise pencereleri ve heykellerindeki konuları incelerken, Balzac ya da Victor Hugo'ya ait bir konunun uyarlanmasına onay verecek film stüdyosu yönetiminden daha kuşkucu ve

⁸²⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 213-214.

⁸³⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 12.

⁸³¹ Theodor Adorno, “Niye Yeni Sanat Böylesine Zor Anlaşılır?”, (Çev.: Nasuh Barın), *Oluşum*, Sayı 53, 1982, 14.

⁸³² Adorno, *Minima Moralia*, 212; ayrıca bkz, Lunn, 408.

⁸³³ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 77; ayrıca bkz, Metin Becermen, “Nietzsche ve Adorno’da Sanat ve Hakikat İlişkisi”, *Kaygı*, Sayı 13, Güz 2009, 34.

⁸³⁴ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 76-77.

⁸³⁵ Bakınız; Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 132.

dikkatli davranamazdı. Hiçbir kilise konseyi, lanetlenmişlerin acılarının ve çekecekleri işkencelerin ilahi aşk düzenindeki yerini saptarken, büyük yapımların sıkıcı konuşmaları arasında kahraman için öngörülen işkencelerin ne zaman başlayacağını ya da kadın oyuncunun eteğinin ne zaman yukarı kalkacağını saptayan film yapımcıları kadar titiz davranamazdı. Yasaklanan ve hoş görülen unsurların açık ve örtük, egzoterik ve ezoterik kataloğu o denli ayrıntılıdır ki, özgürlük alanını sınırlamakla kalmaz, bütünüyle yönetir. Her şey son ayrıntısına kadar bu kataloğa uydurulur.⁸³⁶

Bu bağlamda sanatın kendi özerk yasalarının ortadan kalkması sanatın büyüünden arındırılmasına sebep olmuştur.⁸³⁷ Büyüsünden arındırılarak endüstri otoritesinin altında yeniden işlenen sanat eserleri özü/kendi olmaları dışında yeni bir kişiliğe bürünmüşlerdir. Bu bağlamda Nietzsche'yi örnek veren Adorno'ya göre endüstri çağında iki Nietzsche ortaya çıkmıştır;

Biri dünyaca ünlü 'son-moda-filozof', parıltılı şair, adı şimdi dillerden düşmeyen göz kamaştırıcı üslup ustası ki, eserlerinden alınmış ve yanlış anlaşılmış üç beş slogan 'okumuşların' şaibeli ortak mülkiyeti haline gelmiştir. Öteki Nietzsche ise derinliklerine bir türlü varılamayan tükenmez düşünür ve psikologdur. En uzak gelecek de insanın derinliklerini yoklayan ve yaşamın değerini veren bu ikinci Nietzsche'ye aittir.⁸³⁸

Adorno'ya göre endüstri kendisine hizmet etmeyen her türlü sanatı tasfiye etmiştir. Dolayısıyla endüstri, kendisine karşı direniş özelliğine sahip olan düşük sanat ile pratik bir yarar içermeyen yüksek sanatı özünden uzaklaştırılarak bütünleştirmiştir.⁸³⁹ Bu bağlamda ABD'de gerçekleştirdiği müzik programlarıyla ilgili çalışmalarında müziğin iktidar altına girip olumlayıcı bir etkinliğe dönüşmesini eleştirmiştir.⁸⁴⁰

Adorno'ya göre özünden uzaklaşan sanat, en sonunda içinde yaşadığı toplumda gerçeklikten kopuk, hiçbir sorumluluk taşımaksızın yüceltme olarak tasarlanan bir etkinliğe dönüşmüştür.⁸⁴¹ Sanat tıpkı büyücülerin yaptığı gibi dış gerçekliğe kendini

⁸³⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 57.

⁸³⁷ Adorno, "Walter Benjamin'e Mektuplar", 252-253.

⁸³⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 217.

⁸³⁹ Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", 76.

⁸⁴⁰ Mattelart, 61.

⁸⁴¹ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 75.

kapatmıştır.⁸⁴² Dolayısıyla sanattaki karşıtlıklar yok olmuş ve sanat geçmişini yadsıyarak tek tipleşmiştir.⁸⁴³ Endüstrileşme ile birlikte sanatın sonunun geldiğinin kanıtı, Faşizm gibi tarihsel olayları artık konu etmemesidir. Ona göre bu durum sanatçıların yeteneksizliklerinden değil, endüstrileşme ile birlikte sanatın kazanmış olduğu yeni form ile ilgilidir.⁸⁴⁴ Bu bağlamda sanatın zamanın ötesinde bir aşkınlık olarak tasarlanması veya sanatın bu şekilde algılanması sanatın zaman unsuruna kayıtsız kalmasına ve zamanının üstesinde gelebilecek çabaları bırakarak edilgen/teslimiyetçi bir tutum takınmasına neden olması ile ilgilidir.⁸⁴⁵ Böylece sanat, kitlelere bir takım soylu değerler sunarak insanları uyumlu bir bütünlüğe dönüştürmek için kullanılan bir etkinlik haline gelmiştir.⁸⁴⁶

Endüstri otoritesinin altında sanatın gerçeklikten koparılması ve uyumcu bir etkinliğe dönüşmesi ile sanat, bireysel olan ile genel olan arasındaki gerilimi ifade edemez hale gelmiştir. Bu da sanatın kolay eğlence sağlayan bir boş zaman etkinliğine dönüşmesine sebep olmuştur.⁸⁴⁷ Boş zamanın bir tüketim metası haline gelen sanat, eğlenceli ve yapay bir kimliğe bürünmüştür.⁸⁴⁸ Bu bağlamda sanat eserleri, toplumsal gerçeklikleri yansıtmaktan ziyade endüstrinin kurmuş olduğu toplumsal yapı ile uyumlu hale getirilen bireylere kurgu yoluyla sahte kaçış imkanları sunan yapıtlar haline gelmiştir.⁸⁴⁹

Her sanat türünde var olan gerçeklikten kopukluk, modern sanat ile birlikte zaferini ilan ederek genel geçer ifade biçimlerine dönüştürülmüş ve endüstrinin genel ideasıyla uzlaştırılmıştır.⁸⁵⁰ Diğer bir ifade ile modern sanat, konu edindiği toplumsal gerçekliğe herhangi bir itirazda bulunmadan endüstrinin belirlediği işlevsel ilkeye uygun olarak üretilen ve toplumsal gerçeklikten ziyade endüstrinin gerçekliğini dışa vurmuştur. Bu durumun sermayenin zaferi olduğunu iddia eden Adorno'ya göre hangi olayı konu edinirse edinsin tüm filmler, gerçekliği yansıtmaktan çok kitlelerin

⁸⁴² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 38.

⁸⁴³ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 157.

⁸⁴⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 150.

⁸⁴⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 361-362; ayrıca bkz, Küçükcan, 267.

⁸⁴⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 355.

⁸⁴⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 351; ayrıca bkz, Bernstein, "Sunuş", 16; Kurt Lang, "İletişim Araştırmaları, "Kökenleri ve Gelişmesi"", Mutlu (Der. ve Çev.), *Kitle İletişim Kuramları*, (ss. 27-41), 41.

⁸⁴⁸ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 155.

⁸⁴⁹ Boucher, 49.

⁸⁵⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 60.

sınıflandırılmasına hizmet etmek için vardılar.⁸⁵¹ Bununla beraber kültür endüstrisinin en karakteristik ürünü sayılan ve gerçek yaşamın bir devamı olarak tasarlanan filmler, kavranması için dikkatli gözlem gücü gerektiren, birbirini kovalayan olaylar serisi olarak üretilmektedir. Bu da seyircinin düşünme imkanının ortadan kalkmasına sebep olmuştur.⁸⁵² Film, her tepkiyi önceden planladığı için izleyicinin düşünmesine gerek kalmayacak şekilde üretilmektedir. Böylece de izleyiciler endüstri ile uyumlu kimliklere büründürülmüştür.⁸⁵³ Aynı şekilde müzik de bireyleri endüstri kültürü ile uyumlu kitleler yığını haline getiren sosyal bir çimento haline gelmiştir.⁸⁵⁴

3.4. DİL, DÜŞÜNCE VE BİLGİ

Adorno'ya göre öğrenciler bir dinleyici topluluğu önünde konuşma yapabilme kapasitesine sahip olsalar da öğrencilerin birbirleriyle olan iletişim kapasiteleri çok zayıftır. Çünkü insanların birbiri ile iletişim kurabilmeleri için bağımsız bir deneyim ve iletişim özgürlüğüne sahip olmaları gerekmektedir.⁸⁵⁵ Ancak bu deneyim endüstri tarafından insanın elinden alınmıştır. İnsanın deneyimi, endüstrinin oluşturduğu mekan ve koşullarda, endüstrinin otoritesi altında kurgulandığı için sınırlı kalmıştır. İnsan deneyimden koparıldığı gibi dil de, insanın deneyimini olduğu gibi söylemeye artık imkan sunmamaktadır. Bu bağlamda dil, meta dili haline gelerek ve düşünceleri aktarırken sahteleştirmiştir.⁸⁵⁶ Diğer bir ifade ile endüstri, insanın, kültürün, sanatın metalaşmasına sebep olduğu gibi dili de bu düzene hizmet eden bir araç haline getirmiştir.⁸⁵⁷ Adorno'ya göre bu dil, iktidarı onaylayıcı tarzda geliştiği ve mevcut dilin aynı sanat yapıtında olduğu gibi özgünlüğünü ve özerkliğini kaybettiği için metalaşmayı aşmak için kullanılamazdır.⁸⁵⁸ Çünkü endüstrileşme ile birlikte insanlar vicdan yüklü konuşmalardan kaçmakta ve boş zaman faaliyetlerine yönelmektedirler. Bunun yanı sıra halen daha var olma gayretinde olan konuşmalar da endüstrinin korkusu altında,

⁸⁵¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 51-53.

Ancak hayatının sonlarına doğru Adorno, "Filmin Görülgen Yanları" adlı makalesinde kültür endüstrisinin bir ürünü olarak değerlendirdiği filme bir nebze olsun umut verici bir yaklaşım içerisine girmiştir (Jay, *Adorno*, 174).

⁸⁵² Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 55-56.

⁸⁵³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 69; Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 388.

⁸⁵⁴ Adorno, "On Popular Music", 39-40; ayrıca bkznz, Jay, *Diyalektik İmgelem*, 277.

⁸⁵⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 143.

⁸⁵⁶ Behrens, 10.

⁸⁵⁷ Soykan, 25; ayrıca bkznz, Spurr, 87.

⁸⁵⁸ Soykan-Keskin-Dellaloğlu, 59; ayrıca bkznz, Bernstein, "Sunuş", 17-18.

kendiliğindenlik ve nesnellikten yoksun bir hale gelerek bir takım jest ve mimikler ile jimnastiğe dönüştürülmüştür.⁸⁵⁹

Adorno'ya göre dilin aşkınlığı, endüstrileşme ile birlikte hakim kılınan pozitivizmin etkisiyle bir anlam boşluğuna düşmüş ve en sonunda dil pozitivizmin hizmetine girmiştir.⁸⁶⁰ Pozitivizm mantığındaki körlük ve dilsizlik, kendini sadece somut olanı kaydetmekle sınırlayan dile de bulaşmıştır.⁸⁶¹ Böylece bütün sözler, basit formülleri andıran bir yapıya bürünmüştür.⁸⁶² Bu bağlamda pozitivist bir formüle indirgenen dil, insanların ticari amaca ulaşmak için sahip oldukları sabırsızlığın daha da artmasına hizmet eder hale gelmiş ve bu amaca hizmet etmeyen ifadeler anlamsız sayıldığı gibi, kurgu ögesi içeren ifadeler de gerçek dışı olarak değerlendirilmiştir.⁸⁶³

Pozitivist etki ile birlikte dilin somut gerçeklikleri yansıtan bir araç olarak tasarlanması, pozitivist bilimlerin sosyal alanlar karşısında üstün görülmesine sebep olmuştur. Yayılan bu pozitivist gücün etkisi ile beraber sosyal alanlar da kendilerini bu mantık ile uyumlu hale getirme çabası içine girmişler ve pozitivist alanların üretmiş olduğu niteliğe sahip bir bilgi üretme çabası içinde olmuşlardır. Bu bağlamda Adorno, dile getirilen görüşlerin söyleyenden bağımsızlaştırılarak mülk haline getirilmesine ve sahibini egemenliği altına almasını eleştirmiştir.⁸⁶⁴ Ona göre bu durum dilin insandan/tarihsellikten koparılarak bir jargon haline getirilmesine sebep olmuştur.

Adorno, jargonu her türlü özel içeriğin görünmezden geldiği bir dil ideolojisi olarak görür.⁸⁶⁵ Ona göre jargon, dili bileşenlerine ayırarak sözcükleri süsleyen bir sistem olup sözcüklerin mekanik şekilde allanıp, pullanıp süslenmesidir.⁸⁶⁶ Bu durum endüstri mantığının dile yansımalarının bir sonucudur. Bu bağlamda dilin kısa öz ifadelere dönüşüp jargonlaşması düşüncedeki derinliklerin neon ışıklar yayan slogan sözlere dönüşmesine sebep olmuştur.⁸⁶⁷ Dilin düşüncenin derinliklerini ifade etmek

⁸⁵⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 45.

⁸⁶⁰ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 18.

⁸⁶¹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 103.

⁸⁶² Adorno, *Minima Moralia*, 45.

⁸⁶³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 82.

⁸⁶⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 144.

⁸⁶⁵ Behrens, 194.

⁸⁶⁶ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 12.

⁸⁶⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 51.

yerine jargonlaşması, kısa öz ifadelere dönüşmesi ve yalınlaşmasını Adorno, Faşizmin vermiş olduğu komutlara benzetmektedir.⁸⁶⁸

“Yanıp sönen sinyaller gibi hemen anlaşılan, makul sayıda sözcük” kullanımına sahip olan jargon, Adorno’ya göre kendisini deneyime kapatmış olmasından dolayı standartlaşmış bir sahteliktir.⁸⁶⁹ Diğer bir ifade ile jargon, sözcükleri allayıp pullayıp süsleyerek onları özlerinden koparmakta, kavramların içerikleri jargonun cilası altında kaybolmaktadır.⁸⁷⁰ Dahası jargon, kendisini bağlam ve kavramdan bağımsız olarak veya bu içerikten daha yüce/ilahi bir içeriğe sahipmiş gibi sunmaktadır. Bununla beraber sözcüklerin içeriklerinden ziyade biçimleri ile ilgilenen jargon için kişinin ne düşündüğünün önemi yoktur. Jargon, bu işi bireyin yerine yapmaktadır.⁸⁷¹ Dolayısıyla her ne kadar jargon, bazı meslek alanları için kitlesellikten ve sürü olmanın aksine özgür olarak görünmek için kullanılıyor⁸⁷² olsa da bu durum, bireyin kendisine roller biçilmesine karşı başkaldırma/protesto imkanını da ortadan kaldırmaktadır.⁸⁷³

Jargon, hakikat ile kavramlar arasındaki aşkınlığı istismar ederek hakikati kavramların asli ve değişmez özelliği olarak göstermektedir.⁸⁷⁴ Oysaki Adorno’ya göre hakikat ile gerçeklik bire bir örtüşmezdir. Gerçekliği uygun bir yerden yakalamaya yarayan alet olan kavramlar,⁸⁷⁵ hakikati dolaysız olarak resmedemez. Hakikat, kavram ile nesnenin örtüşmesi değildir.⁸⁷⁶ Her zaman için düşüncede bir abartı ögesi bulunur. Düşünce kimi zaman bilgisini hedeflediği nesnenin ötesine geçer. Bu şekilde olgusalılığı aşan düşünce, gerçekliği olduğu gibi yansıtmak yerine kesin ve özgür bir tavır ile bu gerçekliği belirlemeye çalışır.⁸⁷⁷ Bu bağlamda Adorno’nun gerçekliğin sığdırılmaya çalışıldığı kafesler olarak tanımladığı kavramların, gerçeklikten bağımsız olarak tam bir

⁸⁶⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 45.

⁸⁶⁹ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 11.

⁸⁷⁰ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 16, 54.

⁸⁷¹ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 13-14.

⁸⁷² Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 20.

⁸⁷³ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 58.

⁸⁷⁴ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 15.

⁸⁷⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 63.

⁸⁷⁶ Behrens, 11; ayrıca baknz, Metin Becermen, “Adorno’nun Hegel ve Marx’ın Diyalektik Görüşünü Eleştirisi”, *Kaygı*, Sayı 15, Güz 2010, 42; Emre Zeytinoğlu, “Theodor Adorno’nun Sanat Tanımı ve Protesto”, *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 246.

⁸⁷⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 133.

yetkinlik olarak tasarlanması kavramı fetiş haline getirir.⁸⁷⁸ Böylece her zaman bir iktidara bağımlı olan hakikat, endüstri ile birlikte bir yalana dönüştürülmüştür.⁸⁷⁹

Endüstrinin ürettiği bilgiler düşünceyle bağlantısı kesilmiş, akılda kalması için net olarak düzenlenmiş, özdeşlik ilkesine uyan, kesin doğru olarak planlanan bilgilerdir. Adorno'ya göre bu bilgilerin mutlak kesin olarak planlanmaları hakikati tam anlamıyla yansıtamadığından dolayı endüstrinin bilgisi aldatıcıdır.⁸⁸⁰ Bu bağlamda endüstrinin ürettiği bilgilerde yalan ile doğrunun iç içe geçirildiğini ifade eden Adorno için endüstri dünyasında dayanak olarak kullanılacak bir bilgi elde etmek boşunadır.⁸⁸¹

Adorno'ya göre insan ile çevresi arasındaki ilişkinin giderek soyutlaştığı bir toplumda insanın gerçeklikten hareketle soyutlamalar yapma yeteneği ortadan kalkmıştır. Bununla beraber kavramların kapsadıkları gerçekliklere yabancılaşması ve soyutlanan gerçekliğin deneyime sığdırılamayan büyüklüğü, bilginin gerçeklikle sürekli ilişki içinde olmasını gerekli kılmaktadır.⁸⁸² Bu bağlamda hakikat, her ne kadar dilin izini taşısa da ancak tarihsel olarak anlaşılabilir.⁸⁸³ Dolayısıyla kavramların katı ve değişmez bir şekilde tanımlanmalarına karşı çıkan Adorno, “kavramların yaşamı” düşüncesini savunmuştur.⁸⁸⁴ Çünkü ona göre kavramlar tarihselliklerinden koparılsa anlamlarını kaybederler ve işlevsiz bir hale gelirler.⁸⁸⁵

Ortaya somut bir şeyler konmadıkça düşünmeyi -oturulan yerden- modası geçmiş bir lüks olarak değerlendiren Adorno'ya göre kafa emeği, bedensel emeğe göre şekillendirilmek istenmektedir.⁸⁸⁶ Bu bağlamda ona göre düşünme;

kısa soluklu bir hale gelerek kendisini tecrit edilmiş olguların kavranmasıyla sınırlar. Düşünsel bağlantılar rahatsız edici ve yararsız bir çaba diye kenara atılır. Düşüncedeki gelişmenin momentleri, onda kalıtsal ve yoğun olan ne varsa unutulur ve dolaysız mevcudiyetle, geniş kapsamlı olanla aynı seviyeye getirilir.... Bilmeye doğru çekilerek nötr hale getirilen düşünce özgül emek pazarlarında yalnızca nitelikliliğe, kişiliğin meta değerini

⁸⁷⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 15, 22.

⁸⁷⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 77.

⁸⁸⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 375.

⁸⁸¹ Adorno, *Minima Moralia*, 114.

⁸⁸² Adorno, *Minima Moralia*, 147.

⁸⁸³ Reijen, 20, 68.

⁸⁸⁴ Behrens, 12.

⁸⁸⁵ Becermen, “Adorno'nun Hegel ve Marx'ın Diyalektik Görüşünü Eleştirisi”, 42.

⁸⁸⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 266.

yükseltmeye yarayan bir araç haline gelir. Bu şekilde zihnin paranoyaya karşı çalışan özdüşünümü çöker.⁸⁸⁷

Bilginin dolayısıyla da düşünmenin gerçeklikten, tarihsellikten koparılması aydınlanmacı pozitif anlayışın bir sonucudur. Çünkü düşünülen şeyin çok az bir kısmına ulaşılabilmesine rağmen tamamına ulaştığını ifade eden bilgi anlayışı soytarılıktır. Düşünce bu durumunu inkar etmez, çünkü en sonunda bilginin tamamına ulaşacağı umudunu bu şekilde korumaktadır.⁸⁸⁸ Bu bağlamda pozitivistleşen bilgi, temelini öznenen hareketle oluşturulduğu için var olana bağlı kalmış ve düşenceyi tarihselliğinden koparmıştır. Çünkü “her şeyleştirme bir unutturur.”⁸⁸⁹ Adorno’ya göre Descartes’ın şüpheli yöntemi ile Bocan’un ise idol öğretisi bu noktada hem fıkirdir. Bu bağlamda tarihselliği içinde düşünülen her şey hurafe sayılmıştır. Oysaki bilim gibi kurumsallaşmış bir geleneğe bağlı kalmak esas hurafedir. Pozitivizmin ürettiği bilginin felç edici bir nesnelliğe dönüşmüş olması, içerikten ve tarihsellikten bağımsızlaşarak bilinç dışı bir hatırlama haline gelmesi⁸⁹⁰ ve bunun yanı sıra görkemli bir hale getirilerek yozlaştırılması bunun bir kanıtıdır.⁸⁹¹

Bilginin tarihselliğinden koparılması bağlamında Adorno endüstrinin yeniden yapılandığı tarih anlayışını da eleştiri konusu yapar. Adorno’ya göre endüstrinin tarihi yeniden işlemesi/düzenlemesi demek, geçmişin berrak bir bilinçle aydınlığa kavuşturulması demek değil, olmuş bitmiş bir olay olarak bellekten silinmesi demektir. Adorno, her zaman olduğu gibi Faşizmi kastederek bu durumun sebebini halen daha canlı olan geçmişin suç ve zorbalık dolu gölgesi altında yaşamanın imkansız olmasına bağlamaktadır.⁸⁹² Adorno bu durumun sebebi olarak endüstriyi görmektedir. Endüstri insanın geçmişini şimdiki durumu karşısında hükümsüz kılmıştır. Göçmenlerin geçmişi ile bağlantısının koparılmasını örnek verdiği bu durum, Adorno için tahakkümün sözle uygulanmasından başka bir şey değildir. Bu durumun bir sebebi de her şeyin pazar değeri ile ölçüldüğü çağda bu tür düşüncelerinin pazar değerinin olmamasıdır.⁸⁹³ Her ne kadar Adorno, Yahudilerin yaşadığı acılar üzerine yapmış olduğu çalışmalar ile

⁸⁸⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 260.

⁸⁸⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 25.

⁸⁸⁹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 306.

⁸⁹⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 58-59.

⁸⁹¹ Adorno, “Neden Hala Felsefe”, 198.

⁸⁹² Adorno, “Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir?”, 121.

⁸⁹³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 283.

ABD’de hayata tutunmuş olsa da ona göre bu tür çalışmalar, endüstri tarafından hoş karşılanmamaktadır.

Adorno’ya göre endüstrinin tarihi yeniden inşa ederek gerçekleştirmeye çalıştığı tarihsizleştirme ile birlikte tarih de bu sistemin içerisine dahil edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tarih, ekonomik ve politik kurullarda çalışan tarihçiler tarafından “meta fiyatının ya da kitlesel ruh hallerinin güdümlenmesine göre” yeniden düzenlenmiştir.⁸⁹⁴ Tarih, içinde tekellerin ve kapitalizmin modernliğinin saklandığı bir kostüm haline getirilerek uyumsuzlukların yok edildiği sahte bir uzlaşma haline getirilmiştir.⁸⁹⁵

Endüstrinin kendisine hizmet etmesi amacıyla yeniden inşa ettiği tarih anlayışına karşı çıkarak, tarihi sürekliliğin ve süreksizliğin toplamı⁸⁹⁶ olarak gören Adorno, tarihin genel olarak sonuçlanmış, değişmez olarak görülmesini “tarihin ontolojileştirilmesi” olarak değerlendirip eleştirmiştir. Adorno’ya göre bir bilgi olarak tarihin değişmez ve kesin olarak değil yorumlanması gerekmektedir. Aksi takdirde toplumun güncel durumu ile tarihi arasındaki ilişki kopacaktır. Bu bakımdan Adorno için bilimleri bir tarih anlayışının altında basitçe olguların toplanması etkinliğine indirmek doğru değildir.⁸⁹⁷ Çünkü tarih, doğrusal gelişen veya teolojik bir unsur değil, sürekli değişen görünümünün yapılanmasıdır.⁸⁹⁸

Adorno’ya göre fetişleştirilen, yozlaştırılan pozitivistleştirilen bilginin kendisini tek hakikat kaynağı olarak görmesi esasında hakikatten yoksun kalmasına sebep olmakta ve toplum saf bir rasyonalizme teslim edilmektedir.⁸⁹⁹ Pozitivizm, bu eksikliği ölçüsünde konformizme hizmet etmiştir.⁹⁰⁰ Çünkü endüstrinin yaydığı bilgi sınırlı ve vasattır. Bu bağlamda bu bilgilerden hareketle gerçekleştirilecek eylemler mantıksız, kötülüğe yöneltici ve uygitsincidir.⁹⁰¹ Pozitivist bilginin bu yaklaşımı endüstrinin bilgiyi mülk olarak görmesine sebep olmuştur.⁹⁰² Bu bağlamda bilgi endüstri ile birlikte bir fabrika ürüne dönüştürülmüştür.⁹⁰³

⁸⁹⁴ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 323.

⁸⁹⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 365.

⁸⁹⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 291.

⁸⁹⁷ Reijen, 19.

⁸⁹⁸ Reijen, 70.

⁸⁹⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 211.

⁹⁰⁰ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 161.

⁹⁰¹ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 80; ayrıca bkz., Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 115.

⁹⁰² Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 375.

⁹⁰³ Adorno, *Minima Moralia*, 69.

Endüstrinin bilgiyi bir mülk olarak görmesinde, insan karşılaştığı bir sorunu en etkili ve ekonomik çözüme eğilimi yatmaktadır. Adorno'ya göre bu durum bilginin pazarda çekici hale gelmesine sebep olmuş⁹⁰⁴ ve “gerçekçi fikir ayrılığı, satılabilecek yeni bir fikri olanların markası” haline gelmiştir.⁹⁰⁵ Bu bağlamda endüstrinin ürünü olan iletişim araçlarının aktardığı bilgiler flaş etkisi yaratacak şekilde sunulmaya başlanmıştır. “Tirajları milyonları bulan popüler dergiler önemi kendinden menkul tavırlarla “inside story”leri (olayın iç yüzü) ortalığa dökerken kameralar bir zamanların opera dürbünleri gibi fiziksel ayrıntılar üzerinde yoğunlaşırlar”⁹⁰⁶ sözleri ile ifade eden Adorno için bu durum, insanın düşünme gücünü endüstrinin araçları ile denetim altına alınmasına hizmet etmiştir.

Pozitivist bilgi anlayışını endüstriye hizmet eden bir araç olarak görerek eleştiren Adorno için bilgi, pozitivist anlayışın aksine “önyargılardan, kanılardan, apansız cesaretlenmelerden, kendi kendini düzeltmelerden, ön varsayım ve abartılardan oluşan” bir deneyim sürecinden geçerek elde edilir.⁹⁰⁷ İnsanı bilgiye götüren merakın nesnel olmadığını⁹⁰⁸ ifade eden Adorno'ya göre düşünce, insanın arzu ve dürtülerinden beslenmektedir. Bu bağlamda arzu ve istekleri yok sayan düşünce esasında binmiş olduğu dalı kesmektedir. Bu, bilginin tamamen özneye bağlı olduğu anlamına gelmemektedir. Bir bilgi ortaya koyabilmek için düşüncenin dürtüleri hem koruması hem de aşması gerekmektedir. Tüm bunların aksine bellek sadece bir tabu olarak görülmektedir.⁹⁰⁹ Belleğin bir tabuya dönüştüğü bilim çağında bir sanat yapıtının kendisinde bıraktığı izlenimleri tam anlamıyla kavrayan kişi, o yapıtın özünü kavrayıp bu doğrultuda yaptığı öznel eleştirisinin nesnelliğinin bir anda silinip gittiğini görecektir. Bu sebepten iktidar, öznel bir tutkuyla varlığı anlamaya yönelik bu öznel deneyimdeki nesnel güçten ölümüne korkmaktadır.⁹¹⁰

Yanlışlamacılığı hatırlatıcı bir şekilde kesin, tam doğru bir düşünce/bilginin olmadığını iddia eden Adorno'ya göre pozitivist anlayışın ürünü olan bu iddia, kuruntudan başka bir şey değildir. Bunun için mutlak hakikat olarak ortaya konulan

⁹⁰⁴ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 142.

⁹⁰⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 62.

⁹⁰⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 371-372.

⁹⁰⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 85.

⁹⁰⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 375.

⁹⁰⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 128.

⁹¹⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 74.

iddiaların gerçeklik ile sürekli yüzleşmesi gerekmektedir.⁹¹¹ Bu bağlamda bilginin doğruluk ölçütü olarak ortaya konan tutarlılık ile uygunluk ilkesini reddeden Adorno için doğru bilginin ölçütü “yüzleşme”dir. Çünkü ona göre gerçeklik ile bire bir örtüşen, çelişik olmayan hiçbir bilgi yoktur. Üstelik böyle bir bilgi arayışında olmak hem hayal hem de mitosdur. Oysaki her bilgi kaçınılmaz olarak içinde yanlış da barındırmaktadır. Bu yüzden mutlak hakikat arayışında hangisinin daha ağır bastığını belirleme adına yanlış ile doğru ifadelerin iç içe yer aldığı bilgiler, sürekli olarak gerçeklik ile yüzleştirilmelidir.⁹¹²

3.5. DİN VE ÖLÜM

Adorno’ya göre inanç, aşkın bir ilke olmadan var olamaz. Ancak bu ilkeyi aşmak isteyen Protestanlık aşkınsal bir ilke yerine söze simgesel güç kazandırarak inancı var etmeye çalışmıştır. Diğer mezheplerdeki baskıcı otorite anlayışını aşma adına gerçekleştirilen Protestanlığın bu girişimi endüstri çağına vardığında sadece aşkın varlığın değil dinin de ortadan kaldırılması çabasına dönmüştür. Ancak bu çaba dinin tamamen ortadan kalkmasına sebep olmadığı gibi insanın da aşkın bir varlıktan kaynaklanmayan söze boyun eğmesine neden olmuştur.⁹¹³ İnsanlar endüstri tarafından standartlaştırılan yaşamlarının tek gerçeklik olduğu yalanını kabul edebilmesi adına aşkın varlık/üstün güç varsayımının asılsız olduğu dile getirilerek bu söylem bastırılmıştır.⁹¹⁴ Ancak dinin -Hristiyanlık- Aydınlanma süreci ile birlikte önemsizleştirilerek insanların ilgi alanının dışına çıkartılması dinin ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Bu süreçte her ne kadar Hristiyanlık etkisini büyük oranda kaybetmiş olsa da bazı toplumsal işlevlerini sürdürmüştür.⁹¹⁵ Dolayısıyla din sadece nötralize olmuştur. Diğer bir ifadeyle endüstrileşme ile birlikte sadeleştirilen Hristiyanlıktan arda kalanlar kültürel meta olarak korunup tüketilmiştir.⁹¹⁶ Bununla

⁹¹¹ Soykan, 34.

⁹¹² Soykan, 36-37; ayrıca bkz., Schweppenhäuser, 87.

⁹¹³ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 39.

⁹¹⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 273.

⁹¹⁵ “Kimilerine göre din, bireylere kutsallık, doğum, ölüm, cinsellik, hayatın anlamı gibi karmaşık varoluşsal sorularla uğraşmalarına yardımcı olan bilgiyi sağlayan, çok sayıda yarı dinsel ve dinsel olmayan anlam kompleksleri halinde dağılıp parçalanmış ve bu durum yalnızca dini görünmez kılmıştır. Max Weber’in dinin manastırın kapısını çarpıp çıktktan sonra dünyevi olayların piyasasına doğru geniş adımlarla yürümeye başladığı şeklindeki metafor; dinin tüketim piyasasında öbür anlam kompleksleriyle yan yana bulunduğu modern toplumda daha da dönüşmüştür.” (Mike Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü* (3. Basım), (Çev.: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, 196).

⁹¹⁶ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 240; ayrıca bkz., Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 233.

beraber inananlar ve inanmayanlar arasındaki ayrımını koruyan din, şeyleştirilerek kendi düşünsel içeriğinden bağımsız olarak yaşayan bir yapıya dönüştürülmüştür.⁹¹⁷

Adorno'ya göre aydınlanma öncesi yaşamın kendisine göre şekillendirildiği bir unsur olan din, endüstrileşme ile birlikte boş zamanda gerçekleştirilen bir etkinlik haline getirilmiştir. Endüstrileşme ile birlikte boş zaman etkinliği haline getirilen dinin nasıl bir etkinlik olacağı da endüstri metaları gibi belli standartlara bağlanmıştır.⁹¹⁸ Dinin bu şekilde algılanması onun amaç olarak değil araç olarak görülmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda din çeşitli araçlarla ulaşılacak istenen hedeflere ulaşmayı sağlaması açısından değerli olarak görülmüştür. Ancak bu durum dine faydadan çok zarar vermiştir.⁹¹⁹ Bu bağlamda Hristiyanlığın toplumsal uyum aracı⁹²⁰ haline gelmesi onu diğer uzlaşmacı eğilimler ile aynı çizgiye getirmiştir. Böylece Hristiyanlığa bağlılık, kişiyi itaatkarlığa, uyumluluğa, bağlılığa ve kolayca manipüle edilmeye sürüklemiştir.⁹²¹

Adorno'ya göre dinin toplumsal uyumu sağlayan araç olarak görülmesi dini özünden uzaklaştırmış, onun kısıtlayıcı ve baskıcı güçlerini törpüleyerek sesi kısık ve temelsiz bir söze indirgemıştır.⁹²² Bu bağlamda din, insanların tutum, düşünce ve davranışlarını açıklayamayan ve insan hayatında belirleyici bir rol oynayan unsur olmaktan çıkarılmıştır. Dolayısıyla hayata etki etme gücünü yitiren dinin, kendi düşüncesini paylaşmayan insanlara karşı fanatizmi de ortadan kalkmıştır.⁹²³

Endüstrileşme ile birlikte yeniden şekillendirilen dine bağlı olarak dinin ortadan kaldırılamayan öğeleri de denetim altına alınmak istenmiştir. Bu bağlamda dinin insan için karşıladığı en önemli ihtiyaçlardan biri görülen ve inkar edilemez bir gerçeklik olarak var olan ölüm, yeniden şekillendirilerek toplumdaki işlevi, nasıl algılandığı endüstri mantığı ile uyumlu hale getirilmiştir.

Charles Peguy'un "dünyada alçaltılması belki de en zor olan şeyi alçaltmayı başarmıştır. Bu şeyin sanki dokusunda özel bir haysiyet vardır, başka hiçbir şeyde olmayan bir alçalma yeteneksizliği. Ama modern dünya onu da alçaltmayı başarmıştır:

⁹¹⁷ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 43-44.

⁹¹⁸ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 240-241.

⁹¹⁹ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 247-248.

⁹²⁰ Adorno'ya göre metafizik, endüstri toplumunda insanların uyumlu ve itaatkar bir bütün olmasını sağlayan ideolojik bir işlev haline gelmiştir (Adorno, *Negatif Diyalektik*, 359).

⁹²¹ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 241.

⁹²² Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 166.

⁹²³ Adorno, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, 237-238.

Ölümü alçaltmıştır" sözünü alıntıl原因 Adorno'ya göre endüstrileşme ile birlikte ölümün gerçekliği ve şerefi sorusu bireyin bilincinden çıkarılmıştır. Ona göre bunun nedeni metafizik bir öte dünyaya yönelik beslenen umutlar değil, endüstrileşen dünyada bireyin içine düştüğü umutsuzluk durumudur.⁹²⁴ Bu bağlamda insanlar, endüstri düzeni altında yaşamlarının nasıl gideceği ve sonlanacağını fark etmeyecek düzeyde ölüm düşüncesini hayatlarından çıkarmışlardır.⁹²⁵

Endüstrileşme ile birlikte ölümün bireyin bilincinden çıkarıldığını ve bastırıldığını ifade eden Adorno'ya göre bireyin temelde ekonomik olan özerkliği, ölümsüzlük umudunun sönmesi ile birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Bunun sonucu olarak ölüm, endüstrileşmeyle birlikte iflas eden birey ile aynı yazgıyı paylaşmıştır.⁹²⁶ Böylece birey ile ölüm olgusu arasındaki ilişki kopmuş ve bireyler kendilerini anlık bir zaman dilimi içinde yaşayan ve hiçbir iz bırakamayan varlıklar olarak görme eğiliminde olmuşlardır.⁹²⁷ Dolayısıyla ölüm, insanlar tarafından kendilerinin dışında olan bir olgu olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ölümün bir gün kendi başlarına gelebileceğini düşünmeyen insanlar, ölümü kabullenememiş ve ilahi dinlerin toplum hayatından dışlanması da etkisi ile ölüme yabancılaşmışlardır.⁹²⁸

Adorno'ya göre endüstri toplumunun temel bir özelliği haline gelmiş olan yabancılaşma diğer tüm toplumsal ilişkiler gibi insanın ölümle olan ilişkisini de belirlemiştir. Bu bağlamda "dinsel kuruluşlar insanın korku duyduğu şeyi unutmak yönündeki bilinçdışı arzusunu ticari biçimde yeniden üret"miştir.⁹²⁹ Diğer bir ifade ile bütün insan ilişkilerinin mülkiyet ilişkisi üzerinden belirlenmesi, ölümün bertaraf edilmesi çabasını doğurmuştur.⁹³⁰ Ölümün taşınabilir kül gibi gereksiz bir mülk olarak görüldüğü endüstri toplumunda da insanların ölüm için üzülmeleri yersiz bir davranıştır.⁹³¹ Çünkü endüstrileşme ile birlikte bireyin bir başkasıyla değiştirilebilir metaya indirgenerek, bir hiç haline getirilmesi bireyi yok eden güç olarak ölümün hiçleşmesine sebep olmuştur. İnsanın bir araç olarak değerlendirildiği endüstri

⁹²⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 242.

⁹²⁵ Reijen, 83.

⁹²⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 241-242.

⁹²⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 283.

⁹²⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 334-335.

⁹²⁹ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 117-118.

⁹³⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 334.

⁹³¹ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 283-284.

toplumunda ölüm, bu değişimi sağlayan bir etkene dönüşmüştür.⁹³² Diğer bir ifade ile ölüm, işlevini kaybeden insanın sistemin dışına çıkararak sistemin sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlayan bir ayıklama mekanizması haline gelmiştir.⁹³³

Ölümün endüstri sisteminin işlemesini sağlayan bir araç olarak kullanılmasının yanı sıra insan hayatında yer alan bir gerçeklik olarak ele alınması Adorno'ya göre ölüm algısının değişmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Adorno'nun cinayet komedisi olarak nitelediği yeni tarz romanlar ona göre bir taraftan ölümü alaya alarak, ölümün imgelerini yok ederken diğer taraftan da cesedi bir sahne aksesuarına dönüştürerek sıradan bir cisim haline indirgemıştır.⁹³⁴ Ölü insan bedeninin sıradan bir cisim olarak algılanmasına sebep olan başka bir etken ise Adorno'nun hemen hemen her konuda dilin düşürmediği Auschwitz deneyimidir. Ona göre insanların sadece bedenlerinin değil, benliklerinin de öldürüldüğü⁹³⁵ Auschwitz sonrası ölüm, daha önce olmadığı kadar korku uyandıran bir gerçeklik haline gelmiştir.⁹³⁶ Bu olayın ürkütücülüğü karşısında ölüm olgusunun nasıl algılandığı ile ilgili Adorno şu ifadeleri kullanır;

Nasyonal Sosyalistlerin milyonlarca insana yaptıkları, canlıların ölü madde gibi ölçülüp düzenlenmesi, ardından ölümün seri-üretimi ve fiyatının kırılması, cesetlerin karşısında ilhama gelip kıkırdamaya başlayanların üzerine kendi şekillendirici gölgesini çoktan düşürmüştü. Belirleyici olan, biyolojik yıkımın bilinçli toplumsal irade tarafından özümlesiştir. Ancak ölüme kendi üyeleri kadar kayıtsız kalan bir insanlık, kendisi de ölmüş olan bir insanlık, ölümü sayısız insana idari yöntemlerle uygulayabilir.⁹³⁷

Endüstri çağında ölüm algısının değişmesine sebep olan bunca olumsuzluklara rağmen ölümün yozlaşarak “insan eninde sonunda ölecektir” söylemine indirgenmesi, insanın ölümü kabullenmesindeki zayıflığı ile ilgilidir. Bu doğrultuda geliştirilen ölümü anlamlandırmaya yönelik düşünceler, totolojik düşünceler kadar boşunadır. Bu

⁹³² “Ölüm, özneye mutlak biçimde yabancı olduğundan, bütün şeyleştirmelerin de modelidir. Mübadelenin nihayet meşru biçimde kendini gerçekleştirmesine izin vermek suretiyle ondan kurtulmak yerine onu ebediyetin daha çaresiz biçimin aşağı biçimine düşüren ideoloji, ölümü mübadelenin devası olarak över.” (Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 116-117).

⁹³³ Adorno, *Minima Moralia*, 242.

⁹³⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 243.

⁹³⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 336.

⁹³⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 328.

⁹³⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 243.

bağlamda ölümün ne olduğunu dile getirmenin boşuna bir çaba olduğunu ifade eden Adorno'ya göre ölümün mutlak son olduğunu düşünmek imkansızdır.⁹³⁸

Yaşam ve ölüm ilişkisinin kavranması bireyin ve tarihin bilinmesi açısından önemli olduğunu ifade eden Adorno için ölüm, yaşamın anlaşılmasına hizmet eden bir unsurdur.⁹³⁹ Dolayısıyla ölümün bu işlevi, endüstri açısından törpülenmesi gereken direniş ögesi olarak görülmüştür. Bu bağlamda endüstrinin ölüm olgusunu uygar toplum ile bütünleştirerek yozlaştırmaya çalışmasının sebebi, ölümün insanı şeyleştirilmesi ve kalıcı ölüm olan şeyleşmesinin farkına varmasını sağlayan bilinç potansiyelidir. Bundan dolayı endüstrileşme, mübadele toplumunun son başkaldırı bilinci olan ölümü, ortadan kaldırma girişiminde bulunmuştur.⁹⁴⁰

⁹³⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 334-336.

⁹³⁹ Soykan, 23.

⁹⁴⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 335.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADORNO'YA GÖRE METALAŞMAYI AŞMANIN İMKANI

4.1. KÜLTÜR ELEŞTİRİSİ

Adorno, endüstrinin her şeyi belirleyen büyük güç haline geldiği bir çağda endüstriye karşı yapılacak eleştirilerin metalaşma tehdidi altında olacağını veya endüstri kültüründen öğeler taşıyabileceğini düşünmesine karşılık⁹⁴¹ bu kültürün sorgulanması gerektiğine inanmıştır.

Düşünmenin mevcut sistemi onaylamak anlamına geldiğini ifade eden Adorno'ya göre düşünmenin eleştirel olma gereksinimi endüstrileşme ile birlikte ortadan kalkmıştır. Bu bağlamda düşünmeyi yeniden yapılandıran endüstri, ürettiği kültürün öneminin, anlamının ve meşruluğunun sorgulanmasına yönelik eğilimleri de ortadan kaldırmıştır. Ancak endüstrileşme ile birlikte kültürün giderek mutlaklaştırıldığı bu ortamda kültürün eleştirilmesi gerekmektedir.⁹⁴² Kültürün eleştirelliği zorunlu olarak içerdiğini ifade eden Adorno için bu eleştirelilik, basit bir eğilim değildir. Eleştirelilik, farklı olanların bir tür özdeşlik aracılığıyla sistemle uyumlu hale getirilmeleri çabalarına ve buna sebep olan tekelleşmeye karşı bir protesto niteliğinde olmalıdır.⁹⁴³

Endüstrileşmenin sebep olduğu metalaşmayı aşmak isteyen Adorno için endüstrinin öznesi olduğu mevcut tarihsel gelişime müdahale edilmezse bu insanlığın felaketi ile sonuçlanacaktır.⁹⁴⁴ Bu noktada o, bütünselliği amaçlayan bir olgu olarak ortaya çıkan endüstrinin üretmiş olduğu kültürü “bütün, yanlıştır”⁹⁴⁵ diyerek eleştirisinin odak noktası haline getirmiştir.

Adorno'ya göre genel olarak metalaşma aşılamayacak bir olgu değildir ve insan bunu gerçekleştirebilecek güce sahiptir. Bu minvalde kültür ile yönetimin verili bir durum olarak birbirinden kopuk, durağan olarak görülmesinin yaygın bir eğilim olduğunu düşünen Adorno için böyle bir yaklaşım kültür ve yönetimin şeyleştirme içinde takılıp kalmasına sebep olmuştur. Ancak bu şeyleştirme tamamen

⁹⁴¹ Adorno, *Minima Moralia*, 29.

⁹⁴² Adorno, *Negatif Diyalektik*, 87.

⁹⁴³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 131.

⁹⁴⁴ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 52.

⁹⁴⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 54.

gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla da endüstri tarafından henüz tam olarak ele geçirilememiş olan insan bilinci, halen daha içinde yer aldığı endüstrileşmenin metalaştırıcı işlevini değiştirebilecek güce sahiptir.⁹⁴⁶

Adorno bu umut ile insanın metalaşmayı aşmak için etkisine maruz kaldığı endüstri kültüründen hareket etmesi gerektiğini inanmaktadır. Ona göre metalaşmayı aşma imkanı, endüstri kültürü içerisinde saklı durmaktadır. Çünkü kültürün içinde özerklik düşüncesi her zaman mevcut olmuştur.⁹⁴⁷ Endüstrileşme ile birlikte her şeyin büyümlü bir hale getirildiği bu dünya, özerklik düşüncesinin ortaya çıkması için gerekli imkanlara sahiptir. Ancak bunun için endüstri kültürünün sahip olduğu büyüleyiciliğin ortadan kaldırılması gerekmektedir. İnsanın mevcut koşullara bağlı olmasının hayal gücü ve özerkliğini kısıtladığı yönündeki düşünceler doğru değildir.⁹⁴⁸ Bunun yanı sıra Adorno ve arkadaşlarına göre kültür, hiçbir zaman tam anlamıyla özerk olmamışsa dahi tamamıyla de ikincil bir olgu da olmamıştır. Dolayısıyla kültür, bir taraftan belli otoritelerin izini taşıırken, diğer taraftan ise bu otoriteye karşı eğilimlerin yer aldığı bir karşıtlıklar bütünüdür.⁹⁴⁹

Adorno'nun endüstrileşen kültürü eleştiri konusu yapmasındaki amacı, içinde karşıtlıkların bir bütünü olarak gördüğü kültürün özerk yanını ön plana çıkararak totaliterlik tarafından etkisiz hale getirilmesini önlemek ve endüstrinin metalaştırdığı kültür anlayışını aşmaktır.⁹⁵⁰ Böylece endüstrinin elinde metalaşarak gerçek hayattan kopan kültür, yeniden gerçek hayata dahil edilebilecektir.⁹⁵¹ Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilecek kültür eleştirisi, mevcut kültürden memnun olmamayı ama bu rahatsızlığı da aynı kültüre borçlu olmayı ifade eden bir eleştiridir.⁹⁵² Dolayısıyla mevcut kültürü aşmak isteyen herkes kültürün içkinliğinden hareket etmek zorundadır.⁹⁵³ Çünkü "kültür, ancak içten içe eleştirilirse doğrudur."⁹⁵⁴ Bu bağlamda var olandan hareket etmeyen eleştiriler, din haline gelme tehlikesi ile karşı karşıyadır.⁹⁵⁵

⁹⁴⁶ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 148.

⁹⁴⁷ Spurr, 159.

⁹⁴⁸ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 19-20.

⁹⁴⁹ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 87.

⁹⁵⁰ Veysal, 328-329.

⁹⁵¹ Bernstein, "Sunuş", 29.

⁹⁵² Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 159.

⁹⁵³ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 79.

⁹⁵⁴ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 163.

⁹⁵⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 279.

Toplum, bir taraftan endüstrinin araçlarına ihtiyaç duyup bunları kullanırken diğer taraftan da bu mevcut koşullar altında kendi yaşamını yeniden oluşturabilme potansiyeline sahiptir.⁹⁵⁶ Bu bağlamda sahicilik düşüncesini örnek olarak veren Adorno'ya göre, “çoğaltılmaz olanın gerçekten sahici olduğu düşüncesi, ancak milyonlarca standartlaşmış metanın kar amacıyla benzersizlik yanılsamasını yaydıkları bir ortamda doğabilir: Hem bu metaların antitezi olarak belirmiştir hem de onlarla aynı terazide tartılıyordur.”⁹⁵⁷

Adorno'ya göre tarihselliğe ve endüstrinin gerçekliğine dayandırılmayan eleştirinin var olma imkanı yoktur. Diğer bir ifade ile mevcut yapıdan hareketle gerçekleştirilmeyen eleştirinin herhangi bir geçerliliği yoktur. Dolayısıyla “her şey topluma bağlıdır; en ince düşünme bile kendisini erk sahibi sosyal eğilimlerle başlamalıdır, çünkü onlar olmadan düşünme delice bir hal alır.”⁹⁵⁸ Bu bağlamda endüstrileşme ile kendi varoluşu arasında uyumsuzluk olduğunun farkına vararak endüstrinin büyüselliğinden kurtulabilen insan, bu çelişkiden kurtulma çabası ile eleştirel bir tavır içerisine neden olacaktır. Böyle bir toplumsal gelişmeden hareketle kültürün kültür eleştirisine dönüşeceğini ifade eden Adorno için bu kültür eleştirisi, bir yandan kültür kavramını muhafaza ederken diğer yandan da onu metalaştıran araçları yok edecektir.⁹⁵⁹

Kültürün ne planlanıp yönlendirilmesini ne de kendi haline bırakılmasını doğru bulan Adorno'ya göre her iki durum da kültür için zararlıdır. Bu bağlamda kültür, ne eleştirilmeden kabul edilmeli ne de kültürel değişimler karşısında muhafazakar bir tutum sergilenmelidir.⁹⁶⁰ Bu bağlamda endüstrileşmenin sebep olduğu meta kültürünün diyalektik bir biçimde eleştirilerek aşılması gerektiğini ifade eden⁹⁶¹ Adorno için “bu kültürü gaddarca eleştirmek, yaptığımız şeyin bir parçası”dır.⁹⁶² Bu noktada yapılması gereken ilk şey, kültür kavramını dogmatik bir değer olarak görmeyip, eleştirel

⁹⁵⁶ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 170.

⁹⁵⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 162.

⁹⁵⁸ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 338.

⁹⁵⁹ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 171.

⁹⁶⁰ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 122.

⁹⁶¹ Lunn, 289.

⁹⁶² Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 59.

düşüncelere yer veren ve sorgulamaksızın kabul etmeyen bir kültür politikası geliştirmektir.⁹⁶³

Endüstri kültürüne karşı girişilen bu eleştirel çabanın amaçlarından birinin bu kültürün bir mit haline geldiğini göstermek olduğuna dikkat çeken Adorno, bu noktayı Amerikan endüstrinin bir ürünü olan sakız üzerinden şöyle açıklar;

Sakızı metafizik eğilimi azaltıyor diye suçlamak gülünç kaçırdı; buna karşılık Wrigleys'in⁹⁶⁴ gelirinin ve Chicago'daki sarayının belli bir toplumsal işlevin karşılığında elde edildiğini göstermek pekala mümkündür: insanları kötü koşullara razı etmek ve eleştiriden alıkoymak. Açığa çıkarılması gereken, çikletin metafiziğe zarar verdiği değil, tersine, kendisinin metafizik olduğudur.⁹⁶⁵

Bu bağlamda endüstrinin ürettiği ürünlerin işlevinin de aydınlatılması gerektiğini düşünen Adorno'ya göre bu ürünlerle oluşturulan kitle kültürü “insanlara çok şey veriyor ya da hayatlarını fazla güvenli kılıyor diye” değil, “insanların sadece çok az ve çok kötü şeyler edinebilmesine, her tarafta korkunç bir yoksulluk içinde yaşayan yığınlar bulunmasına, insanların haksızlığa razı olarak yaşamasına yardım ettiği için” ve “dünyayı çaresiz durumda bıraktığı, bir yandan muazzam felaketler beklenirken bir yandan da kurnaz seçkinlerin güya barışı sağlayacak şüpheli anlaşmalar yapmasının umulduğu bir ruh haline hapsettiği için” eleştirilmektedir.⁹⁶⁶

Adorno'ya göre endüstri kültürüne karşı girişilen bu eleştirel çabanın amaçlarından bir diğeri de metalaşan bu kültürün aşılabilir olduğunu göstermektir. Bu bağlamda endüstri kültürüne karşı yapılacak eleştiri öyle ifade edilmelidir ki mevcut durumun nasıl değiştirilmesi gerektiği açık bir şekilde anlaşılabilmelidir. Burada önemli

⁹⁶³ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 145.

⁹⁶⁴ Wrigley, ABD merkezli, dünyada en büyük sakız üreten şirkettir. Şirket 1891 yılında William Wrigley, Jr. tarafından yaratıldı. İlk önce şirket sabun ve kabartma tozu ürettiyordu. 1892 yılından yeni ürün olan sakızları piyasaya çıkarttılar. Kısa sürede bu ürün popüler bir nesne oldu ve şirketi hızla ileriye doğru çekti. Şirket sonraki yıllarda yeni sakız çeşitleri yaratmakla büyük şirket haline geldi. (Bakınız; Erişim (18.09.2015): <http://www.wrigley.com/global/about-us/the-story-of-wrigley.aspx>)

⁹⁶⁵ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 96-97.

⁹⁶⁶ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 97.

olan, kitlenin bu değişme fikrine yönelmesi değil,⁹⁶⁷ mevcut dünyasının değişebileceği ihtimalinin bilincinde olmasıdır.⁹⁶⁸

Adorno, eleştirinin etkili olması ve endüstriye hizmet eden bir araç haline gelmemesi noktasında da bazı uyarılarda bulunmuştur. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken birinci nokta, eleştirilen kültüre karşı aşağılayıcı bir tavırla yaklaşmaması ve eleştirenin kültürünü daha üst/seçkin bir kültür olarak sunmamasıdır. Adorno'ya göre kültür eleştirmenin böyle bir tavır içinde olması "işbirliği yaptığı kültürün ücretli ve saygı gören bir baş belası olarak meşruiyet edinir." Ayrıca böyle seçkin tavır içinde olmak, eleştirenin kültürünü dogmatik algısını doğuracağı için endüstri ile aynı hataya düşmektir. Ona göre kültür eleştirisinde yapılmaması gereken başka bir şey, -mevcut kültürü düştüğü bozukluğu teorik olarak aşmak için kullanılacak olan- kültürü eleştiren ile eleştirdiği kültür arasındaki farklılığı endüstri kültürü ile bütünleştirmektir. Ona göre bu farklılık, endüstrinin meta kültürü aşmaktan çok ona hizmet edecek bir araca dönüşme potansiyeli taşımaktadır.⁹⁶⁹

Adorno'ya göre kültür eleştirisinde dikkat edilmesi gereken ikinci bir nokta ise kültür eleştirisinin nesneleştirmeyi askıya almak yerine eleştirdiği kültürü kendine nesne yapmakla onu bir kez daha nesneleştirmesidir. Böylece kültür eleştirisi kendi kendisiyle çelişerek piyasanın hizmetine sunulan kültürel bir meta haline gelmiş olur. Ona göre kültür eleştirisinde dikkat edilmesi gereken üçüncü bir nokta ise kültür karşısında titiz ve ayrıntılı bir seçip ayırmayı içeren kültür eleştirisinin eleştirdiği kültürün öğelerini, işe yarayıp yaramamasına göre sınıflandırmasıdır. Bu sınıflandırma ile kültür, "nesnenin eşya benzeri biçimine yenik düşme tehlikesi ile karşı karşıyadır."⁹⁷⁰ Bu bağlamda Adorno, endüstrileşme ile birlikte özünden uzaklaşan ve kültür karşısındaki eleştirelilik gücünü kaybeden ironiyi örnek olarak vermektedir. Ona göre

İroninin ortamı ortadan kalkmıştır... İroni şunu derdi: O öyle olduğunu iddia ediyor, ama aslında böyle. Oysa günümüzde dünya, en radikal yalanlarında bile, durumun işte böyle olduğu savına sığınmaktadır ve bu

⁹⁶⁷ Adorno zaten kitleden böyle bir davranış beklememektedir. Burada onun için önemli olan kitlenin endüstri düzenin aşılabileceği gerçeğini görerek bu doğrultuda gerçekleştirilecek hareketlere destek olabilecek bir bilinç içerisine girmesini sağlamaktır. Yani kitle yine kitle olarak kalacaktır. Bu konu daha ayrıntılı bilgi için "Birey Olma" bölümüne bakınız.

⁹⁶⁸ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 60.

⁹⁶⁹ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 159-160.

⁹⁷⁰ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 163-164.

basit bulgu da ona göre iyilikle özdeştir. Yerleşik düzenin sarp kayalığında, ironistin parmaklarını geçirebileceği tek bir gedik bile yoktur. Uçurumdan düşerken, onu iktidarsızlaştıran o sinsî, hilekar nesnenin alaycı kahkahasını da işitiyordur. Düşünmeyi reddeden Ne-yapalım-durum-böyle jesti, dünyanın kurbanlarını ölüme gönderirken kullandığı yöntemdir ve ironiye içkin olan aşkın anlaşma da saldırması gerekenlerin gerçek oybirliği karşısında gülünç duruma düşüyordur.⁹⁷¹

Kültürü eleştirmenin zor bir iş olduğunun bilincinde olan Adorno, bu işe girişmenin birçok olumsuzluğu da beraberinde getireceğinin farkındadır. Bu bağlamda endüstrileşen toplumu eleştirmeye başlayan kişinin “bu işler hep böyledir veya devran değişmez” türünden itirazlarla karşılaşacağını ifade eden Adorno, bu eleştiriye ortaya koyanların kendilerini yüceltmekle suçlanacağını söyler. Dahası bu kişiler toplum tarafından “reformcu”, “karanlık simsarı” olarak etiketlenmektedirler.⁹⁷²

Sonuç olarak kültür eleştirisi kültüre ait değerleri değişmez bir ilke haline getirmemeli ve eleştirdiği kültür karşısında hareketliliğini korumalıdır. Eğer kültür eleştirisinde böyle bir özgürlük yoksa mevcut kültürden hareketle kültürü aşmak mümkün olmayacaktır.⁹⁷³

4.2. ELEŞTİREL TEORİ

Geleneksel ve Eleştirel Teori başlıklı denemesi ile Horkheimer’ın

Bir bütün olarak Eleştirel Kuram için genel kıstaslar yoktur; çünkü bu kıstaslar her zaman olayların yinelenmesine ve böylelikle kendi kendini yeniden üreten bir bütünselliğe dayanırlar. Onayına güvenilebilecek bir toplumsal sınıf da yoktur. Her tabakanın bilinci, konumu her ne kadar hakikat için belirlenmiş olsa da, mevcut koşullarda ideolojik olarak daraltılmış ve yozlaştırılmış olabilir. Eleştirel kuram, tek tek adımlarının tüm kavrayışlılığına ve unsurların en ileri geleneksel kuramlarla

⁹⁷¹ Adorno, *Minima Moralia*, 220-221.

⁹⁷² Adorno, *Minima Moralia*, 244.

⁹⁷³ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 172.

örtüşmesine karşın, toplumsal adaletsizliğin ortadan kaldırılmasına yönelik, kendisine bağlanmış ilgi dışında özel bir mercie sahip değildir.⁹⁷⁴

şeklinde formüle ettiği bir anlayıştan Eleştirel Teorinin merkezinde akıl, doğa ve kültür kavramlarının felsefi olarak soruşturulması vardır.⁹⁷⁵ Bir ideoloji eleştirisi olarak Eleştirel Teori, dünyanın nasıl algılanması gerektiğini ve de nasıl davranılması gerektiğini normatif bir şekilde ortaya koyan yaklaşımları eleştiri konusu yapar.⁹⁷⁶ Bu doğrultuda Adorno'ya göre de endüstrileşme ile birlikte belli hayat ilkelerine göre yaşama ihtiyacı eskiye oranla önemli ölçüde geçerliliğini yitirmiştir. Çünkü endüstriyel hayatta değişkenlik ve esneklik önemli bir hale gelmiştir.⁹⁷⁷ Dolayısıyla insanların metalaşan kültür karşısında nasıl yaşaması gerektiği ile ilgili pratiğe yönelik önerilerde bulunmaktan kaçınan Adorno, bu konuda insanlara tek söylediği şey, endüstrinin totaliterliğine karşı negatif bir tutum içerisinde olmalarıdır.⁹⁷⁸ Bu bağlamda;

Doğru hayat bugün gerçekten mümkün müdür, yoksa "yanlış hayat doğru yaşanamaz" iddiasıyla mı yetineceğiz, onu araştırmak olacak. Ben bu derslerde size pratik bir doğru hayat kılavuzuna benzer bir şey sunamayacağım. Sizler de özel olsun siyasi olsun dolaysız sorunlarınıza dolaysız deva bulmak gibi bir şey beklerseniz yanılmış olursunuz.⁹⁷⁹

ifadesini kullanan Adorno, hiçbir zaman bir eylem programı ortaya koymadığını ve kendi teorilerinden esinlenenlerin eylemlerini desteklemediklerini ifade etmiştir. Çünkü ona göre pratiğe dört elle sarılmak insanı teslimiyetçi düşünmekten kurtarmamaktadır.⁹⁸⁰ Oysaki her türlü baskıya karşı direnme kuvveti olan eleştirel düşünme, insanı öfkelenmekten kurtararak onun mutlu olmasını ve endüstrinin ürettikleri karşısında tevekkül ederek teslim olmasının önüne geçmesini sağlar.⁹⁸¹ Bu bağlamda Adorno, pratik bir öneri ortaya koymamasının gerekçesini şöyle açıklamaktadır;

⁹⁷⁴ Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* (2. Baskı), (Çev.: Mustafa Tüzel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, 387.

⁹⁷⁵ Schweppenhäuser, 14, 39.

⁹⁷⁶ Schweppenhäuser, 16.

⁹⁷⁷ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 124.

⁹⁷⁸ Soykan-Keskin- Dellaloğlu, 47.

⁹⁷⁹ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 11.

⁹⁸⁰ Adorno, "Boyun Eğme", 135-137.

⁹⁸¹ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 106; ayrıca bkznz, Adorno, "Boyun Eğme", 139.

Pratik eylem ne kadar belirsizleşiyorsa, biz de aslında ne yapacağımızı o kadar az biliyoruz; doğru hayatı bulma garantisi ne kadar azalırsa, böyle bir hayatı yakalama telaşımız da o kadar artıyor. Bu sabırsızlık, genelde düşünmeye yönelik belli bir hınca, teorinin kendisini mahkûm etme eğilimine çok kolay bağlanabiliyor. Bundan sonra da insanlar çok geçmeden entelektüelleri mahkûm etmeye başlıyorlar.⁹⁸²

Adorno'nun bu düşüncesinin temelinde yatan unsur, onun hem Avrupa hem de Amerika'daki kitleleri yönlendiren söylemlerin yol açtığı olumsuz durumlara tanık olması ile ilgilidir. Dolayısıyla Adorno da kitleleri yönlendirerek ortaya çıkacak durumların sorumluluğunu kendisi üstlenmek istememektedir. Hitlerin ve Endüstrinin düşmüş olduğu duruma düşmeme adına bu sorumluluğu kitlelere bırakmıştır.

Doğru hayatın nasıl yaşanacağı ile ilgili standartlaştırılmış yaşam formülleri ortaya koymayan Adorno, bu tür iddiada bulunan ahlak gibi doğru hayatın standartlarını belirleyen olumlayıcı sistem ve eleştirilere de karşı olmuştur. Bu bağlamda ahlaklı olduğunu düşünen bireyin düzenin kölesi olduğunu ifade eden Adorno, bireyin toplumda aşılması gereken sorunlar üzerinde hiçbir yaptırım gücü olmadığına inanmaktadır. Bu yüzden bireyin ahlaklı olmadığını iddia eden Adorno için ahlaklı olduğu iddiasında bulunan birey de düzenin suç ortağıdır. "Ahlaki kesinlik diye bir şey yoktur: böyle bir kesinliği varsaymak bizatihi ahlak dışıdır"⁹⁸³ anlayışında olan Adorno, endüstri toplumunun keşmekeşi içinde insanın nasıl davranması gerektiği ile ilgili hiçte açık olmayan birçok durumun mevcut olduğunu ve bu durumların belli standartlara sahip ahlak ilkelerine göre davranmayı mümkün kılmadığını ifade etmektedir. Ona göre insanın bu şartlar altında var olabilmesi için sürekli düşünme halinde olması gerekmektedir.⁹⁸⁴ Ahlak konusunda Kant'ın düşüncelerinden hareket eden Adorno'ya göre filozof hem ahlak yanlısı olmalı hem de ahlaka karşı olmalı ve ahlakın soyut değilleme olarak eleştirisini yapmalıdır. Bu bağlamda ahlaka ilişkin düşünceler son çözümlemede "özel etiğin genel şartı altında" olduğundan ahlak, politik felsefe olması gerekmektedir.⁹⁸⁵

⁹⁸² Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 13.

⁹⁸³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 222.

⁹⁸⁴ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 116.

⁹⁸⁵ Schweppenhäuser, 90-94.

Ahlaki buyrukların önceden felsefe aracılığıyla rasyonel biçimde temellendirildiğini ifade eden Adorno için bu durum endüstrileşmeyle birlikte değişmiştir. Rasyonel temellendirmenin ortadan kalkması ile ahlak, baskıcı bir kimliğe bürünerek tözleri buharlaşmış ve bir fetiş haline gelmiştir.⁹⁸⁶ Dolayısıyla ahlak felsefesi alanında da hayatın nasıl yaşanacağı ile ilgili herkes tarafından kabul edilebilecek bir rota çizmek mümkün değildir. Çünkü endüstrileşme ile birlikte hayat o kadar bozulmuştur ki hiç kimse doğru hayatı yaşayabilecek durumda değildir. Ancak Adorno'ya göre bu durumdan yine de bir çıkış yolu vardır. O da bu durumu “bir bilinç meselesi haline getirmekle”, “en ileri zihinlerin iç yüzünü görüp eleştirel olarak teşrih ettikleri yanlış hayat biçimlerine direnmek” ile mümkün olacaktır.⁹⁸⁷ Düşünmenin eylemden önce geldiği dikkate alındığında metalaşan kültürün karşısında belli yaşam önerisi sunmayan Adorno için metalaşmayı aşmadaki en önemli unsur, pratikten ziyade metalaşmaya karşı geliştirilen eleştirel teorilerdir.

Teorinin bağımsız olmasının pratiğin yararına olduğunu ifade eden Adorno'ya göre teori ile pratiğin bir araya getirilme çabası ve endüstrileşme, teoriyi tasfiye etmiştir. Bu da pratiğin kavramsız kalmasına ve siyasetin bir parçası haline gelerek iktidarın etkisi altına girmesine sebep olmuştur. Endüstrileşmeye karşı koymaya çalışan teori, bu karşıtlığından dolayı kendisinden nefret edilmektedir. Ancak pratiğin bir şeyleri değiştirecek güce kavuşabilmesi için teoriye ihtiyaç vardır. Teori olmadan pratik bir işe yaramayacaktır.⁹⁸⁸ Dolayısıyla eylemin bilinçli bir şekilde gerçekleştiremeyeceğini ve teorisiz eylemin endüstrileşmeyi aşmak için çözüm olamayacağını ifade eden Adorno için çözüm, ancak eleştirel düşünce geleneğinin kurulması ile mümkün olacaktır.⁹⁸⁹ Düşüncenin otoriteler tarafından kolayca denetlenemez oluşundan dolayı pratik karşısında teoriyi ön plana çıkaran⁹⁹⁰ Adorno, metalaşmayı aşabilmek için öncelikle bireyin kendisini korkmadan açık ve eleştirel bir şekilde ifade etmesi gerektiğini düşünmektedir.⁹⁹¹

Düşünmenin bir tür eylem/davranış biçimi olduğunu ifade eden Adorno'ya göre saf zihinsel bir etkinlik bile pratik bir yan içermektedir. Diğer bir ifade ile her eylemi

⁹⁸⁶ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 166.

⁹⁸⁷ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 163.

⁹⁸⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 138.

⁹⁸⁹ Oskay, *Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri*, 405.

⁹⁹⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 60.

⁹⁹¹ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 58.

teoriye indirgemek mümkündür. Bu bağlamda doğru eylemde bulunmak için teorinin ön plana çıkarılmasının daha büyük bir ihtiyaç olduğunu ifade eden Adorno, endüstrileşme karşısında insanın gerçekleştirdiği eyleminin neye hizmet ettiğinin ayırda olabilmesi için bilincinin sürekli uyanık tutulması gerektiği inancındadır.⁹⁹² Bilincin şeyleşmesine, körleştirilmesine bir başkaldırı⁹⁹³ olan Eleştirel Teorinin işleyebilmesi için aynı zamanda sürekli olarak kendi üzerine düşünmesi gerektiğini ifade eden Adorno için kendi üzerine düşünebilmek, parçası olunan gerçeklikteki yanlışlıkları görebilmeyi ve bu yanlışların içkin bir eleştirisini yapabilmeyi sağlar. Böylece bireyler de bilinçli bir şekilde kendileri üzerinde düşünerek özgürleşme imkanına sahip olarak toplumdaki gizli totaliterliği ve bu totaliterliği saklayan mekanizmaların bilincine varabilirler.⁹⁹⁴ Uzak denizlerde balık tutan balıkçıların avladıkları balıkların limana dönene kadar canlılığını koruması için balık depolama tanklarında köpek balığı bulundurması gibi Adorno da insanın bilincini eleştirel zihin ile sürekli canlı tutma amacındadır. Ancak bu her zaman karşı olunacak bir durumun var olması anlamına gelmektedir. Oysaki insan doğası gereği belli bir mücadeleden sonra bir denge durumuna ulaşma arayışındadır. Bunun hiçbir zaman mümkün olamayacağını ifade eden Adorno'nun önerdiği sistem belli bir amacı olan, ancak bu amaca hiçbir zaman ulaşmanın mümkün olmadığı, diğer bir ifade ile amacın amaçsızlık olduğu bir sistemdir.

Esasında bir amaçsızlıklar bütünü veya ulaşılamayacak amaçlar bütünü olarak değerlendirilebilecek Eleştirel Teorinin Adorno'ya göre amacı, insanın endüstrileşmenin dayattığı koşullara tabi olmasını önleyerek insanların bir özne olduğu gerçekliğinin altını çizmektir.⁹⁹⁵ Bununla beraber endüstrileşme ile birlikte her şeyin karşısına döndüğü dünyada gerçekleri görmeyi zorlaştıran ideolojileri açığa çıkartarak endüstrinin sunmuş olduğu gerçekliklere karşı toplumun tepkisiz bir şekilde kalmasını önlemek⁹⁹⁶ ve toplumdaki hiyerarşik yapılanmayı aşabilmektir.⁹⁹⁷ Adorno'nun bu amaçlar doğrultusunda şekillendirdiği Eleştirel Teori, lideri olmayan bir yapılanma olarak farklı

⁹⁹² Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 14-15; ayrıca bkz., Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 46.

⁹⁹³ Behrens, 110.

⁹⁹⁴ Gülenç, 59.

⁹⁹⁵ Spurk, 67.

⁹⁹⁶ Aymaz, 197.

⁹⁹⁷ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 170.

düşüncelerin etkileşimde bulunduğu bir “kuvvetler alanı”, “takımyıldızı” olarak tasarlanmıştır.⁹⁹⁸

Adorno’nun bir çözüm önerisinden ziyade her şeye tepki veren bir sistem olarak tasarladığı Eleştirel Teorinin en önemli özeliği eleştirel olmasıdır.⁹⁹⁹ Endüstrileşme çağında kamusalığın kaçınılmaz bir şekilde metaya dönüştüğü ve de dilin bu tablonun övgüsünü yapan bir araç haline geldiğini ifade eden Adorno’ya göre mevcut düşüncelere tabi olmaktan kaçınılmalı ve bütün düşünceler eleştiriye tabi tutulmalıdır.¹⁰⁰⁰ Metalaşmayı aşmak noktasında eleştirinin vazgeçilmez olduğunu düşünen Adorno için toplumun bir bütün olarak eleştiriye açık olması gerekmektedir. Eğer toplum Almanlarda olduğu gibi eleştiriye karşıt bir tutum içerisinde¹⁰⁰¹ ise Eleştirel Teorinin gelişmesi dolayısıyla da metalaşmayı aşmak mümkün olmayacaktır. Bunun içinde Eleştirel Teorinin kriterlerine uymayan her şeyin "paçoz", “döküntü”, “çöp”, “barbarlık”, “saçmalık”, “eblehlik” olarak nitelendirilmesi gerekmektedir.¹⁰⁰²

Adorno’nun Eleştirel Teorinin işlevini yerine getirebilmesi için sahip olması gereken diğer bir özelliği ise eleştiriselliğin içinde yaşanan toplumdan, toplumun ihtiyaçlarından hareket etmesidir. Her ne kadar teorinin pratikten öncelikli olması gerektiğini ifade etmiş olsa da Adorno, geliştirilecek teorinin pratikle ilişkili olması gerektiğini aksi takdirde teorinin insanları ilgilendirmeyen içi boş, ölü bir ilim parçası, ideoloji haline geleceğini ileri sürmüştür.¹⁰⁰³ Diğer bir ifade ile Adorno’ya göre;

Pratikten uzak kalmak bugün herkesin gözünde son derece itibarsız bir şey. Hemen eyleme girişmeyen, elini taşın altına sokmak istemeyen kimse bir kuşku nesnesine dönüşüyor... Pratiğe şüphe ile yaklaşanlara karşı beslenen şüphenin bir ucunda, şu bildik “yeteri kadar konuştuk artık” sloganının düstur haline getirenler var... Bunlara bakılırsa, insanın muhakkak bir şeye katılması lazım. Kendisini yalnızca düşünmeye veren kimse zayıf, korkak, hatta hain.¹⁰⁰⁴

Bununla beraber teori ve eylemin birbirlerinden kesin hatlarla ayrıldığını ifade eden Adorno için teori ve eylemin birbiri içinde eritilmesi her ikisi için de tehlikelidir.

⁹⁹⁸ Yibing, 23.

⁹⁹⁹ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 184; ayrıca bkz., Adorno, *Negatif Diyalektik*, 39.

¹⁰⁰⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 11.

¹⁰⁰¹ Adorno, *Sahicilik Jargonu*, 18; ayrıca bkz., Adorno, *Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar*, 110-115.

¹⁰⁰² Behrens, 34.

¹⁰⁰³ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 43,45,47; Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 16.

¹⁰⁰⁴ Adorno, “Boyun Eğme”, 135-136.

Çünkü bu, teori veya pratikten birinin öne çıkmasının engellemesine ve lidersiz kalan diğerinin işlevini kaybetmesine neden olur. Ona göre bu durum sosyal olayların doğasında bulunan karmaşıklıktan kaynaklanmaktadır. Bunun için de sosyal alanlardaki teori pratik arasındaki mesafenin pozitif bilimlerde olduğundan fazla olması gerekmektedir.¹⁰⁰⁵ Bu doğrultuda Eleştirel Teorisini endüstrileşen toplumdaki meta mübadelesi üzerinde temellendiren¹⁰⁰⁶ Adorno'nun teorisinin merkezinde endişe kavramı vardır.¹⁰⁰⁷ Endişe kavramından hareketle Eleştirel Teorinin insanın yaşamış olduğu acılara, toplumda yaşanan çelişki, çarpıklık ve yanlışlardan hareketle oluşturulması gerektiğini ifade eden Adorno'ya göre Eleştirel Teori, arasına belli bir mesafe koymak şartıyla tarihsel olaylardan hareketle oluşturulmalıdır.¹⁰⁰⁸

Eleştirel Teorinin toplumsal gerçeklikten hareketle oluşturulması gerektiğini ifade eden Adorno'ya göre nihai bir son olarak planlanan teoriler, toplumun özgürleşmesi amacıyla örtüşmemektedir. Çünkü ona göre toplum nihai değişmez bir form değil, tarihsel olarak değişen ucu açık bir yapılanmadır. Toplumu bu şekilde algılamamak eleştiri olanağının ortadan kalkması demektir.¹⁰⁰⁹ Bu bağlamda Adorno'nun Eleştirel Teorisi, bilimde olduğu gibi bütün gerçekliği kapsayan ve açıklayan ideal anlamda nihai bir teori değil, değişen koşullara bağlı olarak şekillenen, dolayısıyla özdeşliğe¹⁰¹⁰ karşıt ve insanın kendi deneyim ve bilincine güvenerek daha özgür olmasına imkan tanıyacak değişken bir teoridir.¹⁰¹¹

Adorno, metalaşmaya karşı giriştiği mücadelesinde ortaya koyduğu Eleştirel Teori anlayışını gerçekleştirebilme adına metafizik ile dayanışma içerisine girmiştir. Çünkü endüstrileşen dünyanın gelişme ve ilerleme fikirleri altında örülen yapısını aşabilmek, bu dünyanın kavramlarının ötesinde düşünebilmeyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Adorno'ya göre eleştirel düşünce metalaşmayı aşacaksa metafizik ile işbirliği içerisine girilmelidir.¹⁰¹² Diğer bir ifade ile Yeniçağ felsefesinin tümüyle metafiziği aşma çabası

¹⁰⁰⁵ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 17-18.

¹⁰⁰⁶ Spurk, 247.

¹⁰⁰⁷ Behrens, 85.

¹⁰⁰⁸ Boucher, 47; ayrıca bkz, Reijen, 38-39.

¹⁰⁰⁹ Gülenç, 128-129; ayrıca bkz, Geuss, 99.

¹⁰¹⁰ Bakınız; Assoun, 35.

¹⁰¹¹ Boucher, 47; ayrıca bkz, Adorno, *Negatif Diyalektik*, 49.

¹⁰¹² David Kaufmann, "Adorno ve Tanrının Adı", (Çev.: Kemal Atakay) *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 180; ayrıca bkz, Fernando Matamoros, "Dayanışma: Olumsuzluk ve Umut", John Holloway-Fernando matamoros-Sergio Tischler (Der.), *Olumsuzluk ve Devrim*, (Çev.: Kutlu Tunca), (ss. 207-248), Otonom Yayıncılık, İstanbul 2013, 211; Schweppenhäuser, 63.

olarak görüldüğü yerde Adorno, sisteminde metafiziğe yer açarak metafiziği kurtarmanın olanaklılığını savunarak onunla bir dayanışma içerisine girmiştir.¹⁰¹³

Adorno'ya göre kültürü metalaşmadan kurtarabilmek için metafiziğin özgürleştirilmesi gerekmektedir. Endüstrileşme ile birlikte her şeyin somut veriler haline getirildiği dünyada yeniden isyan edebilmeyi sağlayacak şey, endüstrileşme ile birlikte sakatlanan ruhun yaşamından geriye kalan metafizik kırıntılarıdır. Bu bağlamda Adorno'nun Eleştirel Teorisi metafizik ve ahlaktan kalan kırıntılar ile ütopyacı tarzda hareket etme olanağı sunarak endüstrileşen dünyanın ötesine geçmeyi amaçlar.¹⁰¹⁴ Eleştirel Teori için metafiziği kurtarmanın mümkün olduğunu savunmasının ardında yatan gerçek, metafiziğin maddeci dünyanın bir parçası olmamasıdır. Bundan dolayı metafizik, endüstrileşmenin kavramlarını kullanmaması noktasında metalaşan dünyayı aşmanın bir yoludur.¹⁰¹⁵

Endüstrileşmeyi hayata geçiren rasyonelleşmenin her şeyi açıklamak için kendisini yeterli görüp metafiziğin yadsınmasının doğuracağı olumsuz sonuçları göstermesi açısından Auschwitz örneğinin önemli olduğunu ifade eden Adorno için metafizik fikirler ile düşünmek yeniden önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda tek bir unsurun kendi başına yeterli görülmesinin totaliterliğe sebep olduğunu düşünen Adorno'nun, hem görünür dünyayı hem de aşkın dünyayı yadsımayan Kant'ın felsefesini örnek alması boşuna değildir.¹⁰¹⁶

Eleştirel Teori anlayışını geliştirmek için Adorno'nun değindiği bir diğer kavram ise ütopyadır. Ona göre endüstrileşme ile yaşanan aptallaşma, pozitivist anlayışın her şeyi gerçekleştirmeyi mümkün kılan düşüncesinin de etkisiyle ütopya düşüncesinden kopmanın bir sonucudur. Çünkü ütopyanın olmadığı yerde düşünce ikilem içine düşerek ortadan kaybolma tehlikesi ile karşı karşıyadır.¹⁰¹⁷ Bloch ile ütopya konusunda hemfikir olduğunu ifade eden Adorno için ütopya, her ne kadar bilim kurgu olarak yakın zamanda gerçekleştirilecek bir gerçeklik olarak özünden uzaklaşmış olsa da "uğradığı korkunç bayağılaştırmaya rağmen ve bütünüyle bolluk içinde ve artık zaten sınıfsız

¹⁰¹³ Behrens, 149.

¹⁰¹⁴ Matamoros, "Dayanışma: Olumsuzluk ve Umut", 210-211.

¹⁰¹⁵ Matamoros, "Dayanışma: Olumsuzluk ve Umut", 245.

¹⁰¹⁶ Bernstein, "Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği", 207-211.

¹⁰¹⁷ Adorno, *Toeri ve Pratik Üzerine*, 12; Bloch-Adorno-Krüger, 69.

olduğu iddia edilen bir toplumun kendisini tayin ettiği göreve rağmen hiçbir şekilde geçerliliğini yitirmemiştir.”¹⁰¹⁸ Bunun yanı sıra Bloch’un,

Teolojik olmayan bir dünyada ütopya diye bir şey yoktur. Mekanik materyalizmin ütopyası olmaz. Çünkü ona göre her şey bu dünya içerisinde mekanik olarak vardır... ütopyanın esas işlevi, var olanın bir eleştirisidir. Engellerin ötesine zaten geçmiş olmasaydık, onları engeller olarak algılayamazdık...¹⁰¹⁹

görüşleri ile fikir birliği içerisinde Adorno için ütopya, “esas olarak belirlenmiş olumsuzlanma içinde, salt varolan şeyin belirlenimli olumsuzlanması içinde bulunur ve kendisini sahte bir şey olarak somutlaştırarak, aynı zamanda daima olması gereken şeye işaret” etmektedir.¹⁰²⁰ Diğer bir ifade ile ütopya,

İmkanın bilincinde olmaktır... ve bu bilinç tahrif edilmemiş olana, somutluğa sarılır. Ütopyanın önündeki engel kesinlikle şimdi gerçek olan değil, mümkün olandır, mevcut düzen içinde soyut görünmesinin nedeni budur. Ona solmayan rengini veren, var olmayandır. Düşünce ona bu varolmayana -negatif biçimde de olsa- yaklaşan, bir parça varoluş sunar.¹⁰²¹

Eleştirel Teoriyi var olan toplumdaki hareketle sonu olmayan, eleştirel bir güç olarak tasarlayan ve gelişmesi için metafizik ve ütopyik düşünce ile desteklenmesi gerektiğini ifade eden Adorno, her zaman için teorisinin pratik bir eyleme dönüşmesinin önüne geçmek istemiştir.¹⁰²² Ancak bir taraftan da “hiçbir kötülük, kötülük olarak tarif edilmekle düzeltilmemiştir”¹⁰²³ ifadesini kullanan Adorno, sadece teorisinin yeterli olmadığını eylemle de desteklenmesi gerektiğini, eylemle desteklenmeyen teorisinin kör bir ilim olduğunu ifade etmesine karşılık pratiği destekleyici bir tutum içerisinde olmamıştır. Adorno bu gerçekliği “gerçi biz, *Toplumsal Eleştirel Bir Teorisi*’ne özgü öğeleri geliştirdik, ama bunlardan pratik sonuçlar çıkarmaya açık ve hazır değildik. Ne

¹⁰¹⁸ Ernst Bloch-Theodor Adorno-Horst Krüger, “Bir şeyler Eksik”, (Çev.: Hakkı Hünler), *Defer*, Sayı 42, Kış 2001, 153.

¹⁰¹⁹ Bloch- Adorno- Krüger, “Bir şeyler Eksik”, *Defer*, 162.

¹⁰²⁰ Bloch- Adorno- Krüger, “Bir şeyler Eksik”, *Defer*, 162-163.

¹⁰²¹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 61.

¹⁰²² Hans Heinz Holz, *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, (Çev.: Olcay Geridönmez), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2012, 33.

¹⁰²³ Adorno, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, 81.

eylem programları yayınladık ne de kendilerini Eleştirel Teoriden etkilenmiş hissedenenlerin eylemlerine destek verdik”¹⁰²⁴ sözleri ile açıkça dile getirmiştir.

Hayatının son zamanlarına doğru 1960’larda yaşanan öğrenci hareketlerine tanıklık eden Adorno için zamanında düşünmenin pratiği de içerdiğini, teorinin pratik ile ilişkisi olması gerektiğini ifade eden düşüncelerini test etme açısından çok önemli bir fırsat olmuştur. Ancak pratiğin endüstrileşmeyi aşabilmesi için iyi bir teorinin olmazsa olmaz olduğuna inanan Adorno, her nedense 6 Haziran 1967’de Frankfurt Üniversitesi’nde vermiş olduğu estetik dersinde, 2 Haziran 1967’de Ohnesotg’un¹⁰²⁵ polis tarafından öldürülüşünü kınayan bir konuşma dışında kendisinin Eleştirel Teorisinden esinlendiklerini ifade eden öğrencilerin eylemlerini desteklememiştir. Hatta öğrencilerle yönetim arasında yaşanan çatışmalarda öğrencileri desteklemeyip çoğu zaman sessiz kalması, otoritenin tarafında yer alması ve bu gücü öğrencilere karşı kullanmasından dolayı Adorno, öğrencilerin çeşitli saldırılarına maruz kalmıştır. Bunlardan ilki, 1964 yılında Yıkıcı Eylem (Subversive Aktion) adlı grubun üniversite duvarlarına “aranıyor” ifadesi ile birlikte "bu dünyayla hiçbir sözleşme olamaz; ancak ona isyan ettiğimiz ölçüde onun bir parçası olabiliriz", "özgür olduğunu vehmeden herkes tutsaktır", "boş zamanın çalınması, örgütlü eğlence olarak sunuluyor" gibi Adorno’nun sözlerini yazmalarıydı. Adının bu şekilde izinsiz kullanmasına sinirlenen Adorno öğrencilere basın yasasına aykırı davrandıkları gerekçesi ile soruşturma açtırmıştır.¹⁰²⁶

İkinci olay ise içlerinde Adorno’nun doktora öğrencisi Krah’ın ve Habermas’ın da yer aldığı öğrenciler tarafından Enstitü binasının işgal edilmesi olayıdır. Üç gün süren ilk işgal Üniversite rektörü Rüttger’ün Habermas’ı çağırarak polis çağırılmadan Enstitünün boşaltılması ile sonuçlanırken, ikinci işgal Krah’ın Enstitü’nün boşaltılması talebine olumsuz cevap vermesi nedeniyle Adorno tarafından çağrılan polislerin öğrencileri gözaltına alınması ile sonuçlanmıştır. Üçüncü olay ise Adorno’nun Nisan 1969’da "Diyalektik Düşünceye Giriş" konferansında bir öğrencinin tahtaya "Her kim denetimi sevgili Adorno’ya teslim ederse, yaşamının sonuna değin kapitalizmi korumuş olur." cümlesini yazdığı anda üç kız öğrencinin de Adorno’ya yaklaşıp göğüslerini

¹⁰²⁴ Adorno, *Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar*, 101.

¹⁰²⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız; (Erişim (25.02.2016): http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=2391,

¹⁰²⁶ Orhan Koçak, “Adorno-Marcuse Yazışmasına Giriş”, *Değer*, Sayı 37, Yaz 1999, 93.

gösterip onu öpmeye çalışması ve sınıfa "Adorno bir kurum olarak ölmüştür" yazılı kağıtlar atılması olayıdır. Sınıftan kaçarak konferans serisini iptal etmesine sebep olan bu olay, Stern dergisi tarafından Adorno'nun "düşünce için bir kuramsal model önerdim. Öğrencilerin bunu molotof kokteylleriyle gerçekleştirmek isteyeceklerini nerden bilebilirdim?" sözleri ile manşete taşınmıştır.¹⁰²⁷

Sonuç olarak Adorno'nun Eleştirel Teorisi, dünyayı düzeltici bir işlev edinmek yerine dünyadan kaçışın bir aracı haline gelmiştir.¹⁰²⁸ Bunun yanı sıra tüm bu örneklerden hareketle ifade edilebilir ki Adorno, her ne kadar teorinin eylemle desteklenmesi gerektiğini teorik olarak kabul etse de pratikte bu doğrultuda hareket etmemiştir. Kendi düşüncelerinin dahi kendisinde pratiğe dönüşmediği bir durumda akla şu sorular gelmektedir: Adorno gerçekten ileri sürmüş olduğu görüşlerinde ne kadar ciddidir? Adorno gerçekten düzenin değişmesini istemekte midir? Yoksa Adorno, öğrencilerin tahtaya yazmış oldukları "Her kim denetimi sevgili Adorno'ya teslim ederse, yaşamının sonuna değin kapitalizmi korumuş olur" gibi kültür endüstrisine hizmet eder hale mi gelmiştir? Tüm bu sorulara Adorno'nun şiddete dayalı eylemleri tasvip etmediği şeklinde bir cevap verilebilir. Ancak Amerika'daki zencilere uygulanan şiddete karşı caz müziği ile isyan etmelerini desteklemeyip cazın metalaştığını ileri sürerek bu müzik ile ortaya konan eylemleri eleştirmesi bu iyi niyetli varsayımı da geçersiz kılmaktadır.

4.3. NEGATİF DİYALEKTİK

Adorno'ya göre endüstrileşmenin baskın bir güç haline geldiği toplumda teoriler, rekabet halinde alıcıya sunulan görüşler olarak piyasanın içine dahil edilmişlerdir. Bu durumun insanın düşünme gücünün belli bir kalıba hapsedilmesi anlamına geldiğini ifade eden Adorno, endüstriye karşı geliştirilen eleştirilerin dahi endüstrinin her şeyi kendisine hizmet etmek amacıyla manipüle ettiği sistemin içerisine dahil olarak kendi reklamını yapan bir metaya dönüşebilme tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu ileri sürmüştür. Endüstrileşmenin kurmuş olduğu bu sisteme karşı ileri sürülecek teorileri bekleyen bu tehlikeye karşın endüstri karşısında sessiz kalınmaması gerektiğini ifade

¹⁰²⁷ Orhan Koçak, "Adorno-Marcuse Yazışmasına Giriş", 112-113.

¹⁰²⁸ Hans Heinz Holz, 56.

eden Adorno için izlenmesi gereken yol, diyalektik yöntemdir.¹⁰²⁹ Bu bağlamda her boyutta endüstrileşen Batı geleneğinin ürettiği meta kültürün eksik bıraktığı soyut yanı tamamlama adına bir mitolojileştirme de içerdiğini ifade eden Adorno, kültür endüstrisine karşı giriştiği çabasını bir mitolojisizleştirme hareketi olarak tanımlamaktadır. Bu mücadelesini diyalektik bir süreç ile gerçekleştirmek isteyen Adorno, mevcut diyalektik anlayışın ideal bir son barındırması anlamında endüstrileşmeye uygun bir yapısı olmasından dolayı geleneksel diyalektik süreci gözden geçirerek endüstrileşmenin sebep olduğu metalaşmayı ve mitolojileştirmeyi aşacak yeni bir diyalektik anlayışı kurmuştur.¹⁰³⁰

Bir olgunun kavranabilirliğinin negatif düşünme¹⁰³¹ ile mümkün olacağını düşünen Adorno için düşünme, edilgen bir temaşa değil, negatif bir karşıtlık, boyun eğmeye karşı bir isyandır. Dolayısıyla bir düşünme biçimi olarak eleştirel bir eğilim barındıran yargıda ve çıkarımda bulunma, erişemedikleri şeyi dışlama ve şekillendiremedikleri hakikati inkar etme eğilimi içinde olmaktadır.¹⁰³² Allah'a, Peygamberine karşı çıkan ve dinin emir ve yasaklarına uymak için onlarla pazarlık yapan, bundan dolayı da çeşitli yaptırım ve cezalara mahkum olan Yahudi toplumunun bir mensubu olarak Adorno, özdeş olmama, negatif olma kimliğini her zaman taşımıştır.¹⁰³³ Bu bağlamda düşüncelerini şekillendiren Adorno'ya göre ilkesel olarak otorite karşıtı olan düşünce, şüpheli bir tavır ve içerdiği negatiflik ile sunulan hakikatleri hemen kabul etme eğiliminde değildir.¹⁰³⁴

Diyalektiği birçok seçenek arasından seçilebilecek felsefî bir yaklaşım, dünya görüşü¹⁰³⁵ olarak değerlendirmeyen Adorno'ya göre diyalektik, "her türlü şeyleşme karşısında uzlaşmazlık demektir."¹⁰³⁶ Bu bağlamda onun Negatif Diyalektik olarak nitelediği diyalektik yaklaşımı, "en nihayetinde teorik bir hissiyat, -bir konum alma değil-iddiasız, atıl bir öz, -mantıksal bir çerçeve değil- tamamıyla eleştirel bir "Tanrı Kenti"dir."¹⁰³⁷ Diğer bir ifade ile Negatif Diyalektik, eylemin doğrudan nesnesine yönelmeyen, aksine elde edilen bilginin kendisine odaklanan yani sonu olmayan bir

¹⁰²⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 16-17.

¹⁰³⁰ Reijen, 37.

¹⁰³¹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 354.

¹⁰³² Adorno, *Negatif Diyalektik*, 29.

¹⁰³³ Rıdvan Şentürk, *Eleştirel Teorinin Eleştirisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, 81.

¹⁰³⁴ Hans Heinz Holz, 46.

¹⁰³⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 275.

¹⁰³⁶ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 175.

¹⁰³⁷ Yibing, 80.

refleksiyon sürecidir. Dolayısıyla Adorno'nun Negatif Diyalektiği, Platon'dan Marx'a uzanan teori ve pratik üzerine kurulu yani düşünme ve eylem arasında bağ kurulmasına dayalı diyalektik anlayışını dışarda bırakan, geleneksel diyalektik anlayışından farklı ve en sonunda ideal bir son önermeyen bir eğilim barındırmaktadır.¹⁰³⁸

Adorno'ya göre Negatif Diyalektik, düşüncenin sürekli olarak kendi üzerine düşünmesi talebidir.¹⁰³⁹ Ancak sonu olmayan bir refleksif düşünme olan Negatif Diyalektik, belli bir modele göre düşünmek değildir. Negatif Diyalektik, “model analizlerinden müteşekkil bir orkestra”dır.¹⁰⁴⁰ Bu bağlamda Negatif Diyalektik, kişiyi belli standart ve değerler açısından düşünmeye iten bir ölçü ve her şeyin bakış açısına göre konumlanmasını sağlayan bir sağduyu felsefesi değildir.¹⁰⁴¹

Diyalektik olmayan bir bilinci, sonu olan ve yanılmaya açık bir bilinç olarak reddeden Negatif Diyalektiğin diğer bir özelliği yadsıyıcı/olumsuzlayıcı olmasıdır. Bu yadsıyıcı/olumsuzlayıcı tutum, “gerçekliği reddetme, ona sırtını dönme ve içine kapanma değil, merkezindeki bireyci, çıkarıcı, fırsatçı, kayıp-kazanç ideolojisinin ürünü özneyi sorgulama olarak görülme”sidir.¹⁰⁴² Bu bağlamda Negatif Diyalektik, mutlak olanı düşünür ancak ondaki mutlaklık her zaman koşulludur yani ideal bir son içermemektedir.¹⁰⁴³ Kaldı ki Adorno da “anti-sistem karakterli, olumsuzlayıcı bir düşünce” olarak ideal bir kalıba dönüşerek mutlaklaşma iddiasında/arayışında değildir.¹⁰⁴⁴ Bu düşüncesine rağmen Adorno, ideal olanı da tamamen bir kenara bırakmaz. Onun için ideal olan, Negatif Diyalektiğin hiçbir zaman ulaşamayacağı ancak diyalektiğin işlemlerini sağlayan bir amaçtır. Diğer bir ifade ile Adorno'nun negatif olarak değerlendirdiği diyalektik, ütöpik bir uzlaşma umudu ile hareket etmelidir ama gelecek ile ilgili ideal taslaklar ortaya koymamalıdır. Aksi takdirde işlemez bir yapı haline gelecektir.¹⁰⁴⁵

Negatif Diyalektiğindeki olumsuzlama bir taraftan mutlak olmadığı gibi diğer taraftan gerçeğin ortadan kaldırılması veya yansıtılması da değildir.¹⁰⁴⁶ Sadece

¹⁰³⁸ Hans Heinz Holz, 49.

¹⁰³⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 330.

¹⁰⁴⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 37.

¹⁰⁴¹ Adorno, *Minima Moralia*, 76-77.

¹⁰⁴² Leikesizalın, 17.

¹⁰⁴³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 365.

¹⁰⁴⁴ Yibing, 21.

¹⁰⁴⁵ Boucher, 21.

¹⁰⁴⁶ Yibing, 61.

gerçekliğin eleştirilmesidir.¹⁰⁴⁷ Mutlak bir doğrunun olmadığına inanan Adorno'ya göre doğru, varlık ile düşünce arasındaki olumsuzlanma savaşı sürecinde ortaya çıkar. Dolayısıyla da doğru sürekli olarak değişir.¹⁰⁴⁸ Marksistlerin, evreni anlayabilmek için bir şema olarak kullandıkları diyalektik, bir yöntem ve tasvir değil, aksine bu iddiada bulunan tüm yöntem ve görüşlere karşı olumsuzlayıcı tavır içinde olan bir anlayıştır. Bu bağlamda olumsuzlamayı diyalektiğin özü olarak gören Adorno için gerçekliğin ideal bir sistem tarafından kavranabilmesi mümkün değildir.¹⁰⁴⁹ Diyalektik mutlaklığa karşı olduğu kadar, aynı şekilde göreceliliğe de karşı olan Adorno'ya göre diyalektikteki bu karşı olma, iki uç arasında bir konumda kalarak değil, her iki ucu, fikirleri bağlamında hakikatsizliğe mahkum edilerek gerçekleştirilecektir.¹⁰⁵⁰

Negatif Diyalektiğin akıl dışı olarak algılanması, diyalektiğin karşısında otoriter bir aklın var olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda diyalektiğin makul bir hal alabilmesi için bu otoriter aklın ortadan kaldırılması gerektiğini ifade eden Adorno'ya göre bu da ancak diyalektiğin Ortaçağ'da krala doğruyu söyleyebilen saray budalası gibi bir işlev edinmesi ile mümkündür.¹⁰⁵¹ Bu bağlamda endüstrinin kurmuş olduğu bütünleştirici toplum tasarımı dışına çıkmak için farklı/başka olana ihtiyaç olduğunu ifade eden Adorno, mevcut bütünlüğün/totalitenin dışına çıkmak için, negatif diyalektiğin olumsuzlayıcılığına ve sisteme karşıtlığına ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁵² Negatif Diyalektikteki bu olumsuzluk, insanın düşüncesini sınırlayan zincirlerden kurtulmasını sağlayacaktır.¹⁰⁵³

Negatif Diyalektiğin diğer bir özelliği ise ideal bir son anlayışına karşı olması bağlamında özdeşliği reddetmesidir. Özdeşliğin bir şeyin ne olduğunun, özdeşmezliğin ise bir şeyin ne olmadığıнын ifade edilmesi anlamına geldiğini belirten Adorno için özdeşlik düşüncesi yani nesne ile kavramın bire bir örtüştüğünü düşünmek, kibirden başka bir şey değildir. Buna rağmen özdeşliğin hemen bir kenara atılmaması gerektiğini söyleyen Adorno'ya göre bir kavramın özdeşliğine karşı çıkmada kavramın özdeş olma

¹⁰⁴⁷ Jose Manuel Martinez, "Adorno Düşüncesinde Sanatlar ve Toplumsal Olan", Holloway-Matamoros-Tischler (Der.), (s. 249-261), 253.

¹⁰⁴⁸ Bozkurt, 238.

¹⁰⁴⁹ Femia, 158.

¹⁰⁵⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 43.

¹⁰⁵¹ Adorno, *Minima Moralia*, 77.

¹⁰⁵² Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 50-51.

¹⁰⁵³ Hans Heinz Holz, 47.

özlemi vardır. Dolayısıyla özdeşmezlik esasında özdeşliği de içermektedir.¹⁰⁵⁴ Özdeşmezliği, özdeşlikleri yadsıyan dünyanın uyumayan devindirici gücü¹⁰⁵⁵ olarak değerlendiren Adorno için Negatif Diyalektik, özdeşlikteki özdeşmezliğe dair tutarlı bir farkındalık, karşı koyma sürecidir.¹⁰⁵⁶ Dolayısıyla özdeşlik mantığının sebep olduğu olumsuzluklardan kaçınmanın yolu Negatif Diyalektiktir.¹⁰⁵⁷ Çünkü diyalektik uyumsuzluğu, tikelliği, özdeşmezliği ve isyancılığından dolayı hem özgürlükçüdür hem de devrimcidir.¹⁰⁵⁸

Sonuç olarak kavram ile gerçekliğin özdeşliğine karşı özdeşmezliği savunan Adorno için diyalektik, kavram ve gerçeklikteki çelişkileri karşı karşıya getiren ve bu çelişkilere bağlı olarak işleyen bir düşünme biçimidir. Diyalektik, özdeşliğe şüphe ile yaklaşan ve özdeşliğe doğru hareket etmeyen bir süreçtir.¹⁰⁵⁹ Bu bağlamda Adorno, var olan her şeyde farklı olanı yakalayıp özümseyerek ortak bir kategoride özetlemek isteyen idealizme karşıdır.¹⁰⁶⁰ Diğer bir ifadeyle diyalektiği ideal bir sona ulaşmayı amaç edinen bir süreç olarak tasarlamamanın diyalektiğin kendisi ile çelişmek olduğunu ifade eden Adorno'ya göre Negatif Diyalektik, var olan düzeni aşma amacıyla özdeşliğe karşı çıkarken bu özdeşliğin yerini alacak alternatif bir mutlak düzen tasarımı ortaya koymamalıdır. Diyalektik için ideal bir mutlak düzen sadece düşünülebilir bir şeydir ancak bir amaç değildir.¹⁰⁶¹

4.4. BİREY OLMA

Karl Kraus'un "Tanrı insanı tüketici ya da üretici olarak değil, insan olarak yaratmıştır." görüşünü benimseyen Adorno'ya göre böyle bir insan anlayışında endüstrileşen dünyanın aksine bir işe yaramamak yadsınacak bir durum olmadığı gibi uyum sağlama da anlamını kaybetmiştir.¹⁰⁶² Bununla beraber Marksizm'in insanları eşit olarak gördüğü yerde insanların birbirinden farklılıklar barındırması gerektiğini

¹⁰⁵⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 143.

¹⁰⁵⁵ John Holloway, "Neden Adorno?", Holloway- Matamoros- Tischler (Der.), (ss. 21-26), 23.

¹⁰⁵⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 17; ayrıca bkz, Yibing, 66-67.

¹⁰⁵⁷ Yibing, 33.

¹⁰⁵⁸ Holloway, 22.

¹⁰⁵⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 139.

¹⁰⁶⁰ Best-Kellner, 272.

¹⁰⁶¹ Dellaloğlu, "Eve Dönüş", 71; ayrıca bkz, Becermen, "Adorno'nun Hegel ve Marx'ın Diyalektik Görüşünü Eleştirisi", 49.

¹⁰⁶² Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 98.

düşünen¹⁰⁶³ Adorno, insanı özünde kötü bir varlık olarak değerlendirmemektedir.¹⁰⁶⁴ Adorno'nun insan anlayışının temelinde bulunan bu iki öncül, insanın bir otorite tarafından denetlenerek uyumlu bir varlık haline getirilmesine gerek olmadığı anlamına gelmektedir. Bu bağlamda genel ile tikelin, farklılıkların ortadan kaldırılarak değil, farklılıklar üzerine düşünülerek uzlaştırılacağını ifade eden Adorno için birey, mahkum edildiği genellik içinde içine kapanıp kalmamalıdır.¹⁰⁶⁵

Endüstriyi aşma çabasında Marksist devrimci düşünceye karşı çıkan Adorno, sanatı ve kültürü yaratan tarihsel boyuta sahip olan bir varlık olarak bireyi ön plana çıkarmıştır.¹⁰⁶⁶ Adorno'ya göre endüstrileşmeye karşın birey, bireyselliğinden hiçbir şey geride kalmayacak şekilde tamamen tasfiye edilmemiş; cansız, nötr, iktidarı elinden alınmış, ordan oraya sürüklenerek varlığını sürdürmüş; hatta endüstrinin müşterisi olarak kendisine özen bile gösterilmiştir.¹⁰⁶⁷ Diğer bir ifade ile bireysellik, endüstrileşmenin, totaliter rejimlerin ve konformizm kültürüne rağmen nitelik bakımından ayrı olma özelliğini hala daha korumaktadır.¹⁰⁶⁸ Bu bağlamda Adorno, endüstri tarafından insanları sisteme dahil etmenin bir yöntemi olarak kullanılmasına rağmen bireysellik kavramını bir kenara atmamıştır.¹⁰⁶⁹ Bir taraftan öznelliğin bu kullanımını eleştiren Adorno, diğer taraftan da bu öznelliğin yeniden inşa edilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle endüstrileşmedeki uyumcu öznellikten farklı olarak eleştirel ve refleksif bir öznellik oluşturma çabası içerisinde olmuştur.¹⁰⁷⁰ Öznelliği özdeşliğin karşıtı ve sisteme karşı bir isyanın sesi olarak gören Adorno¹⁰⁷¹ için bireyleşme, insanların otoritelerden kurtulmaları ve tamamen endüstriye bağlı olmadan da var olabileceklerine olan inancın kuvvetlenmesi açısından önemlidir.¹⁰⁷² Bu bağlamda kendisine güvenmeye başlayan birey, genellik içinde bir hareket alanı elde etmiş olacak ve endüstrileşmeyi aşma girişiminde bulunabilecektir.¹⁰⁷³ Çünkü

¹⁰⁶³ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 63.

¹⁰⁶⁴ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 33.

¹⁰⁶⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 314.

¹⁰⁶⁶ Soykan-Keskin- Dellaloğlu, 54; ayrıca bknz, Best-Kellner, 267; Reijen, 21.

¹⁰⁶⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 141-142.

¹⁰⁶⁸ Boucher, 63.

¹⁰⁶⁹ Endüstri çağı ile birlikte öznellik etiketi altında pazarlanan metalar, öznelliği oluşturan unsurlar olarak görülmekteydi. Ancak öznellik, kitle kültürüne uyum sağlamanın aracı olarak kullanılmıştır. Buna rağmen Adorno "Yine de öznel bilincin alakasız ve önemsiz addedilerek öylece rafa kaldırılmayacağını söylemek lazım." (Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 12).

¹⁰⁷⁰ Best-Kellner, 180.

¹⁰⁷¹ Sergio Tischler, "Adorno: Öznenin Kavramsal hapisanesi Politik fetişizm ve sınıf Mücadelesi", Holloway-Matamoros-Tischler (Der.), (ss. 117-136), 125.

¹⁰⁷² Adorno, *Negatif Diyalektik*, 202.

¹⁰⁷³ Dellaloğlu, "Eve Dönüş", 70.

Adorno'ya göre hayvandan daha dehşet verici olmasına karşılık her şeyin daha farklı olabileceğini düşünen insan, mevcut sıkıntıları aşacak güçtedir ve aşmalıdır da.¹⁰⁷⁴

Tarihte bugüne kadar kurgulanmış kapsayıcı bir özne olmadığını ve tarihin tekil bireylerin işlevlerine bağlı olarak şekillendirildiğini¹⁰⁷⁵ ifade eden Adorno'ya göre bireylerin bilinci olarak ifade edilen tin, Hegel'de olduğu gibi aşkın bir varlıkta değil bireylerin kendisinde olmalıdır.¹⁰⁷⁶ Bu bağlamda bireyselliği ön plana çıkararak yeniden şekillendiren Adorno, özne ve nesne ilişkisinin de yeniden şekillendirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Özne ve nesneyi düşünce kategorilerinden kaynaklanan ve birleştirilmesi mümkün olmayan kavramlar olarak gören Adorno için her iki kavram, pozitif birer unsur olmaktan ziyade özdeşmezliği ifade eden negatif birer unsurdur. Bununla beraber özne-nesne ikiciliğini temel ilke olarak kabul edilmesinin mutlak bir ikililiğe dönüşme tehlikesini de içerdiğini ifade eden Adorno, özne ve nesneyi nihai bir ikililik olarak da değerlendirmeyiz. Onun için özne ve nesne, birbirini karşılıklı etkileşim içinde oluştururken aynı zamanda da bu etkileşim ile de birbirinden ayrılmaktadırlar.¹⁰⁷⁷ Diğer bir ifade ile özne ve nesneyi birbirine indirgenemez ve birbirinden ayrı mutlak ikililik olarak görmeyen Adorno, özne ve nesneyi negatif bir diyalektik ile birbirini şekillendiren gerçeklikler olarak nitelendirmiştir.

İnsanı negatif bir varlık olarak değerlendiren Adorno'ya göre bireyin toplumdan bağımsız bir varlık olacağını ileri sürmek bir yanılgıdan başka bir şey değildir. Birey doğası gereği toplumsaldır ve içinde yaşadığı toplumu şekillendiren güçler ile ilişki içinde hayatta kalabilir. Birey her ne kadar toplum karşısında güçlense de toplumdan giderek kopmaz hatta daha fazla toplumsal unsurlar ile etkileşim içerisine girer.¹⁰⁷⁸ Diğer bir ifade ile “bireylerin ötesinde varolan bir toplum olamayacağı gibi toplum olmadan da ben-bilinci olamaz”¹⁰⁷⁹ düşüncesinden hareketle Adorno, endüstrileşen toplumu bireyselliğin, ben bilincinin oluşmasını sağlayan bir etken olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla birey, her ne kadar endüstri toplumu içinde yaşıyor olsa da bu toplumu aşabilecek bireyselliği geliştirme imkanına sahiptir. Çünkü birey, “doğal varlık olmanın tam zıddıdır; öyle ki, doğal ilişkilerden sıyrılıp kurtulmakta olan,

¹⁰⁷⁴ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 32.

¹⁰⁷⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 277.

¹⁰⁷⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 284.

¹⁰⁷⁷ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 164; ayrıca bkz., Theodor Adorno, “Subject and Object”, Arato-Gebhardt (Ed.), (ss. 497-511) 497-498.

¹⁰⁷⁸ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 62.

¹⁰⁷⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 251.

yabancılaşan, daha ilk günden itibaren toplumla ilişkilenmiş ve tam da bu yüzden kendi içinde yalnız bir varlıktır.¹⁰⁸⁰ Bu bağlamda Adorno için birey, her ne kadar endüstrileşme ile birlikte teknolojinin gerisine düşmüş ve miadını doldurmuş olarak değerlendirilse de metalaşan dünyanın sahtelikleri içerisindeki hakikatin tek emanetçisidir. Çünkü endüstrileşme ile birlikte meşrulaşan tekniğin kendi mantığına uymadığı gerekçesi ile göz ardı ettiği şeyler bireylerin yaşamının bir köşesinde muhafaza edilmeye devam edilmiştir.¹⁰⁸¹ Bununla beraber endüstri düzeni, almış olduğu son hali ile bireylerin metalaşmayı aşmak için gerekli olan bireyselliğin gelişmesine de imkan vermiştir.¹⁰⁸² Bu imkan dahilinde insan, iradesi ile mevcut durumda değişikliğe yol açarak direnen bir varlığa dönüşebilme potansiyeline sahiptir.¹⁰⁸³ Ancak Adorno'ya göre birey olma potansiyeli belli şartlar altında ortaya çıkacaktır.

Bu şartlardan ilki, bireyin kendisini aciz görüp ümitsizliğe kapılması durumunda toplumsal hayatı işgal eden çelişkileri yok saymak yerine bu çelişkiler ile bilinçli bir şekilde yüzleşmesi¹⁰⁸⁴ gerektiğidir.¹⁰⁸⁵ Bunun yanı sıra bireyin dikkat etmesi gereken bir diğer şey ise vicdan, sorumluluk, ahlak gibi otoritelerin ve hatta kendisinin de yanılabilirliğinin bilincinde olmaktır.¹⁰⁸⁶ Bu noktada Adorno'ya göre her ne kadar insan mevcut seçenekler karşısında tercih yapma eğilimi taşısa da endüstri düzenini değiştirmek istemesi halinde falcılardan, siyasi partilerden, ütopyacılar ve anarşistlerden uzak durmalıdır.¹⁰⁸⁷

Özgürlüğün reddedilmesini insanın metaya indirgenmesi olarak değerlendiren Adorno'ya göre özgürlük, endüstrileşmenin aşılması için yerine getirilmesi gereken başka bir koşuldur. Ancak onun bu özgürlüğü, sınırsız değil, sınırı olan ve önceden hatları çizilen Kant'ın özgürlüğüdür. Çünkü sınırsız özgürlüğün kökleri kapitalizme dayanmaktadır ve özgürlüğün bu şekilde tasarlanması özgürlüğün endüstriye hizmet etmesi anlamına gelmektedir.¹⁰⁸⁸ Diğer bir ifade ile özgürlük, bireyin topluma ve diğer insanlara karşı eylemde bulunabildiği ölçüde mümkündür. Yani özgürlüğün olması için

¹⁰⁸⁰ Adorno-Horkheimer, *Sosyolojik Açılımlar*, 63.

¹⁰⁸¹ Adorno, *Minima Moralia*, 136.

¹⁰⁸² Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 82.

¹⁰⁸³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 221.

¹⁰⁸⁴ Adorno'ya göre, kişisel yaşamın içerdiği çelişkinin farkında olmak, kişiyi kendi yaşamını bir ideolojiye dönüştürmekten koruyacaktır (Orhan Koçak, "Adorno-Marcuse Yazışmasına Giriş", 100).

¹⁰⁸⁵ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 18.

¹⁰⁸⁶ Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 164-165.

¹⁰⁸⁷ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 338.

¹⁰⁸⁸ Spurk, 223-224.

karşı konulması gereken bir kısıtlama durumunun olması gerekmektedir.¹⁰⁸⁹ Bununla beraber aklın bir zorlaması olarak ortaya çıkacak özgürlüğün tek bir modeli vardır. O da toplumun bütünleştirici yapılanmasına karşılık mücadele edecek bir bilince sahip olunmasıdır.¹⁰⁹⁰

Adorno'ya göre insan ancak içinde bulunduğu topluma, özdeşliğe karşı çıkarak insan olabilir ve insana yakışan bir dünyanın oluşmasının önünü açabilir.¹⁰⁹¹ Yani insan karşı çıktığı ölçüde insandır. Bu bağlamda Adorno, tekil bireylerin ancak özgür bir toplumda özgür olacağına inanmaktadır.¹⁰⁹² Toplumun özgürleştiği yerde bireyin içsel olarak bastırmaları da ortadan kalkacaktır. Böylece toplum, bireyin korkusuzca ve aktif katılımı ile yer aldığı ve bu katılımın etkili bir şekilde değişimlere yol açtığı bir bütün haline gelecektir.¹⁰⁹³

Bu bilgiler ışığında Adorno'nun ifade ettiği bireysellik, belli bir kitle içerisinde tepki veren insan için geçerli değildir. Çünkü Adorno'ya göre,

Varolanın kendi yıkıntılarından öteye geçmeyen kuramlarının insanlar üzerindeki gücü öylesine büyümüş ki insanlar, mevcut düzene karşı bundan ötesine ışık tutacak öğeler getirmeye kendiliklerinden cüret edemiyorlar, hatta buna güçleri bile yok. Akıldaki ruhu yeniden keşfetmenin sarhoşluğu içinde, savaş sonrasının ruhu da alışlagelmişten olmuş bitmişlerden imdat bekliyor.¹⁰⁹⁴

Adorno'ya göre endüstrileşmeye karşı çıkacak birey, propaganda tarafından şekillendirilememeli ve kitlesel olarak hareket etme eğiliminde olmamalıdır. Çünkü her şeyi bir araca dönüştüren makine, yalan ile hakikatin iç içe geçtiği bir sistem olarak propaganda insanın düşmanıdır.¹⁰⁹⁵ Almanya'daki Faşizm karşısında ve ABD'deki endüstrileşme karşısında kitlelerin bilinçsiz bir şekilde otorite altına alınmasına tanıklık eden Adorno, propaganda ile yönlendirilen kitleleri bu iş için uygun olarak görmemiştir. Bu bağlamda endüstri toplumunun sıradan bir üyesi olan izleyiciler hakkında W. Benjamin'e yazmış olduğu mektuptaki şu ifadeleri bu durumu kanıtlayıcı niteliktedir;

¹⁰⁸⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 239.

¹⁰⁹⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 242.

¹⁰⁹¹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 252; ayrıca bkznz, Adorno, *Minima Moralia*, 15-16.

¹⁰⁹² Adorno, *Negatif Diyalektik*, 250; ayrıca bkznz, Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 321.

¹⁰⁹³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 241.

¹⁰⁹⁴ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 76.

¹⁰⁹⁵ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 340.

Sinema salonunda kahkaha atan seyirci ne güvenilecek biridir, ne de bir devrimci! Tam tersine, en berbatından, en seviyesizinden burjuva sadizmiyle doldurulmuş biridir. Okuduğu gazeteden edindiği bilgilerle spor konularında uzmanlaşmış biri gibi konuşan delikanlılardan da aynı şekilde kuşkuluyum. Bu nedenle kitlenin eğlenimi ve kitlenin zevk alması ile ilgili teorik açıklamalarına katılmıyor, bunları inandırıcı bulmuyorum.¹⁰⁹⁶

Adorno'ya göre bir menteşe gibi birbirine uydurulmuş endüstri dünyasında bu düzeni aşma görevi doğrudan insanlara bırakılması yanlıştır. Çünkü insanın dış dünyaya aldırmandan kendiliğinden bu bilince kavuşabileceği iddiası bir kuruntudan başka bir şey değildir.¹⁰⁹⁷ Ayrıca mübadeleyi ilke edinen endüstrileşmenin giderek toplumu sıkıca ören ağırları bireysel bilinci daha derinden biçimlendirerek bireysel bilincin farklılaşma olanağını elinden almıştır.¹⁰⁹⁸

Adorno'nun kitleleri endüstri düzenini aşmak için uygun görmemesinin bir başka nedeni de sıradan insanın -kitle insanının-, toplumsallaşmaya karşı koyarken bile toplumun bir ürününe/suretime dönüşmesidir. Diğer bir ifade ile kitleler, bireyselleşmesinde ne kadar dolaylı olursa olsun toplumsal yasaları yansıtmakta ve sisteme hizmet eder hale gelmektedirler.¹⁰⁹⁹ Endüstrinin kendisine yönelik gerçekleştirilen protestoları kendi lehine çevirmesini Adorno şu sözleri açıklar;

Özgürlük faydalı hale gelir gelmez özgürlüksüzlük de artar, iyilerin vekili her zaman kötülerin de işbirlikçisidir. İnsanlar, egolarının verdiği güçle, toplumdan en özgürleşmiş halleri olarak vehmettikleri bir haldeyken bile toplumun taşıyıcısıdır.¹¹⁰⁰

Dolayısıyla ona göre sıradan birey için özgürlük ve öznellik bu bireyin bilinçli eylemlerinde zorlukla ortaya konmaktadır. Ancak o da geçici olmaktadır.¹¹⁰¹

Adorno 1960'larda tanıklık ettiği öğrenci hareketlerini de bu bağlamda değerlendirmiştir. Eleştirel Teori kısmında değindiğimiz bu tanıklıkta Adorno, öğrenci hareketlerini daha ortaya çıkar çıkmaz dogmatikleşmekle eleştirerek bu kitlesel harekete destek vermemiştir. Adorno'nun bu düşüncesini destekleyen bir diğer gelişme ise

¹⁰⁹⁶ Adorno, "Walter Benjamin'e Mektuplar", 254-255.

¹⁰⁹⁷ Adorno, *Eleştirel Toplum Üzerine Yazılar*, 96.

¹⁰⁹⁸ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 161.

¹⁰⁹⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 156.

¹¹⁰⁰ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 268.

¹¹⁰¹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 209.

1960'ların sonunda endüstrileşmeye karşı çıkan protestocu gençlerin kullanmış oldukları protesto sembollerinin tüketiciler için moda ürünler haline dönüştürülerek endüstriye hizmet eden birer araçlar haline getirilmesidir.¹¹⁰² Ancak bu tür protestoların bir başkaldırı olduğunu ifade edenler de olmuştur. Örneğin J. Fiske,

Sistemin ister kültürel isterse maddi metaları sağlıyor olması gerçeği tek başına, bu metaların tüketim sürecinin, insanları endüstri baronlarının insafına terk edilmiş tek tip bir kitle olarak metalaştıran bir süreç diye layıkıyla betimlenebileceği anlamına gelmemektedir. İnsanlar kot pantolonlarını yırtabilirler, yırtıyorlar da zaten.¹¹⁰³

sözleri ile Adorno'nun aksine popüler kültürü, kitle kültürü/kültür endüstrisine karşı bir direniş olarak yorumlamıştır. Ancak burada endüstri için kotun yırtılması veya ne için ve nasıl kullanıldığı önemli değildir. Endüstri için önemli olan kotun satılmasıdır. İkinci olarak endüstri, bu kullanım biçimlerine bakarak esasında protesto niteliği taşıyan kot yırtmanın kitlesel bir harekete dönüşmesini fırsat bilerek yırtık kot giymeyi bir protesto olmaktan çıkarıp bir moda haline dönüştürerek kendisine hizmet eden bir süreçte dönüştürmüştür.

Bireyin kendini kurtarmasını ya da yeniden-üretmesini beklemek safça bir şey olur. Bireyin gelişip açılmasını sağlayabilecek, toplumsal temeller daralmıştır ve bu temeller üzerindeki yapının cephesine makyaj yapmak işe yaramıyor.¹¹⁰⁴

sözleri ile endüstri düzenini aşma konusunda umutsuz bir tablo çizmesine rağmen Adorno için “yönetilen dünya sığınacak köşelerin kalmadığı bir dünya olabilir, yine de kavrayışlı kişilerin yardımıyla, salt toplumsal seçilimin kör ve bilinçsiz sürecinin yok ettiği özgürlük merkezlerini yaratabilecek bir dünyadır.”¹¹⁰⁵ Her ne kadar Adorno, bunun gerçekleşeceği yönünde bir öngörüye sahip olmasa da böyle bir ihtimali de görmezden gelmemiştir.¹¹⁰⁶ Bu bağlamda metalaşmayı aşmak için yapılması gereken şeyin insanları kitle iletişim araçları gibi endüstrinin araçlarına karşı bilinçlendirmektir.¹¹⁰⁷ Adorno'nun bu söylemi, metalaşmayı aşmaya yönelik ve

¹¹⁰² Robert Bocoock, *Tüketim* (2. Baskı), (Çev.: İrem Kutluk), Dost Kıtapevi,, Ankara 2005, 118.

¹¹⁰³ Fiske, 38.

¹¹⁰⁴ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 97.

¹¹⁰⁵ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 148.

¹¹⁰⁶ Thompson, 124.

¹¹⁰⁷ Adorno, *Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar*, 100.

kitlenin dışındaki bireye işaret etmektedir. Diğer bir ifade ile eylemleri ile tepki veren kitle insanlarına nazaran teorik düşünce ile tepkilerini dile getiren aydın ve sanatçılar,¹¹⁰⁸ bu iş için daha uygundur.¹¹⁰⁹ O bu gerçeği şöyle ifade eder;

Günümüz dünyasında dünyanın ruhunu gasp eden kolektif güçler karşısında genel ve mantıklı olarak bilinç, izole olmuş bir bireyde daha iyi temsil edilir. Geneli uslu uslu mantığa teslim ve feda etmiş olan o güçlü taburlara oranla daha da iyi... Bin tane göz iki gözden daha fazla görür söylemi yalandır. Ve tam da kolektifliği ve örgütleri fetiş haline getirmenin ifadesidir.¹¹¹⁰

Bu durumun en iyi kanıtı Adorno'nun sanat ve felsefeyi bireyin kendisini özgürce ifade edebileceği alanlar olarak değerlendirmesidir. Diğer bir kanıt ise teori pratik ayrımında teoriyi ön plana çıkarması ve teoriyi üretecek olan bireye umut bağlamasıdır. Adorno bu iki kanıtı harmanlayarak şu şekilde ifade etmiştir;

Kendi vicdanına rağmen hareket etmeyerek ya da ürkütölüp eyleme rıza göstermeyerek ödünsüz bir biçimde eleştirel davranan düşünür aslında mücadeleyi bırakmayan tek insandır. Dahası, düşünmek var olan şeyi tinsel olarak yeniden üretmek değildir. Durdurulmadığı sürece, imkan denen şeye sıkı sıkıya bağlıdır düşünce. Küçük doyumlara karşı direnen doymak bilmezliğiyle, teslimiyetin aptalca bilgeliğini reddeder. Kendisini bir ütopya - gerilemenin daha da ileri bir biçimi- olarak nesneleştirip kendi gerçekleşmesini sabote etmedikçe, düşüncenin içindeki ütopyacılık güdü daha da güçlü bir hale gelir. Açık düşünme, kendinden öteye işaret eder. Böyle bir düşünce, pratiğin bir temsili olacaktır; ama sırf pratik olsun diye girişilip basit bir boyun eğmeye dönüşen bir pratik değil, gerçekten bir değişim gerçekleştirme yolunda çabalayan bir pratiktir bu. Her tür uzmanlaşmış ve özel içeriğin ötesinde, düşünce bugün her şeyden önce bir direnme gücüdür.¹¹¹¹

Sıradan insanlardan oluşan kitlelerden ziyade aydınların endüstrileşmeyi aşabileceğini ima eden Adorno, endüstrileşme ortamında dişe dokunur bir şey üretmek için gerekli çabayı neredeyse hiç kimsenin -aydınların dahi- altından kalkamayacağı

¹¹⁰⁸ Adorno'nun "eksantrik kişi" olarak kavramlaştırdığı bu insanlar, bu dünyaya karşı direnebilen, var olan yanlışları görüp onlar üzerinde düşünebilen ve tüm olumsuzluklara rağmen dünyada hala daha yaşamın var olduğunu fark edebilen kişilerdir (Adorno, *Minima Moralia*, 208).

¹¹⁰⁹ Bakınız; Bewes, 46.

¹¹¹⁰ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 99.

¹¹¹¹ Adorno, "Boyun Eğme", 139.

ağır bir yük olarak görmektedir.¹¹¹² Diğer bir ifade ile Adorno, her aydınının da bu işi yapabileceğini iddia etmez.¹¹¹³ Endüstrinin gücü karşısında kar güdüsü ile hareket eden aydın ve sanatçıların da olduğunu ifade eden Adorno, metalaşmayı aşmak isteyen aydınlara şöyle bir öğüt vermektedir:

Kimsenin sizi temsil etmesine izin vermeyin. Bütün hizmet ve insanların birbirinin yerine konulabilirliği ve bunun sonucunda herkesin her işi yapabileceği inancının yerleşmesi, varolan düzende, kişiyi kısıtlayan bir ayak bağıdır. Birbiriyle değiştirilebilirlik gibi eşitlikçi bir ideal, tabana karşı sorumluluk ve görevden alınabilirlik ilkeleriyle desteklenmediğinde bir sahtekarlığa dönüşür.¹¹¹⁴

Sonuç olarak kültür endüstrisi eleştirisinin merkezinde yer alan “kopuş ve isyan, kırılganlık ve belirsizlik, açıklık ve ıstırap”¹¹¹⁵ gibi olumsuz duygulardan hareketle Adorno, endüstriyi aşma görevini aydınlara, sanatçılara, özerk ve özgür bireylere vermiştir. Bunu gerçekleştirirken kitlelerin endüstriye karşı olan eylemlerine değil, kendi eleştirel, olumsuzlayıcı teorilerine daha çok önem vermiştir. Onun endüstrileşmeye karşı olmasının sebebi kitlelerin yaşadığı acılardan dolayı değil Faşizm ve endüstriye duyduğu öfkeden kaynaklanmaktadır.

4.5. SANAT VE FELSEFE

Kültür eleştirisi boyunca teorisinin merkezine bireysellik ve orijinalliği yerleştiren Adorno, bu iki unsuru birlikte barındıran felsefe ve sanatı müttefik olarak görmüştür.¹¹¹⁶ Bu bağlamda da her iki alanın metalaşmayı aşmada önemli rol oynayacağı düşüncesine büyük umut bağlamıştır.¹¹¹⁷ Diğer bir ifade ile bilişsel iç görünümün birer vasıtası olarak hem felsefenin hem de sanatın, tekil kendilikleri ve olayları oluşturan daha geniş toplumsal güçleri, süreçleri ve tikeli aydınatabilecek düşünce ve imge takımları inşa ettiğine inan Adorno, eleştirel bir bilgi kaynağı olarak her iki alanın da yalnızca gerçeği aydınlatmakla kalmayıp bunları dönüştürülebileceğini düşünür.¹¹¹⁸

¹¹¹² Adorno, *Minima Moralia*, 31.

¹¹¹³ Oskay, *Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri*, 404.

¹¹¹⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 135.

¹¹¹⁵ Holloway, 21.

¹¹¹⁶ Gilbert, 162-163; ayrıca bknz, Becermen, “Nietzsche ve Adorno’da Sanat ve Hakikat İlişkisi”, 35.

¹¹¹⁷ Boucher, 15.

¹¹¹⁸ Best-Kellner, 274- 276.

Adorno'nun metalaşmayı aşma imkanında bireysel üretime dayalı olup kitlesel olmamalarından dolayı özellikle felsefe ve sanatı ön plana çıkarmasına karşılık Adorno, “modern sanatın ortaya koyduklarının pek çoğu, bugün felsefi düşünce olduğu öne sürülen düşüncelerin ortaya koyduklarından çok daha ötededir”¹¹¹⁹ ifadesi ile felsefeden daha çok sanatı ön plana çıkarmıştır. Onun felsefeden çok sanatı ön plana çıkarmasının sebebi, sanattaki imgesel anlatımdır. ABD’de olduğu gibi Almanya’da da rahat bir ortam içinde olmayan –Almanya’ya dönüşünü hoş karşılamayan kitleler vardı- Adorno, mevcut düzene karşı eleştirilerin imgesel bir biçimde daha rahat olarak dile getirilebileceği inancının yanı sıra imgeselliğin sanatı endüstrileşmenin sıradan bir metası haline getirmekten koruyacağı düşüncesidir.

Endüstrileşmenin insanlara yalnızca fiziksel bir tahakküm uygulamadığını aynı zamanda çeşitli araçlarla düşünsel anlamda da baskı yaptığını ifade eden Adorno’ya göre felsefe, bu tahakküm karşısında belirlenimlere teslim olmama, direnme çabasıdır.¹¹²⁰ Ancak bir direnme çabası olarak felsefe, etkinliği süresince kendisini ideal bir tez ya da konum olarak değil, kendisini sürekli yenilenen çok boyutlu bir düşünme süreci olarak sunmalıdır.¹¹²¹

Adorno’ya göre felsefe, kavramların içeriklerinin kendilerine hem içkin olan hem de aşkın yani ontik olmalarına karşın fetiş hale getirilerek tahakküm aracına dönüşmelerine karşı bir uyanıklık halidir. Bu bağlamda kavramın totaliterliğini etkisiz hale getiren felsefe, bireyleri büyüleyen görünüşün arkasındaki gerçekliği açığa çıkaran ve böylece bireyin bilincinin sürekli açık kalmasına imkan veren bir etkinliktir.¹¹²² Diğer bir ifade ile felsefenin amacı mutlak doğrular ortaya koymak olmamalıdır. Asıl hedef eleştirel bir bilinç geliştirmek olmalıdır ve bu bağlamda da deneyim ile dolu olmayan bütünleştirici bütün kavramlar saf dışı bırakılmalıdır.¹¹²³

Felsefenin bu işlevini yerine getirebilmesi için salt bir soyut etkinlik olmaktan çok somut olandan hareket etmesi gerekmektedir.¹¹²⁴ Felsefe ancak bu şekilde genel, içi boş ve kör bir etkinlik olduğu yönündeki algıdan kurtulacaktır.¹¹²⁵ Böyle bir felsefe

¹¹¹⁹ Adorno, “Neden Hala Felsefe”, 196.

¹¹²⁰ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 324.

¹¹²¹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 41.

¹¹²² Adorno, *Negatif Diyalektik*, 23.

¹¹²³ Adorno, *Minima Moralia*, 75.

¹¹²⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 41.

¹¹²⁵ Best-Kellner, 275.

anlayışına sahip olmanın bir gereği olarak Adorno, Almanya'nın Senckenberganlage bölgesinde sık sık meydana gelen trafik kazalarını önlemek adına yayalar için trafik lambası konulmasını önermiştir. Ancak Adorno'nun bu ilgisi geleneksel felsefe anlayışıyla bir türlü bağdaştırılmadığından hem yerel hem de ulusal basın tarafından "Adorno lambası" şeklinde alay konusu edilmiştir.¹¹²⁶ Çünkü ona göre endüstrileşme ve pozitif bilimler ile birlikte felsefe, küçük bir aydınlar grubunun kendi aralarında görüş alışverişi yapmak için gerçekleştirdikleri bir faaliyet olarak gerçek yaşamdan kopmuş ve insanların gözünden düşmüştür.¹¹²⁷ Felsefenin bu algıyı değiştirmesi için öncelikle kendisini acımasızca eleştirmesi gerektiğini ifade eden Adorno'ya göre felsefenin dünyayı yorumlamaktan başka bir şey yapmadığı ve gerçekliğe teslim olduğu yönündeki söylem, endüstri karşısında aklın yenilgisini kabul etmek demektir.¹¹²⁸

Teorinin pratikle ilişkili olarak oluşturulması gerektiği düşüncesi doğrultusunda felsefe, soyut kavramlılıktan arındırılıp pratiğin hizmetinde olmalıdır ve var olan gerçeklikten kopmamalıdır. Felsefenin ancak bu şekilde diyalektik bir forma sahip olabileceğini ileri süren Adorno'ya göre felsefenin diyalektik bir forma sahip olması da onun mutlak bir hakikat olmadığı ve gerçeklik ile etkileşim içinde sürekli yenilenmesi gerektiği anlamına gelmektedir.¹¹²⁹ Bu bağlamda eleştirel bir niteliğe bürünecek olan felsefe, sorunlar yumağı haline gelmiş toplumu pozitivist bilim tekelinden kurtararak farklı anlayışlara sahip bilimlerin bakış açılarını birbiri ile ilişkili hale getirecektir. Böylece toplum, mutlak bir bütünlük olarak değil, sürekli değişim gösteren bir birliktelik olarak algılanacaktır.¹¹³⁰

Adorno'nun gerçekleştirmek istediği felsefe, ontolojik olanla epistemeolojik olan arasındaki bağı sürekli yeniden yapılandıran toplumsal bir felsefedir. Bu bağlamda içinde üretildiği ortama yabancı olmayan felsefe, gerçeklikle bağı içerisinde hayatı anlayan, yorumlayan, yeniden yapılandıran dolayısıyla hayat ile iç içe olan bir felsefedir. Ancak böyle bir felsefe anlayışı eleştirel olma işlevini yerine getirebilecektir.¹¹³¹ Diğer bir ifade ile düşüncenin her zaman için bir ihtiyaçtan doğduğuna¹¹³² inanan Adorno'ya

¹¹²⁶ Claussen, *Son Deha Theodor W. Adorno*, 334.

¹¹²⁷ Adorno, "Neden Hala Felsefe", 184-185.

¹¹²⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 15.

¹¹²⁹ Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 44; ayrıca bkz., Adorno, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, 31; Adorno, *Negatif Diyalektik*, 24.

¹¹³⁰ Reijen, 12-13.

¹¹³¹ Gülenç, 50.

¹¹³² Adorno, *Negatif Diyalektik*, 367-368.

göre metalaşmayı aşmak için üretilecek felsefi düşüncelerin insanın kendi deneyiminden kaynaklanması gerekmektedir. Aksi takdirde, başkasının deneyimleri üzerinden oluşturulacak düşünceler, üretmeyip sadece tüketerek var olmaya çalışmak olacaktır. Bu da imkansız bir şeydir.¹¹³³

Endüstri karşısında bir hayat önerisine karşı çıkan Adorno, var olanın anlaşılması olarak gördüğü felsefenin ideal bir dünya tasarlamaması gerektiğini savunur.¹¹³⁴ Dolayısıyla her şeyi kapsama iddiasından uzak olması gerektiğini ifade eden Adorno'ya göre felsefe, geleneksel anlayışından vazgeçerek gerçekliği kristalize etmemeli, mutlak üzerinde hakimiyet kurma girişiminde bulunmamalıdır.¹¹³⁵ Felsefe eğer ideal bir yama biçimi sunan bir öge olarak tasarlanırsa mitleşir. Diğer bir ifade ile endüstriye hizmet eder hale gelir. Bundan dolayı entelektüel bağımsızlık ve özgürlüğün barınağı olan felsefe, hemen hemen her alana köklerini salarak bu alanları kendi ilkeleri doğrultusunda şekillendirmeye çalışan politik eğilimleri tamamen ortadan kaldırma umudu taşımamalıdır.¹¹³⁶ Bu durum felsefenin kendisini hakim kılma çabası anlamına gelir ki bu durum felsefenin kedisi ile çelişmesi demektir.

Adorno'ya göre kendisini tarihsel olguların arkasına saklamak yerine gerçekçi, aşkın bir soruşturmanın gereklerini yerine getiren felsefe, pozitivist metodolojiye gösterdiği dirençten aldığı güçle endüstrileşen dünyanın olduğu gibi kabul edilmesine karşı çıkmaya hizmet edecektir.¹¹³⁷ Bu bağlamda felsefeye düşen görev, kültürel gelişim boyunca oluşturulan unsurlara yeni bir düzen kazandırmaktır. Çünkü endüstrileşme ile birlikte kültür, çökme eğilimi içerisine girmiştir.¹¹³⁸ Felsefeye düşen başka bir görev ise özne ve nesneyi, insan ve toplumu, insan ve doğayı birbirine karşı korumaktır. Diğer bir ifade ile felsefe, mevcut bu ikililiklerden birinin baskın konuma gelip diğerini sömürmesine izin vermemelidir.¹¹³⁹

Hem savunmuş olduğu felsefe anlayışını hayata geçirme girişiminde yaşadığı deneyim hem de sanata oranla felsefenin soyut olması gerektiği yönünde topluma yerleşmiş olan felsefe algısı Adorno'nun sanatı daha çok ön plana çıkarmasına neden

¹¹³³ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 39.

¹¹³⁴ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 299.

¹¹³⁵ Adorno, "Neden Hala Felsefe", 186.

¹¹³⁶ Adorno, "Neden Hala Felsefe", 190.

¹¹³⁷ Adorno, "Neden Hala Felsefe", 186.

¹¹³⁸ Reijen, 9.

¹¹³⁹ Bozkurt, 239.

olmuştur. Bu da sanata felsefeden ayrıcalıklı bir konum vermesiyle neticelenmiştir. Bu bağlamda Adorno, Negatif Diyalektik anlayışında mevcut kötü durumun eleştirilmesinde iyi bir gelecek ve umut içeren ütöpik tasarımları mutlak ideal bir son bağlamında değerlendirerek eleştirmiş ve felsefenin olumlu anlamda eleştiri üretme noktasında perhiz yapması gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak onun bu yaklaşımı, sanat söz konusu olduğunda geçerliliğini kaybetmiştir. Sanatı duyuşsal algılanabilir olandan ve mevcut gerçekliğe odaklanmışlıktan kurtarmak isteyen Adorno, felsefenin aksine sanata ütöpik bir boyut kazandırmıştır.¹¹⁴⁰ Adorno'nun metalaşmaya karşı umudu da tahakküme meydan okuyarak bir taraftan hakikati dile getiren diğer taraftan da geleceğe dönük ütöpik arzuyu barındıran bu sanat olmuştur.¹¹⁴¹ Çünkü Eleştirel Teori filozoflarının;

Sanat eserleri kendi mantıklarına mecburdur. Modernlikteki artık sanat dışı amaç belirlenimlerine tabi olmazlar, yani dinsel kültüre ya da dünyevi gücün ve hakimiyetin yüceltilmesine hizmet etmezler. Sanatın kendi norm ve değer sistemi, içerikleri ve biçimleri vardır. Kendi kendini belirler, fakat hiçbir şekilde kendi başına, bağımsız ya da doygun değildir.¹¹⁴²

şeklinde ifa ettikleri sanata karşı duydukları güven Adorno için de geçerlidir.

Estetik deneyim ile eleştirel felsefenin bir kombinasyonu olan sanat, basitçe irrasyonel ve öznel bir etkinlik değildir. Hakikati arayan ve gerçekliği karakterize eden bilişsel bir etkinliktir.¹¹⁴³ Bu bağlamda sanatın gerçekliği içine alıp yeniden üretmesi felsefenin sanat içinde realize edilmesi demektir.¹¹⁴⁴ Bunun yanı sıra endüstrinin özdeşleştirici tahakkümünü aşmak için olumsuzluk/eleştirisellik, mimesis ve belleğin öne çıkarılması gerektiğini ileri süren Adorno'ya göre bu üç kategorinin bir arada bulunduğu alan olarak sanatın metalaşmayı aşmada ayrı bir önemi vardır.¹¹⁴⁵

Endüstrileşmenin her şeyi belirleyebilme gücüne sahip olduğu meta toplumunda ortaya çıkan çatışmasız bir bütün olma anlayışı Adorno'ya göre sanatı bile etkisi altına almıştır. Ancak sanatın kendi doğasından kaynaklanan nedenlerden dolayı sanatın

¹¹⁴⁰ Hans Heinz Holz, 71.

¹¹⁴¹ Boucher, 17.

¹¹⁴² Schweppenhäuser, 111-112.

¹¹⁴³ Jay, *Adorno*, 222; ayrıca bkznz, Reijen, 65.

¹¹⁴⁴ Hans Heinz Holz, 58.

¹¹⁴⁵ Martinez, 250.

metalaşmayı aşma potansiyelini ortadan kaldırmamıştır.¹¹⁴⁶ Bu durum endüstri toplumunu oluşturan toplumsal emeğin doğayı kar için işe yarar nesneye dönüştürdüğü yerde modern sanatı oluşturan yaratıcı emeğin doğayı çıkar anlamında işe yaramaz şeylere dönüştürmesi ile ilgilidir. Diğer bir ifade ile standart ticari ürünlerden farklı olarak doğrudan faydalı bir nesne olarak değil fayda elde etmek amacıyla araçsallaştırılan sanattaki bu durum bireyselliği ortadan kaldırmamıştır.¹¹⁴⁷

Endüstrileşme karşısında sanatın özerk ve bağımsız kalmasının diğer bir sebebi ise liberal toplumlara göre Avrupa'nın geride kalmasıdır. Bu geride kalma Avrupa'da üniversiteler, Alman eğitim sistemi, tiyatrolar, orkestra ve müzeler gibi birçok şeyin piyasa mekanizmasının dışında kalmasına imkan vermiştir. Adorno'ya göre bu durum 19. yüzyılda hükümdar ve feodal beylerin yaptığına benzer bir şekilde Avrupa'daki devlet ve yönetimlerin bu alanlara piyasa karşısında belli ölçüde özgürlük tanınması ile mümkün olmuştur. Böylece sanat, arz-talep yasasına karşı sadece konumunu sağlama almamış aynı zamanda direncini de arttırmıştır.¹¹⁴⁸ Diğer bir ifade ile Adorno, endüstrileşme karşısında sanatın Avrupa'daki özel koşullarından dolayı özünü kaybetmediğini ileri sürmüştür. Ancak bu durumun sadece Avrupa için geçerli olmadığını, Avrupa dışında endüstrileşmeye rağmen sanatın halen daha bağımsız kalabileceğini ileri sürenler olmuştur. Bu iddiayı iler sürenlere göre bu durum, sanatın içinde bulunduğu şartlar ile ilgili değil sanatın kendisi ile ilgilidir. J. Dewey'in *Özgürlük ve Kültür* (1939) adlı kitabında kullanmış olduğu şu ifadeler bu doğrultudadır;

Yaratıcı sanatçıyı ürün vermeye zorlayan itiler ve güçler ne olursa olsun, sanat yapıtları bir kez yaratıldı mı, coşkulara yol açan ve düşüncelere biçim veren iletişim araçlarının en güçlüsü olurlar. Tiyatro, sinema, müzikholler, hatta resim galerileri, parlak sözler, halk törenleri, her zamanki sporlar, eğlence yerleri, bütün bunlar birer propaganda aracı olarak düzenlenmiştir.¹¹⁴⁹

Adorno'ya göre sanat dolayım aracılığıyla endüstrinin karşısına çıkmasaydı, karşı çıkma ve direnme olarak ayakta kalamazdı. Bu bağlamda da sanat, dolayım ile endüstrinin zorlayıcı tutumundan kaçabilmiş ve böylece özgür olmayan endüstri

¹¹⁴⁶ Adorno-Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 359.

¹¹⁴⁷ Boucher, 100.

¹¹⁴⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, 62-63.

¹¹⁴⁹ Dewey, 17.

ortamında bir özgürlük dile getirebilmiştir.¹¹⁵⁰ Bununla beraber kapitalizm öncesi toplumda sanatın belli kesimlerin ekonomik desteğine ihtiyaç duymasına karşılık bu bağlılığın kapitalizm ile birlikte piyasaya dönmesi de sanatçının belli ölçüde özerkleşmesine sebep olmuştur.¹¹⁵¹ Önceden bağlanacak bir kişi varken endüstrileşme ile birlikte seçenekler çoğalmıştır.

Bağlanmacı sanattan değil bağımsız sanattan yana olan¹¹⁵² Adorno'ya göre modern sanat, toplumsal gerçeklik ve ideoloji ile ilişkili olmasına karşın yüzleşmelerinde özgürdür.¹¹⁵³ Otorite altına girmez.¹¹⁵⁴ Bu bağlamda sanat tikelin umutlarını, ütopyalarını saklayacağı son bir sığınaktır ve sınırlı da olsa tikele bir özerklik imkanı sağlamaktadır.¹¹⁵⁵ Ancak sanatın toplum karşısında özerk olması toplumu dışlaması anlamına gelmemektedir. Çünkü sanat, toplumsallığını topluma karşı olması ile elde eder. Bir sanatın topluma katkısı da yine topluma ne kadar karşı olduğu ile ilgilidir.¹¹⁵⁶ Diğer bir ifade ile sanatın özerkliği toplumsallığına bağlı olduğu gibi toplumsal olması da özerkliğine bağlıdır.¹¹⁵⁷

Adorno'ya göre sanat, her zaman içinde geliştiği toplumun kültürüyle iç içe olmuştur. Ancak sanatın kültürle iç içe olması bu kültürün bir yaratısı olarak gerçekliği olduğu gibi kopya ettiği anlamına gelmemektedir. Çünkü sanat, her zaman için kültüre aykırı bir tutum içerisinde olmuştur.¹¹⁵⁸ Dolayısıyla özdeşlik ve sentez peşinde olamayan sanat, toplumun düşmanı gibidir ve her zaman ötekinin düşünüy kurması bağlamında bir yandan toplumsal çelişkileri ortaya koyarken diğer yandan da verili olana hemen teslim olmamalıdır.¹¹⁵⁹ Ancak böyle bir sanat, ideolojinin arkasında yatan gerçekliği açığa çıkarabilme ve yanlış bilinci önleyebilme gücüne sahip olabilir.¹¹⁶⁰ Böylece sanat, içinde doğduğu dünyanın negatif bir bilgisi olarak ve gerçeklik ile arasına belli bir mesafe koyarak hem sanat yapıtı hem de geçerli bir bilinç haline

¹¹⁵⁰ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 151.

¹¹⁵¹ Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", 29.

¹¹⁵² Adorno, "Bağlanma", 415.

¹¹⁵³ Adorno'ya göre deneme dışarıdan dayatmalara izin vermez özgürlükçü ve bağımsızdır. (Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 14).

¹¹⁵⁴ Soykan, 35.

¹¹⁵⁵ Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", 28-29.

¹¹⁵⁶ Theodor Adorno, "Estetik Kuram XII/Toplum", (Çev.: Enis Batur), Enis Batur (Haz.), *Modernizmin Serüveni* (7. Baskı), (ss. 263-265), Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, 263-264.

¹¹⁵⁷ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulun'da Sanat ve Toplum*, 83-84.

¹¹⁵⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 223.

¹¹⁵⁹ Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", 28.

¹¹⁶⁰ Adorno, "Niye Yeni Sanat Böylesine Zor Anlaşılır?", 13; ayrıca bkz., Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 118.

gelebilir.¹¹⁶¹ Bu bağlamda Adorno, böyle bir bilincin ürünü olarak tepkisellik ve eleştirel düşünüşün bir alanı olarak yüksek sanata, özellikle de avantgarde modernizme olumlu bakmıştır.¹¹⁶² Çünkü Adorno'ya göre mevcut kurulu düzeni reddederek protesto eden tek sanat biçimi, avangard sanattır.¹¹⁶³

Sanatın gerçeklikle olan ilişkisini Hristiyanlığa benzeten Adorno'ya göre Hristiyanlığın yaşanan dünya ile öte dünya arasındaki ilişkiyi ve iletişimi sağladığı gibi sanatta toplumsal gerçeklikle insanın iç dünyası arasındaki ilişki ve iletişimin sağlıklı olmasını sağlayan bir kontrol mekanizmasıdır.¹¹⁶⁴ Bu bağlamda sanatın gerçeklikle ile arasına mesafe koyması gerektiğini ifade eden Adorno için modern sanat, ancak bu şekilde endüstrileşmenin şekillendirdiği metalaşmayı aşabilecektir.¹¹⁶⁵ Böylece endüstrileşen yaşamdaki çatışmalar ile insanın iç dünyasındaki estetik tavır arasındaki gerilim tarafından şekillendirilen modern sanat, bu işlevini yerine getirebilecektir.¹¹⁶⁶

Goethe'nin “anlamadığınız şeye sahip olamazsınız” sözünden hareketle modern sanatın endüstri toplumunu tamamen yadsımak yerine bu toplumun gerçekliğini dikkate alması gerektiğini ileri süren Adorno'ya göre sanatın karşı olduğu mevcut toplumsal geçekliği şekillendirebilmesi için önce onu anlaması gerekmektedir.¹¹⁶⁷ Diğer bir ifade ile sanat, içinde çıktığı toplumun antitezi olarak işlev görecektse toplumla olan ilişkisinde endüstrileşen dünyadaki olumsuzluklardan beslenmelidir. Ancak diğer taraftan da bu olumsuzlukları kendi içerisinde yeniden şekillendirip üretmesi gerekmektedir.¹¹⁶⁸ Bu noktada Adorno'nun endüstrileşmeye muhalif olarak gördüğü sanat, var olandan hareketle endüstri toplumunun kötü bir yer olduğunu dile getirecekse bunu endüstrinin içeriği ile değil, kendi formu ile gerçekleştirmelidir.¹¹⁶⁹ Böylece sanat, toplumu kendine içkin bir tarzda ele alıp ifade etmeye çalışırsa topluma karşı bir başkaldırı özelliğine sahip olabilir.¹¹⁷⁰

¹¹⁶¹ Adorno, “Baskı Altında Uzlaşma”, 339.

¹¹⁶² Philip Smith, *Kültürel Kuram*, 72.

¹¹⁶³ Sarup, 179; ayrıca bkznz, Lunn, 291.

¹¹⁶⁴ Bewes, 73.

¹¹⁶⁵ Adorno'ya göre modern sanat topluma aykırı bir eğilim içermesine karşılık endüstri toplumu karşısında meydan okumak ve olumsuzlamaktan fazlasını yapamayacaktır (Slater, 253).

¹¹⁶⁶ Theodor Adorno, *Aesthetic Theory*, Continuum, London, 2002, 34; Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 152-153.

¹¹⁶⁷ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 117.

¹¹⁶⁸ Adorno, “Baskı Altında Uzlaşma”, 337-338.

¹¹⁶⁹ Soykan-Keskin- Dellaloğlu, 57.

¹¹⁷⁰ Soykan, 66.

Adorno'ya göre toplumsal gerçeklik karşısında sanata düşen görev, gerçekliğin özü ve imajı olmalıdır. Ancak bu dış gerçekliğin olduğu gibi alınıp kabul edilmesi ile değil estetik olarak dolayımlanması ile mümkündür.¹¹⁷¹ Diğer bir ifade ile toplumun sosyal antitezi olan sanat, doğrudan toplumsal yaşamın bir yansıması değil, aynı zamanda gerçekliğin sanatçının iç dünyasında oluşturduğu temsillerin de bir yansımasıdır.¹¹⁷² Bu bağlamda iç içe örülmüş düşüncelerden oluşan bir sanat türü olarak deneme, toplumsal gerçekliği basitçe taklit etmez, kendi içsel süzgecinden geçirerek üzerine düşünülmüş bir biçim olarak aktarır.¹¹⁷³

Adorno'ya göre modern sanatın ikinci önemli özelliği ise olumsuzlama'dır. Bu bağlamda o, gerçekliğin estetik formlardan geçirilerek yapılandırılması konusunda dışavurumcu protesto formlarını savunur.¹¹⁷⁴ Buna göre dışavurumcu modern sanat, gerçekliğe karşı olumsuzlayıcı bir tutum içinde olmasına karşılık, gerçekliği yadsıyıcı değildir. Aksine dışavurum gerçeklik ile yüzleşir ve gerçeklik ile kendisi arasındaki çatışmayı açık bir biçimde dile getirir.¹¹⁷⁵ Çünkü Adorno için dışavurumculuk, “kendini konvansiyonel zincirlerden ve eşyalaşmaktan söküp kurtarmak ve acılarla yoğrulmuş bir dünyada yalnızlığa itilmiş Ben'in kendini tüm duruluk ve artırılmışlığıyla ifade etmesine destek vermek uğruna bilincin harcadığı olağanüstü çabaları” ifade etmektedir.¹¹⁷⁶

Dışavurumcu olmasının yanı sıra modern sanatın üçüncü özelliği ise mimetik olmasıdır. Adorno'ya göre mimesis doğal, kusursuz bir güzelliğin olağanüstü anlatımı değil dehşetlerin, acıların uğrağı olarak bir olumsuzluğun ifadesidir. Diğer bir ifade ile mimesis, olmayan bir şeyin ifadesi değil toplumun olumsuzluğundan etkilenen bir öznelliğin ifadesidir.¹¹⁷⁷ Bu bağlamda Adorno'nun mimesisi gerçekliğin ne bir kopyasıdır ne de ideal bir şekilde kavranmasıdır. Aksine toplumsal çelişkilerin olumsuz yanlarının bireysel bir algısıdır.¹¹⁷⁸

Modern sanata yönelik olarak yaptığı, eleştirelilik, dışavurumculuk, mimetikklik gibi betimlemelere karşılık Adorno için sanat, karşıt olduğu gerçekliğin tesellisi olarak

¹¹⁷¹ Adorno, “Baskı Altında Uzlaşma”, 338-339.

¹¹⁷² Adorno, *Aesthetic Theory*, 8; ayrıca bkz., Adorno, *Minima Moralia*, 222.

¹¹⁷³ Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 25-26.

¹¹⁷⁴ Lunn, 421.

¹¹⁷⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 223.

¹¹⁷⁶ Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, 75.

¹¹⁷⁷ Martinez, 256.

¹¹⁷⁸ Martinez, 257; ayrıca bkz., Jay, *Adorno*, 217-218.

genel bir formüle indirgenemezdir.¹¹⁷⁹ Sanatı tarihsel değişimlere göre şekillenen bir takımyıldızına benzeten Adorno, sanatın belirlenmiş olmasına karşıdır.¹¹⁸⁰ Bu yüzden de ona göre büyük sanat, kendini mutlaklaştırmayan, eleştirebilen sanattır.¹¹⁸¹ Modern sanat, sürekli olarak bir kontrol mekanizması gibi kendisinde yaşanan değişimleri kontrol etmeli ve toplumla uyumlu bir konuma düştüğü zaman hemen eski olumsuz tavrını olumsuzlayıcı yönde tekrar değiştirmelidir. Bu bağlamda Adorno, bir sanat biçimini ilk ortaya çıktığı anda onaylarken daha sonra bu sanat biçimine karşı reddedici bir tavır içerisinde olmuştur. Bunun sebebi toplumun sanatı kabullenmesi ile sanattaki olumsuzlamanın işlevini kaybetmesidir. Diğer bir ifade ile ilk başta devrimci olarak ortaya çıkan müzik veya sanat, daha sonra toplum tarafından benimsenmesi ile özerkliğini ve özgürlüğünü kaybedebilmektedir.¹¹⁸²

Sanat eleştirel bir bilinç olarak ortaya çıkmasına karşın daha sonra toplum tarafından benimsenmesi ile eleştirel bilincin ortadan kalkacağını ifade eden Adorno, bir noktayı gözden kaçırmıştır. Eğer uzlaşılan bu sanat, toplumun dile getirdiği bir olumsuzluk ise bu sanatın destek görmesi başkaldırı özelliğinin kaybolması anlamına gelmemektedir. Cazı bu bağlamda değerlendiren Adorno için caz, endüstrileşmeye hizmet eden bir meta haline gelmiştir. Ancak cazın tarihsel gelişimine, Blues'a baktığımız zaman durumun pekte Adorno'nun dile getirdiği gibi olmadığı görünmektedir.

Cazın kökeni olarak Blues, her şeyin metalaştırıldığı bir ortamda, ABD popüler kültürüne karşı insani ve samimi duygulara yer vererek popüler kültürün kalıplarını yıkarak yeni bir bakış açısı ortaya koymuştur. Esasında dönemim popüler kültürüne metalaşmasına ve bunun arka planındaki ticari zihniyete karşı bir isyandır. Özellikle bu kültür içinde kadının özgürleştirme söylemi adı altında metalaştırılmasına karşı kadının edilgen, ucuz bir meta olmadığını göstermeye çalışan bir başkaldırı müziğidir.¹¹⁸³ Kadının bir özne olduğunun dile getirerek kadının fetişleşmesine ve sömürülmesine başkaldıran bu müzik, kent ortamına girerek popülerleşmiştir. Ancak bu durum

¹¹⁷⁹ Eleştirel Teorinin edebiyattaki yansıması olan deneme düşüncenin, kavramın sabitliğine dolayısıyla da kesin sonuç ve çıkarsamalara karşıdır. Bunun yerine ele aldığı konuları birbirine tabi kılarak sınıflamak yerine çıkarsamacı olmayan çapraz bağlantılar kurar. Sabit değil, her zaman geçerli fikirlere karşı bir düzelticidir, her şeyin geçici olması onun ilkesidir (Adorno, *Edebiyat Yazıları*, 31-38).

¹¹⁸⁰ Adorno, *Aesthetic Theory*, 2.

¹¹⁸¹ Gianni Vattimo, *Modernliğin Sonu*, (Çev.: Şehabettin Yalçın), İz Yayıncılık, İstanbul 1999, 108; ayrıca bknz, Schweppenhäuser, 112.

¹¹⁸² Soykan-Keskin-Dellaloğlu, 62; ayrıca bknz, Soykan, 78.

¹¹⁸³ Lekesizalın, 116-117.

aykırılığının yok olmasına sebep olmamış aksine bu yönünün gelişmesini sağlamıştır.¹¹⁸⁴ Bu müziğin en önemli iki temsilcisi olan Bessie Smith ve 'Ma' Rainey'in kitlelerin karşısına endüstrinin şekillendirdiği bir meta olarak değil oldukları gibi çıkmaları ve kendileri olmaktan gurur duymaları kitleleri kendilerine hayran bırakmıştır.¹¹⁸⁵

¹¹⁸⁴ Lekesizalın, 122-123.

¹¹⁸⁵ Lekesizalın, 128.

SONUÇ

Bir sorun olarak kültürü merkezine alan bu çalışma, tarihsel arka planından hareketle tarihin her döneminde baskın bir unsur tarafından şekillendirilen kültürün metalaştırılması sorunu üzerine odaklanarak Adorno'nun kültürün metalaşması sorununa yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamıştır. Antik Çağ'da mitoloji, Ortaçağ'da din, devamında ise seküler, rasyonel, pozitivist ve kapitalist bir mantık ile şekillendirilen kültür, kendisini şekillendiren otorite bağlamında her zaman eleştiri konusu edilmiştir. Kültürden uygarlığa ilerleme paradigması tarafından şekillendirilen modern çağın palimpsest kültürü de kapitalizm ve endüstrileşmenin toplumu şekillendiren baskın bir otorite haline gelmeye başlaması ile eleştirilmiştir.

Yaşamı boyunca tanıklık ettiği veya etkisinde kaldığı olayların da tesiri ile Adorno, kültür üzerine odaklanmıştır. II. Dünya savaşı, artan endüstrileşme ve tüketim kültürü, kitlesel hareketler, faşist rejimler, Nagazaki ve Hiroşimaya atom bombasının atılması, Vietnam savaşı, öğrenci hareketleri gibi dünyaya yön veren birçok olay, Adorno'nun hem hayatının hem de felsefesinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu çerçevede metalaşma sorununa yaklaşan Adorno, Aydınlanmayı doğayı tahakküm altına alması ve akli araçsallaştırması açısından, pozitivizmi olgusal, nicel ve nesnel karakterinden dolayı, pozitivizmin etkisinde kalan sosyal alanları özellikle de geleneksel felsefeyi sistematikliği ve saf kuramsal bir çalışma olarak kalmasından dolayı, Hristiyanlığı kapitalist mantığı olumlayıcı yeni mezheplerinden dolayı, Burjuvaziye sebep olduğu yeni toplum sınıflandırma ve çıkarıcı birey anlayışından dolayı, kentleşmeyi kitleselleşmeye sebep olmasından dolayı, kapitalizmi her şeyi mübadeleci üretim mantığına tabi tutması, tüketime dayalı tekelci yapısı ve sahte bireysellik-özgürlük aldatmacalarından dolayı, Faşizmi totaliter ve kitlesel olması açısından kapitalizme olan benzerliğinden dolayı, teknolojiyi ise üretmiş olduğu ürünlerin totaliterliği sağlayan bir araç olarak kullanılmasından dolayı metalaşmayı hazırlayan süreçler olarak değerlendirmiştir.

Bu çerçevede insan ve toplumun kültürün öznesi olmaktan çıktığını ifade eden Adorno için kültür, endüstrinin bir ürününe dönüşmüştür. Onun “kültür endüstrisi” ile kavramsallaştırdığı bu durum özdeşliğe, nicelliğe, totaliterliğe ve mübadeleye dayalı bir toplumun doğmasına, dolayısıyla da kültürün metalaşmasına sebep olmuştur. Kültürün,

endüstrinin bir ürünü haline gelerek metalaşmasıyla birlikte Adorno'ya göre insan; emeği, bedeni ve içinde bulunduğu mekan ve ilişkileri bağlamında tek tipleşerek; sanat, mübadele sürecinin etkisiyle pazara uygun, gerçeklikten kopuk ve bir boş zaman etkinliği olarak standartlaştırılarak; dil ve düşünce, endüstri düzenine hizmet eden bir araç olarak allanıp-pullanan sloganlar haline getirilip jargonlaştırılarak; bilgi, tarihsellikten koparılıp pozitivism bağlamında mülk haline getirilerek; din, bir boş zaman etkinliği olarak nötralize edilip kültürel meta olarak tüketilerek ve ölüm, bireyin bilincinden çıkarılması bağlamında mevcut sistemde rol oynayan bireylerin değişim sürecini yerine getiren bir işletme problemine dönüştürülerek metalaştırılmıştır.

Kültür endüstrisini, dolayısıyla da metalaşmayı toplumları her açıdan tahakküm altına alan bir süreç olarak gören Adorno, bu durumu önlenemez bir olgu olarak değerlendirmeyip bunu aşma girişiminde bulunmuştur. Ancak, ahlak gibi doğru yaşam formülü veren eyleme dönük pratik çözüm önerileri sunmak yerine Eleştirel Teori adı altında mevcut kültürü eleştiri konusu yaparak metalaşmayı aşma imkanını bir bilinç sorunu olarak ele almıştır. Bu bağlamda pratik karşısında teoriyi ön plana çıkaran Adorno, Eleştirel Teoriyi gerçekleştirme adına metafizik ve ütopya kavramlarından yararlanmış ve Eleştirel Teorinin, Negatif bir diyalektik süreci ile kurulması gerektiğini ileri sürerken bu teoriyi mutlak ve ideal bir son olarak planlamamıştır.

Adorno'nun sonu olmayan bir negatiflik olarak planladığı metalaşmayı aşma imkanı kitlelerden ziyade birey olmayı başarabilen insanların gerçekleştireceği bir imkandır. Kitleler içinde yer alan insanların metalaşmaya karşı çıkarken bile metalaşma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını ifade eden Adorno, kavrayışlı kişiler olan aydın ve sanatçıların bir faaliyeti olarak felsefe ve sanata gerçeği aydınlatmanın yanı sıra gerçeği dönüştürebilme gücünden dolayı büyük umut bağlamıştır. Eleştirel bir bilinç oluşturmak ile görevlendirdiği felsefenin soyut bir etkinlik olmaktan ziyade somut gerçeklikten hareket etmesi gerektiğini vurgulayan Adorno'ya göre felsefenin amacı, mutlak doğrulara ulaşmak değil, pratik olgulardan hareketle insanı doğa ve toplum karşısında sömürülmekten korumaktır. Metalaşmayı aşma imkanında eleştirisellik, mimesis ve belleğin bir arada bulunduğu bir alan olarak sanata felsefeden daha çok önem veren Adorno için özdeşlik ve sentez peşinde olmayan modern sanat, bir taraftan bünyesi içinde barındığı toplumun bir yaratisı olarak var olurken diğer taraftan da bu toplumun kültürüne karşı olumsuzlayıcı tutum içerisindedir. Bu şekilde gelişen bir sanatın

metalaşmayı aşabilecek imkana sahip olduğunu ileri süren Adorno, bu bağlamda avangard, dışavurumcu sanat formlarının gerekliliğini savunur.

Adorno metalaşmanın, sonunda ulaşılması amaçlanan mutlak bir son ve ideal olmayan eleştirel bir bilinç, dolayısıyla da bu bilinci yansıtacak felsefe-sanat ve de pratik karşısında teorinin ön plana çıkarılması ile aşılabileceğini savunmuştur. Ancak Adorno'nun kültür endüstrisine yönelik eleştirileri ve metalaşmaya aşma imkanına yönelik olarak ileri sürmüş olduğu önerileri hem yaşadığı dönemde hem de ölümünden sonra çeşitli açılardan eleştirilmiştir.

Kültür endüstrisi bağlamında Adorno'ya getirilen eleştirilerden biri, onun kültür endüstrisi olarak eleştirdiği kültürün tekelci bir tahakküm kültürü olmadığıdır. Buna göre endüstri kültürü, bireylere birçok imkan sağlamasından dolayı demokratik, çeşitli bireyselliklerin bir ifadesi olarak çoğulcu, bireysel çeşitliliği yansıtan küçük işletmelerin ürettiği anti-tekelci bir direniş kültürüdür.¹¹⁸⁶ Kültür endüstrisinin dinamik, çeşitli ve çatışmalı bir yapıda olduğunu savunan bu anlayışa göre kültür endüstrisini bütünleştirici ve edilginleştirici bir yapıya sokan Adorno'nun kendisidir. Oysaki onun iddiasının aksine kültür endüstrisi, bütünselleştirici bir ideolojinin bir parçası olmadığı gibi isyan, özgürleşme vb. duyguları da barındırmaktadır. Dolayısıyla caz veya pop müzik gibi kültür endüstrisi ürünleri her ne kadar metalaşmış, standart özelliklere sahip olsa da toplumdaki mevcut sorun, çelişki ve haksızlıkları dile getirmenin bir aracı olarak da kullanılabilir. Bu eleştiriye göre endüstrinin imkanlarını, yeniliklerini endüstriye karşı kullanma yönünde bir önerisi olmayan Adorno, ileri sürmüş olduğu kültür endüstrisi değerlendirmesi ile izleyici kitlenin görece özerk bilincini göz ardı etmiştir.¹¹⁸⁷ Dahası Adorno'nun metalaşmış müziğin aksine hayranı olduğu Beethoven dahi orkestra müziğinde büyük bir değişim yapabilme adına nota ve konser bileti satmak gibi metalaştırma türlerini kullanmıştır.¹¹⁸⁸

Kültür endüstrisi bağlamında Adorno'ya getirilen diğer bir eleştiri ise kültür endüstrisi ürünlerini tüketenlerin doğrudan konformizme, uyumcu bir bilinçsizlik ve bağımlılık haline dönüşmeyeceği şeklindedir. Endüstri ürünlerinin bireylerin sosyalleşmesinde ve kitlelerin vatan, din, demokrasi, özgürlük, milli çıkarlar gibi soyut

¹¹⁸⁶ Behrens, 139.

¹¹⁸⁷ Bernstein, "Sunuş", 33-34.

¹¹⁸⁸ Gilbert, 173-174.

biz duygusu ile yönlendirilebilirliğinin ve statükoyu koruyacak kadar köleleştirilebileceğinin farkında olan bu yaklaşıma göre birey, tamamen komformist olmadığı gibi endüstrileşme ile arasına mesafe koyabilecek bir güce sahiptir.¹¹⁸⁹

Kültür endüstrisi bağlamında Adorno'ya getirilen başka bir eleştiri ise Adorno'nun günlük hayatın devamı için kullanılan tüketim ürünleri ile sosyal ve manevi ihtiyaçlar arasında ayırım yapmamasıdır. Bu bağlamda Adorno, insanın şampuan alır gibi müzik CD'si veya kitap almayacağı varsayımı ile eleştirilmiştir. Diğer bir ifade kullanmış olduğu bir şampuandan memnun kalarak aynı beklenti ile bu şampuandan almaya devam eden insan, aynı şekilde beğenmiş olduğu bir kitap veya CD'nin tekrar aynısından almayacaktır ama nitelik olarak benzer CD ve kitaplar beklentisi içinde olacaktır.¹¹⁹⁰ Ancak şurası da bir gerçektir ki bu durumun farkında olarak insanın ihtiyaçları arasında ayırım yapmayan endüstri, zaten bu beklentiyi karşılayacak ürünler üretme eğilimi içerisinde olmuştur. Endüstri için önemli olan ihtiyacın para kazandıracak bir potansiyele sahip olmasıdır. Bu nedenle de endüstri, herhangi bir ihtiyaca karşılık gelen ürünü kendi doğal seyrinde bırakmamakta, sürekli olarak “yeni”, “moda” ve “modern” gibi kavramların büyüsünü kullanarak bu ürünleri yeniden üretmekte ve pazarlamaktadır.

Kültür endüstrisi bağlamında Adorno'ya getirilen diğer bir eleştiri ise kendisinden sonraki eleştirmenlerin aksine eleştirmiş olduğu kültürün dışında görülmesidir.¹¹⁹¹ Oysa özellikle ABD'de ve ABD sonrası batı Almanya'daki yaşamında Adorno, endüstrinin uygulamalarına yakından tanıklık etmiş, hatta bu uygulamaların içerisinde yer almıştır. Diğer bir ifade ile Adorno, endüstri kültürünü eleştirmesine rağmen kendisi de bu kültürün etkisi altında kalmıştır. Bu bağlamda;

Mutluluk çalışmaya bağlı... Çalışmanın aynı zamanda mutluluk olduğu doğrudur doğru olmasına, ama bunu [yazacağımız kitapta] söyleyemeyiz. Mutluluğu çalışmakta bulmamızın sebebi, bizim de burjuva (Akademik Burjuva) olmamız mı yoksa?¹¹⁹²

ifadesi ile Ortaçağ'da hakikatleri gizleyen Hristiyan din adamlarının tavrını andıran bir tavır içerisinde olan Adorno, Marksizm eleştirilerinde vurguladıkları teori ve pratik

¹¹⁸⁹ Alemdar-Erdoğan, 204; ayrıca bkz, Thompson, 132.

¹¹⁹⁰ Gendon, 49-53.

¹¹⁹¹ Modleski, 11.

¹¹⁹² Adorno-Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, 24.

ayrımını gerçekleştirme adına yola çıkmalarına rağmen kendileri de kapitalizm karşısında düşmüş oldukları durumu itiraf etmiştir. Kaldı ki Adorno, kültür eleştirisinin eleştirilen kültür üzerinden yapılması gerektiğine inancındadır.

Adorno'nun metalaşmaya aşma imkanına yönelik olarak ileri sürmüş olduğu önerilerine getirilen eleştirilerden biri ise metalaşmayı aşma konusunda sanata fazla güvenmesidir.¹¹⁹³ Oysaki bu yaklaşıma göre 1950'ler ve daha sonrasında sanat eleştirel olma özelliğini kaybetmiştir. Metalaşmayı aşma adına sanatın girdiği bu mücadele, sanatın dar bir alanda belli bir kesime ait özel bir konumda kalmasına ve endüstrinin bir imgesi haline gelmesine sebep olmuştur. Bununla beraber modern sanatın temsil, ahenk, birlik gibi geleneksel sanatın kullanmış olduğu yönetmeleri yadsıması ve bu yöntemleri sorgulamadan reddetmesi sanatı sınırlı ve teslimiyetçi bir yapı içerisine sokmuştur.¹¹⁹⁴ Adorno'nun öne sürdüğünün aksine sanatın bu doğrultuda gelişimini M. Jay de şu şekilde ifade etmiştir;

Yabancılaşma etkilerinden ötürü acı ve ızdırap duyduğunu söyleyen içtenlik sahibi yazar-çizerlerimiz, hepimiz, dehşetle izliyoruz yabancılaşmanın bile kültür pazarında çok iyi para kazandıran metaya dönüşmekte olduğunu. Yaşanan acıların, var olan uyumsuzluğun yol açtığı işkencelerin ürünü olan avangard -modernist- sanat bile, her gün biraz daha artan doymak bilmez iştahı ile her gördüğüne iyi bir yatırım olabilir diye bakan ve o an gözleri orada yapışıp kalan kültür tüketicileri ordusu için haftanın değişmez temel yemeğine dönmüş bulunuyor.¹¹⁹⁵

Adorno'nun metalaşmaya aşma imkanına yönelik olarak ileri sürmüş olduğu önerilerine getirilen eleştirilerden bir diğeri ise teori-pratik ayrımı konusunda ileri sürdüğü görüşlerin çelişkili olduğudur. Bu bağlamda Adorno'yu eleştirenlerden biri de doktora öğrencisi H. J. Krahll'dır. Krahll, hocasının bu konudaki çelişkisini örgütlenme konusu ile yüzleşmedeki başarısızlığına bağlamış ve şu ifadeleri kullanmıştır;

Adorno'nun kuramındaki bu nesnel çelişki giderek açık bir çelişkiye dönüştü ve sosyalist öğrencileri felsefi öğretmenlerinin siyasi muhalifi haline getirdi. Adorno, hakikatin değerlerden bağımsız biçimde aranmasını öngören burjuva ideolojisinin aslında meta değişiminin bir görüngüsü

¹¹⁹³ “Onlara göre Adorno, herkese açık bir kültüre karşılık kendi içine kapalı sanatsal modernizmi savunan bir elitisttir.” (Bernstein, “Sunuş”, 9).

¹¹⁹⁴ Bernstein, “Sunuş”, 34-35.

¹¹⁹⁵ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 7.

olduğunu ne kadar iyi anlamış olursa olsun, bilimsel diyalogda siyasi yönelimli mücadeleden de aynı ölçüde kuşku duyuyordu... Ancak onun eleştirel seçeneği de örgütlenme kategorileri açısından da kendisini tanımlayamadığı durumda tüm işlevsel keskinliğini yitirir. Adorno'nun diyalektik yadsıma ilkesi düşüncede nesnel partizanlığın tarihsel bir zorunluluk olduğu fikrinden giderek uzaklaşmıştır; ... Bu ölçütlerden soyutlanmak Adorno'yu öğrenci hareketiyle düştüğü çelişkide yönetici güçlerle ölümcül bir işbirliğine girmeye götürdü. Bu tartışmadaki tek mesele kişisel olarak pratikten geri durmak değildi kesinlikle; ama Adorno'nun örgütlenme meselesiyle yüzleşmekteki yetersizliği de kuramındaki nesnel bir yetersizliğe işaret etmektedir. Oysa bu kuram, toplumsal pratiği epistemoloji ve toplumsal kuramın merkezi bir kategorisi sayar.¹¹⁹⁶

Teori-pratik bağlamında Adorno'nun görüşlerinin çelişkili olduğunu kanıtlama adına verilen örneklerden biri, ABD'de, Paris'te, batı Almanya'da Vietnam savaşı sırasında gerçekleşen katliamlara karşı öfke ve isyan duygusu ile tepki gösteren öğrenci hareketleridir.¹¹⁹⁷ Aynı caz eleştirisinde olduğu gibi Adorno, öğrenci hareketleri de her ne kadar anti-otoriter, özgür ve bireyselliğe vurgu yapsa da en sonunda otoriter, kitlesel ve baskıcı bir yapıya büründüğü için bu harekete destek olmamıştır. Ancak Adorno'ya yönelik bu eleştirel yaklaşıma göre öğrenci hareketleri, Adorno'nun iddiasının aksine gerçekleştirdikleri eylemler ile belli kazançlar elde edebilmişlerdir. Kraushaar'a göre bu başarıların en önemlisi Nazi partisinin güç kazanarak meclise girmesine engel olması ve liberal eğilimlerin ağırlık kazanmasına sebep olmasıdır. Diğer bir ifade ile bu hareket otoriter sağ dışında başka bir toplumsal imkanın gelişmesine olanak sağlamıştır. Bunun yanı sıra öğrenci hareketlerinin sağlamış olduğu diğer bir başarı ise alman ulusu tanımlamasına karşı daha şüpheli ve eleştirel bir bakış açısının geliştirilmesidir.¹¹⁹⁸

Teori-pratik bağlamında Adorno'nun görüşlerini eleştirme adına verilen diğer bir örnek ise 1989 yılında doğu Avrupa'da yaşanan halk hareketleri ve isyanları olmuştur. Ancak Adorno'ya karşı kullanılan bu örnek hatalı bir şekilde ve zamanından önce endüstrileşme ile birlikte toplumda farklı olan veya aykırı olan görüşlerinin ortadan

¹¹⁹⁶ Krahll, 132.

¹¹⁹⁷ Öğrenci hareketlerinin ortaya çıkışı, teoriden pratiğe yönelmelerinin sebebi ve bu bağlamda Enstitü ile olan ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Wolfgang Kraushaar "Almanya'da '68 Gençlik Hareketi" *Birikim*, Sayı 109, 1998, 64-76. Ayrıca adı geçen yazarın bu konu hakkında 3 ciltlik "Frankfurter Schule und Studentenbewegung" adlı bir derlemesi de bulunmaktadır.

¹¹⁹⁸ Kraushaar, 64-76.

kaldırıldığı hatasına düşmesinin bir göstergesi olarak sunulmuştur.¹¹⁹⁹ Ancak 1989'da Doğu Avrupa'da Stalinist ülkelerde gösterilere katılanların amacı oldukça zor ve kötü şartlar altında sürdürdükleri hayatlarını daha iyi koşullar altında sürdürmek olmuştur. Bu bağlamda 1969 sonrası doğu Almanya ve batı Almanya'nın ticari olarak yakınlaşmaya başlaması batı Almanya için 70'lerde yaşanan ekonomik krizleri aşma, doğu almaya için ise işçi sınıfının ayaklanmaları ile başa çıkma işlevini yerine getirmiştir. Bu süreçte endüstri kültürü ile tanışan doğu Almanya halkı batı Almanya tarzı bir yaşam özlemi içerisinde olmuştur. Dolayısıyla Adorno'yu eleştirenlerin ileri sürdüğünün aksine doğu Almanya sınırına dayanmış endüstri etkisini duvarın ötesine taşıyarak kendine hayran olan insanları etkisi altına alarak kendisine çekmiştir. Öyle ki insanlar bu nimetlere kavuşabilmek için ölümü bile göze almıştır. Regis Debray (1986) bu durumu "Rock müzik, video, blue jean, fast food, haber ağları ve TV uyduları tüm Kızıl Ordu'dan daha güçlü."¹²⁰⁰ ifadesi özetlemiştir. Bununla beraber bu ayaklanmalar, doğu-batı birleşmeleri tam olarak amacına ulaşmamıştır. Bunun nedeni bu gösterilere katılan insanlar neyi istemediklerini net olarak bilmelerine karşın reddedilen bu düzenin yerine neyin gelmesi gerektiği konusunda net bir fikirlerinin olmamasıdır.¹²⁰¹ Sonuç olarak 80'li yılların sonu ve 90'lı yılların başında doğu Avrupa'da Stalinizme başkaldıran bireyleri, endüstrinin etkisi altına alamadığı bireyler olarak Adorno'nun haksızlığının bir kanıtı olarak ileri süren bu anlayış, bu ayaklanmaların endüstrinin nimetlerinden daha çok faydalanma yönünde geliştiği gerçeğini dikkate almamıştır.

Adorno'nun metalaşmayı aşma imkanına yönelik olarak ileri sürmüş olduğu önerilerine getirilen eleştirilerden bir diğeri de metalaşmayı aşma konusunda öne çıkardığı birey olma düşüncesine yapmış olduğu vurgudur. Enstitünün çalışmalarını gözden geçiren biri olarak E. Shills'e göre böyle bir anlayış gerçekte mümkün olmayacak bir insani mükemmellik düşüncesine ve mevcut toplum ve birey yapısından nefret etmeye dayanmaktadır. Bu bağlamda "kitleler Tolstoy değil, çizgi roman okuyor" ifadesi ile bu durumu eleştiren Shills'e göre böyle bir yaklaşımın kötümserliği Faşizm ve kapitalizm dışında Marksist hareketin başarısızlığından kaynaklanmıştır.¹²⁰² Ancak

¹¹⁹⁹ Thompson, 131.

¹²⁰⁰

<https://www.google.com/culturalinstitute/exhibit/duvar%C4%B1ny%C4%B1k%C4%B1l%C4%B1C5%9F%C4%B1-devrim-de%C4%9Fil-de%C4%9Fi%C5%9Fim/gQGMJ7Az?hl=tr&position=7%2C49>, Erişim (30. 05. 2016).

¹²⁰¹ Peter Schwarz, *Doğu Avrupa'da Stalinizm: DAC'nin Yükselişi ve Düşüşü*, Erişim (08.02. 2016):

<https://www.wsws.org/tr/2003/nov2003/gdr-n29.shtml>.

¹²⁰² Swingewood, 41.

Shills'in bu eleştirisi esasında Adorno'nun teyit edilmesidir. Çünkü ona göre metalaşmaya karşı çıkacak bireyler zaten kitleler değil, belli bir olgunluk seviyesine sahip sanatçılar, aydınlar, entelektüeller bu işi başaracak yeteneğe sahiptir. Adorno'nun bu iddiası esasında bir kitle sorunu olmasına karşılık bu değişimi kitlelerin gerçekleştiremeyeceği konusundaki vurgusu eleştirilebilirdir. Çünkü her ne kadar kitleler manipüle edilen topluluklar olsa da dünya tarihinde kitlelerin etkinliği ile dönüştürülen birçok örnek vardır. Dolayısıyla kitleler konusunda Adorno'nun bu tavrı, toplumsal bir varlık olan insanın doğasını dikkate almaması açısından eleştirilebilirdir.

Tüm bu eleştirilerin yanı sıra Adorno'nun metalaşma konusunda eleştirilen başka bir yaklaşımı da anti-otoriter tutumudur. Aklı, bilimi, endüstriyi tamamen reddetmeyen Adorno, metalaşmayı aşmanın imkanı olarak sunmuş olduğu Eleştirel Teori ile bu alanların bir otoriteye dönüşmesine karşı çıkmıştır.¹²⁰³ Ancak bu anti-otoriter tutumu bir ütopya niteliğindedir. Çünkü tarih boyunca mutlaka bir otorite, kültürü ve toplumu şekillendiren bir işleve sahip olmuştur. Bu bağlamda Antik Çağ'da mitoloji, Ortaçağ'da din Rönesans ve reform sonrası akıl/ pozitivizm, 19. ve 20. yüzyılda ise kapitalizm dönemi şekillendiren otoriteler olarak karşımıza çıkmaktadır. İlkel kabilelerde dahi gelenekselleşmiş kültürel uygulamalar ve bilge kişilerin varlığı birer otorite unsurudur. Tüm bunlar, insanın doğası gereği bir otorite arayışı içerisinde olduğunun göstergesidir.

Adorno, toplumda egemen olan unsurları sorgulayıp eleştiri konusu yapmış olsa da tarih boyunca olduğu gibi toplumda illa ki egemen bir unsur olacaktır. Çünkü insan zihni etrafında, karşılaştığı durumlarda sürekli bir uyum ve bütünlük arayışı içindedir. İnsan zihni gözlemlerini, karşılaştığı farklı unsurları bir an önce belli bir mantık üzerinde oturarak sürekli tetikte olma durumundan kurtulmak ister. Dolayısıyla Adorno'nun eserlerinde çizmiş olduğu negatif-eleştirel tablo insan doğası ile uyuşmamakta dolayısıyla gerçekleşme imkanı bulmamıştır.

Adorno'nun ortaya koymuş olduğu felsefe, rüzgarın yönüne doğru şekillenen bir felsefedir. Her ne kadar teorik olarak anti-otoriter bir tutum içerisinde olmasına rağmen felsefesi belli otoritelerin etkisiyle şekillenmiştir. Endüstri eleştirisinde endüstri mantığının nicelleştirici, deneyci yöntemlerine karşı olana Adorno ABD'ye gittikten sonra o zaman çok popüler olan bu çalışmalar içerisinde yer almış ve Almanya'ya

¹²⁰³ Gülenç, 200-201.

döndükten sonra da bu tür araştırmaları destekleyicisi olmuştur. Ancak Almanya’da bu tür araştırmaların hümanist geleneğe zarar vereceği anlayışından dolayı desteklenmeyince bu iddiasından vazgeçmiştir. Özetle kendi içerisinde dahi savunmuş olduğu değerlere uygun bir hayat yaşamayan Adorno, “yanlış hayat doğru yaşanmaz” söylemini ileri sürmüştür. Onun bu söylemi aynı zamanda metalaşmayı aşma konusunda bireyi ön plana çıkaran yaklaşımı ile de uyuşmamaktadır. Bu bağlamda endüstrileşemeye karşı kitlesel olarak doğru bir hayat yaşamak mümkün olmadığını ifade eden Adorno’ya göre bu ancak bireysel bir caba ile mümkündür. Dolayısıyla onun bu iddiası doğru hayatın yaşanmayacağı iddiası ile çelişkilidir. Kaldı ki kendisi dahi birey olarak kendi teorisini yaşamına uygulayamamıştır. Diğer bir ifade ile teori-pratik ayrımı zemininden hareketle metalaşma sürecinin aşma imkanını tartışan Adorno, bu süreci ele alırken ki pratiğini teorisine yansıtabilmiş ancak metalaşma sürecini aşma imkanı olarak sunmuş olduğu teoriyi pratiğe dönüştürememiştir.

Bu açıdan bakıldığı zaman ortaya çıkacak başka bir sonuç ise yanlış hayatta doğru yaşam olmayacaksa o zaman doğru teoriler de ortaya koymak mümkün olmayacağıdır. Çünkü pratikten kopuk bir teorinin mümkün olmayacağını savunan Adorno’ya göre pratiklerin doğru olma imkanı yoksa teorilerin de doğru olma imkanı yoktur. Dolayısıyla bireysel bir düşüncenin ürünü olarak geliştirilecek teoriler bu teoriyi ortaya koyanların eylemi ile bir şeyleri değiştirebilecek güçte değildirler. Gerçeklik karşısında kişisel bir değişim yaşamış teorisyenin dışında teorilerin önce muhatabı olan kişilerde değişikliğe sebep olması gerekmektedir. Bu da kaçınılmaz olarak kitleselliğin doğmasına sebep olacaktır. Ki bu da değişimi hedefleyen teorilerin rahatsız olunan düzeni değiştirebilecek güce sahip olmasını sağlayacaktır. Ancak her teori için şöyle bir tehlike olacaktır; Teoriyi geliştirene veya teoriyi benimseyen kitlelere göre teori, belli bir çıkar veya amaç ekseninde hayata geçirilecektir ve bu da bu teoriyi kuran ve benimseyen kitleler dışında kalan kitleler ile bir çatışma halinin doğmasına sebep olacaktır. Diğer bir ifade ile insanın şekillendirdiği her teori, belli kitlelerin çıkarına olacaktır, belli kitlelerin ise zararına. Üstelik değişen şartlara bağlı olarak teorinin geçerliliğini koruyabileceğinin de bir garantisi de yoktur. Bu durumun farkında olan Adorno bu doğrultuda gelişen eğilimlerden uzak durmuştur.

Tarih boyunca ortaya çıkan her otoriteye karşı çıkış yeni bir otoritenin doğmasına sebep olduğunu gözlemleyen Adorno, aynı yanlışla düşmekten kaçınmak istemiştir.

Ancak bu sefer de kitlelerin çözüm olarak gördüğü anti-otoriter eğilimlere özdeşleşme tehlikesi ile destek vermemesinden dolayı eleştirilen bir otoriteye dönüşmüştür. Daha önce ifade edildiği gibi özdeşlik insanın doğasında olan bir eğilimdir. Dolayısıyla Adorno her ne kadar bu durumdan kurtulmak istese de eleştiriselliğin geçerliliğini sorgulamaması açısından Descartes'çı bir yol izlememiş, sofistlerin yapmış olduğu hatanın aynısına düşmüştür. Adorno bu noktada doğru bir yaklaşım sunmuş gibi gözükse de onun sisteminde esas sorun, insanın uyacağı sabit bir doğru-değer ortaya koymamasıdır.

Adorno'ya göre metalaşmayı aşacak özne, belli bir özdeşliği hedeflememeli sürekli bir çelişik halinde olmalıdır. Diğer bir ifade ile özne bir taraftan kendi doğrusunun temellendirmek için çalışmalı diğer yandan da bu doğrunun mutlak bir doğru olacağı yönünde amacı olmamalıdır. Bu bağlamda tüm görüşlerin temel bir özelliği olarak özdeş olmama, onun metalaşmaya karşı elle tutulur bir çözüm önerisi ortaya koyamamasına sebep olmuştur.¹²⁰⁴ Bu bağlamda yaşamı boyunca belli değerleri benimseyen veya bu değerler ile özdeşleşen bireylerin gerçekleştirmiş olduğu eylemlerin yıkıcı sonuçlarına tanıklık etmiş olmanın verdiği olumsuz deneyim ile özdeşlemeye karşı olsa da ortada bağlanacak veya ölçüt alınacak bir değer olmaması onun bir sorun olarak gördüğü metalaşmayı aşmasını sağlayamamıştır. Dahası onun bu tavrı endüstrileşmenin aleyhine olmaktan çok lehine olmuştur. Çünkü insanların endüstri karşısında alternatif olarak bağlanılabilecek bir temelden yoksun bırakmak endüstrinin bireyleri etkisi altına alarak manipüle edebilmesini kolaylaştırmıştır.

Bir şeyin zıttı ile kaim olduğunu ifade eden Adorno'ya göre ideal bir düzen hiçbir zaman var olamayacaktır. Bu bağlamda dünyayı karşıt güçlerin bir mücadelesi olarak gören Adorno için her teori veya pratik, desteklenmesi gereken bir ideal değil, dünyanın devingenliğini sağlayan bir unsurdan öte bir şey değildir. Bundan dolayı kendisinin de açıkça dile getirdiği gibi ideal bir çözüm aramak veya kendi felsefesinden böyle bir sonuca ulaşmak doğru bir yaklaşım değildir. Burada yapılması gereken değişen şartlara göre bireyin kendisini bitmeyecek bir mücadele içinde konumlandırabilmesidir. Bununla beraber insanın doğasındaki ideal bir düzen arayışının farkında olan Adorno, negatifliği Eleştirel Teorisinin bir özelliği sunarak bu arayışın bir sonunun olmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak insanın bir özne olarak yer aldığı her oluşum,

¹²⁰⁴ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulun'da Sanat ve Toplum*, 45.

sonunda bir otoriteye ve ötekileştirmeye dönüşme eğilimi içerisinde olmuştur. Bunun yanı sıra insanın bir özne değil muhatap olduğu dini sitemlerde her ne kadar teorik olarak insanın insana tahakküm kurmaması yönünde bir söyleme sahip olmamasına rağmen bu söylemin hayata geçirilmesinden sorumlu olarak insan, Hıristiyanlıkta olduğu gibi dinin bu söylemini kendi iktidarı için manipüle etmiştir. Bu bağlamda teori ve pratik ayırımına baktığımız zaman teorinin niteliğinin pratiğe yansıtılmadıkça çok da bir öneminin olmadığı ortadır.

Bu çerçevede Adorno'nun anti-otoriter tutumunu yansıtan Eleştirel Teori, dünyanın birçok bölgesinde öncü rol oynayan bu sisteme karşı gelmek isteyenlere kuramsal destek sunarken bu ilkelerin hayata geçirildiği zeminlerde bu kişileri desteksiz bırakarak hayal kırıklığına uğratmıştır.¹²⁰⁵ Bu bağlamda sürekli şüphe ve eleştiri içinde planlanan bir güvensizlik felsefesi olarak Eleştirel Teori, Popper'ın Yanlışlamacı bilim anlayışı ile benzerlik taşımaktadır.

Sonuç olarak teori ve pratik birliği konusunda Adorno'ya birçok eleştiri yapılmasına karşılık bu yapılan eleştirilerin aksine ifade edildiği kadar kolay gerçekleştirilecek bir süreç değildir. Bununla beraber insan her ne kadar sorun olarak görmüş olduğu olgulara karşı çözüm olacak yeni teoriler ileri sürmüş olsa bile teorik olarak bir sorunu çözmek ile pratik olarak bu durumu çözmek arasında büyük fark vardır. Platon dahi mevcut düzene çözüm olarak sunmuş olduğu devlet anlayışını gerçekleştirebilme adına eline imkan verilmesine karşılık bunu başaramamıştır.

¹²⁰⁵ Hans Heinz Holz, 59.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor, “On The Fetish Character in Music and Regression of Listening”, Andrew Arato-Eike Gebhardt (Ed.), *The Essential Frankfurt School Reader*, The Continuum Publishing Company, New York 1985, 270-299.
- Adorno, Theodor –Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği* (Çev.: Nihat Ülner – Elif Öztarhan Karadoğan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010.
- Adorno, Theodor– Horkheimer, Max, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, (Çev.: Orhan Kılıç), Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Adorno, Theodor- Marcuse, Herbert, “Alman Öğrenci Hareketi Üzerine Mektuplaşma”, (Çev.: Ahmet Doğukan), *Defter*, Sayı 37, Yaz 1999, 115-129.
- Adorno, Theodor, “Auschwitz Sonrasında Eğitim”, (Çev.: Bülent O. Doğan), *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 236-242.
- Adorno, Theodor, “Bağlanma”, Bloch vd., *Estetik ve Politika*, (Çev.: Ünsal Oskay), Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, 377-419.
- Adorno, Theodor, “Baskı Altında Uzlaşma”, Bloch vd., *Estetik ve Politika*, (Çev.: Ünsal Oskay), Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, 321-376.
- Adorno, Theodor, “Boyun Eğme”, (Çev.: Kaya Şahin), *Defter*, Sayı 37, Yaz 1999, 135-139.
- Adorno, Theodor, “Estetik Kuram XII/Toplum”, (Çev.: Enis Batur), Enis Batur (Haz.), *Modernizmin Serüveni* (7. Baskı), Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, 263-265.
- Adorno, Theodor, “Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir?”, (Çev.: Tarhan Onur), *Defter*, Sayı 38, Kış 1999, 121-138.
- Adorno, Theodor, “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, (Çev.: Bülent O. Doğan), *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 76-83.
- Adorno, Theodor, “Niye Yeni Sanat Böylesine Zor Anlaşılır?”, (Çev.: Nasuh Barın), *Oluşum*, Sayı 53, 1982, 11-18.
- Adorno, Theodor, “On Popular Music”, *Studies in Philosophy and Social Science*, New York: Institute of social research, Volume IX/1941, 17-48.

- Adorno, Theodor, "Subject and Object", Andrew Arato-Eike Gebhardt (Ed.), *The Essential Frankfurt School Reader*, The Continuum Publishing Company, New York 1985, 497-511.
- Adorno, Theodor, "Walter Benjamin'e Mektuplar", Bloch vd., *Estetik ve Politika*, (Çev.: Ünsal Oskay), Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, 221-301.
- Adorno, Theodor, *Aesthetic Theory*, Continuum, London 2002.
- Adorno, Theodor, *Ahlak Felsefesinin Sorunları*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2010.
- Adorno, Theodor, *Edebiyat Yazıları* (3. Basım), (Çev.: Sabir Yücesoy-Orhan Koçak), Metis Yayınları, İstanbul 2012.
- Adorno, Theodor, *Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar* (3. Baskı), (Çev.: M. Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul 2011.
- Adorno, Theodor, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* (7. Baskı), (Çev.: Nihat Ülner-Mustafa Tüzel- Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Adorno, Theodor, *Minima Moralia* (Altıncı Baskı), (Çev.: Orhan Koçak-Ahmet Doğukan), Metis Yayınları, İstanbul 2009.
- Adorno, Theodor, *Negatif Diyalektik*, (Çev.: Şeyda Öztürk), Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Adorno, Theodor, *Otoriteryan Kişilik Üzerine*, (Çev.: Doğan Şahiner), Say Yayınları, İstanbul 2011.
- Adorno, Theodor, *Sahicilik Jargonu*, (Çev.: Şeyda Öztürk), Metis Yayınları, İstanbul 2012.
- Adorno, Theodor, *Walter Benjamin Üzerine* (3. Baskı), (Çev.: Dilman Muradoğlu), Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2012.
- Adorno, Theodor, "Neden Hala Felsefe", *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 184-199.
- Adorno, Theodor-Horkheimer, Max, *Sosyolojik Açılımlar*, (Çev.: M. Sezai Durgun – Adnan Gümüş), BilgeSu Yayınları, Ankara 2011.
- Ahıska, Meltem, "Kültürün Değeri", *Defter*, Sayı 8, İstanbul 1989, 7-14.

- Aktay, Yasin, “Karizma, Popüler Kültür ve Faşizm”, *Tezkire*, Sayı 22, 2001, 22-40.
- Alemdar, Korkmaz- Erdoğan, İrfan, *Popüler Kültür ve İletişim*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1994.
- Algan, Necla, “Kitle Kültürü Eleştirisinde Bir Sinema Teorisine Doğru Frankfurt Okulu ve Sinema”, *Evrensel Kültür*, Sayı 116, 2001, 42-44.
- Anderson, Perry, *Batıda Sol Düşünce*, (Çev.: Bülent Aksoy), Birikim Yayınları, İstanbul 1982.
- Assoun, P. Laurent, *Frankfurt Okulu*, (Çev.: Işık Ergüden), Dost Kitapevi, Ankara 2012.
- Atiker, Erhan, *Modernizm ve Kitle Toplumu*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- Aymaz, Göksel, “Adorno’nun Devrimci Romantizmi”, *Defter*, Sayı: 37, Yaz 1999, 188-198.
- Baudrillard, Jean, *Tüketim Toplumu* (5. Baskı), (Çev.: Hazal Deliceçaylı-Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012.
- Becermen, Metin, “Adorno’nun Hegel ve Marx’ın Diyalektik Görüşünü Eleştirisi”, *Kaygı*, Sayı 15, Güz 2010, 41-61.
- Becermen, Metin, “Nietzsche ve Adorno’da Sanat ve Hakikat İlişkisi”, *Kaygı*, Sayı 13, Güz 2009, 29-40.
- Behrens, Roger, *Adorno Sözlüğü*, (Çev.: Mustafa Tüzel), Versus Kitap, İstanbul 2011.
- Benda, Julian, *Aydınların İhaneti* (2. Baskı), (Çev.: Cem Soydemir), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2011.
- Benhabib, Seyla, “Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları”, (Çev.: Salih Akkanat), H. Emre Bağce (Ed.), *Frankfurt Okulu* (3. Baskı), DoğuBatı Yayınları, Ankara 2010, 83-110.
- Benhabib, Seyla, *Eleştiri Norm ve Ütopya*, (Çev.: İsmet Tekerek), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Bernstein, J. M., "Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği", *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 201-233.

- Bernstein, J. M., "Sunuş", Theodor Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* (7. Baskı), (Çev.: Nihat Ülner-Mustafa Tüzel- Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 9-43.
- Best, Steven-Kellner, Douglas, *Postmodern Teori* (2. Baskı), (Çev.: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.
- Bewes, Timothy, *Şeyleşme*, (Çev.: Deniz Soysal), Metis Yayınları, İstanbul 2008.
- Bigsby, C.W.E., "Popüler Kültür Politikaları", (Çev.: Serdar Öztürk), Nazife Güngör (Der.), *Popüler Kültür ve İktidar*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, 73-96.
- Bigsby, C.W.E., "Popüler Kültür Politikaları", (Çev.: Serdar Öztürk), Nazife Güngör (Der.), *Popüler Kültür ve İktidar*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, 73-96.
- Bloch, E.-Adorno, T.- Krüger, H., "Bir Şeyler Eksik", (Çev.: Hakkı Hünler). U. Uraz Aydın (Ed.), *Ernst Bloch'la Söyleşiler*, Habitus Yayıncılık, İstanbul 2014, 65-85.
- Bloch, E.-Adorno, T.- Krüger, H., "Bir şeyler Eksik", (Çev.: Hakkı Hünler), *Defter*, Sayı 42, Kış 2001, 151-168.
- Blom, Philipp, *Cadı Kazanı*, (Çev.: Faruk Akkuş), Sel Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Bocan, Francis, *Novum Organum*, (Çev.: Sema Önal Akaş), Doruk Yayıncılık, Ankara 1999.
- Bocock, Robert, *Tüketim* (2. Baskı), (Çev.: İrem Kutluk), Dost Kitapevi, Ankara 2005.
- Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, (Çev.: Ahmet Çiğdem), Ara Yayıncılık, İstanbul 1989.
- Boucher, Geoff, *Yeni Bir Bakışla Adorno*, (Çev.: Yetkin Başkavak), Kolektif Kitap, İstanbul 2013.
- Bozkurt, Nejat, *Sanat ve Estetik Kuramları* (10. Baskı), Sentez Yayıncılık, Ankara 2013.
- Brehier, Emile, *Bugünkü Felsefenin Konuları*, (Çev.: Mehmet Toprak), Remzi Kitapevi, İstanbul 1966.

- Burke, James,-Ornstein, Robert, "Ortaçağda İletişim ve İnanç", David Crowley-Paul Heyer (Ed.), *İletişim Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Berkay Ersöz), Siyasal Kitapevi, Ankara 2013, 117-126.
- Caudwell, Cristopher, *Ölen Bir Kültür Üzerine İncelemeler* (2. Baskı), (Çev.: Müge Gürsoy Sökmen-Ali Bucak), Metis Yayınları, İstanbul 2002.
- Cawelti, John G., "Popüler Kültür Ve Çok Kültürlülük", (Çev.: İsmet Tekerek), Nazife Güngör (Der), *Popüler Kültür ve İktidar*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, 221-239.
- Claussen, Detlev, "Entelektüel Transfer: T. Adorno'nun Amerika Deneyimi", *Felsefe Logos*, Sayı 53, İstanbul 2014, 67-75.
- Claussen, Detlev, *Son Deha Theodor W. Adorno*, (Çev.: Dilman Muradoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Colding, Peter- Murdock, Graham, "Kültür, İletişim ve Ekonomi Politik" (Çev.: Beybin Kejanlıoğlu), içinde Süleyman İrvan, *Medya Kültür, Siyaset* (2. Baskı), Alp Yayınevi, Ankara 2002, 59-100.
- Crowley, David- Heyer, Paul (Ed.), *İletişim Tarihi* (2. Baskı), (Çev.: Berkay Ersöz), Siyasal Kitapevi, Ankara 2013.
- Çelenk, Sevilay, *Televizyon Temsil Kültür*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005.
- Çetinkaya, Hüsamettin, *Umutlarımızın Cellatları Kimliklerimiz*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1995.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi* (3. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2011.
- Çubukçu, Aydın, *Kültür ve Politika* (2. Baskı), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 1994.
- Çubuklu, Yaşar, "Fetişizm: Nesnelerin Cazibesi", *Virgöl*, Sayı 61, 2003, 22-26.
- Dellaloğlu, Besim F., "Bir Giriş Adorno 100 Yaşında", *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 13-36.
- Dellaloğlu, Besim F., "Eve Dönüş", *Toplumbilim*, Sayı 3, 1995, 67-74.
- Dellaloğlu, Besim F., *Frankfurt Okulun'da Sanat ve Toplum*, Say Yayınları, İstanbul 2007.

- Dellaloğlu, Besim, (Nisan 2013). “Frankfurt Okulu'nun Post-Marksizmi” [Seminer]. Kriz&Kritik Konuşmaları 1, Sakarya, Erişim (01.02.2015): <https://www.youtube.com/watch?v=WLiCtfhfVog>.
- Demir, Gökhan Yavuz, “Sunum: Çarmihını Sirtında Taşıyan Sosyo-Filozof Georg Simmel”, içinde Simmel, *Paranın felsefesi*, 7-14.
- Dewey, John *Özgürlük ve Kültür*, (Çev.: Vedat Günyol), Remzi Kitapevi, İstanbul 1993.
- Eagleton, Terry, *Eleştiri ve ideoloji* (2. Baskı), (Çev.: Savaş Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Eagleton, Terry, *Kuramdan Sonra* (2. Baskı), (Çev.: Uygur Abacı), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Elias, Norbert, *Uygarlık Süreci I-II* (7. Baskı), (Çev.: Ender Ateşman), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Elteren, Mel Van, "Amerikan Popüler Kültürünün Etkisinin Global Bir Yaklaşım İçinde Değerlendirilmesi", (Çev.: Emre Arslan), Nazife Güngör (Der.), *Popüler Kültür ve İktidar*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, 275-325.
- Erdoğan, İrfan, "Popüler Kültür, Kültür Alanında Egemenlik ve Mücadele", Nazife Güngör (Der.), *Popüler Kültür ve İktidar*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, 18-52.
- Erdoğan, İrfan, “Popüler Kültürde Gasp ve Popülerin Gayri Meşruluğu”, *DoğuBatı*, Sayı 15, Mayıs, Haziran, Temmuz-2001, 69-100.
- Featherstone, Mike, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü* (3. Basım), (Çev.: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Femia, Joseph, “Batı Marksizmi”, Daryl Glaser-David M. Walker (Ed.), *20. Yüzyılda Marksizm*, (Çev.: Burak Gürel-Onur Koyunlu-Sungur Savran), Versus Kitap, İstanbul 2011, 144-171.
- Fiske, John, *Popüler Kültürü Anlamak*, (Çev.: Prof. Dr. Süleyman İrvan), Parşömen Sahaf, İstanbul 2012.
- Foster, Hal, “Çağdaş Sanatta Siyasal Kavramı”, Ali Artun (Ed.), *Sanat Siyaset* (3. Baskı), (Çev.: Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 131-154.

- Freud, Sigmund, *Uygarlığın Huzursuzluğu* (4. Baskı), (Çev.: Haluk Barışcan), Metis Yayınevi, İstanbul 2013.
- Freyer, Hans, *Sanayi Çağı*, (Çev.: Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014.
- Friedell, Egon, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* (3. Baskı), (Çev.: Necati Aça), Dost Kitapevi, Ankara 2011.
- Frisby, David, "G. Simmel Modernite'nin İlk Sosyoloğu", (Çev.: Elçin Gen), Ali Artun (Ed.), *Modern Kültürde Çatışma* (8. Baskı), (Çev.: Nazile Kalaycı), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 9-51.
- Gans, Herbert J., *Popüler ve Yüksek Kültür* (3. Baskı), (Çev.: Emine Onaran İncirlioğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Gendon, Bernard, "Theodor Adorno Cadillacs'la Tanışıyor", Tania Modleski (Haz.), *Eğlence İncelemeleri*, (Çev.: Nurdan Gürbilek), Metis Yayınları, İstanbul 1998, 40-61.
- Geuss, Raymond, *Eleştirel Teori* (2. Baskı), (Çev.: Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013
- Gilbert, Jeremy, *Antikapitalizm ve Kültür*, (Çev.: Tuğba Sağlam), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012.
- Gorz, Andre, *İktisadi Aklın Eleştirisi* (2. Baskı), (Çev.: Işık Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007.
- Guess, Raymond, *Eleştirel Teori* (2. Baskı), (Çev.: Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Guilbaut, Serge, "Avangard'ın Amerika'daki yeni Serüvenleri: Greenberg, Pollock veya Troçkizm'den "Yaşam Merkezi"nin Yeni Liberalizmine", (Çev.: Esin Soğancılar, Ali Artun (Ed.), *Sanat Siyaset* (3. Baskı), (Çev.: Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 231-254.
- Gülenç, Kurtul, *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015.
- Harvey, David, *Sermayenin Mekanları*, (Çev.: Başak Kıcır-Deniz Koç-Kıvanç Tanrıyar-Seda Yüksel), Sel Yayıncılık, İstanbul 2012.

- Havelock, Eric, "Yunan Mirası", David Crowley-Paul Heyer (Ed.), *İletişim Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Berkay Ersöz), Siyasal Kitapevi, Ankara 2013, 91-98.
- Heath, Joseph- Potter, Andrew, *İsyan Pazarlanıyor*, (Çev.: Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012.
- Holloway, John, "Neden Adorno?", John Holloway-Fernando matamoros-Sergio Tischler (Der.), *Olumsuzluk ve Devrim*, (Çev.: Kutlu Tunca), Otonom Yayıncılık, İstanbul 2013, 21-26.
- Holz, Hans Heinz, *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, (Çev.: Olcay Geridönmez), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2012.
- Horkheimer, Max, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* (2. Baskı), (Çev.: Mustafa Tüzel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012
- Howe, İrwing, "Notes on Mass Culture", Bernard Rosenberg– David Manning White (Ed.), *Mass Culture the Popular Arts in America* (Second Printing), The Free Press, New York 1965, 496-503.
- İbanez, Felix Marti, *Felsefeye Öyküleri* (2. Baskı), (Çev.: Hamide Koyukan,), İmge Kitabevi, Ankara 1998.
- Jacopy, Russell, *Yenilginin Diyalektiği*, (Çev.: Özgür Yakupoğlu-Ali Osman Alayoğlu), Doruk Yayınları, Ankara 1999.
- Jameson, Fredrick, "Kitle Kültüründe Şeyleşme ve Ütopya", Erol Mutlu (Der. ve Çev.), *Kitle İletişim Kuramları* (2. Baskı), Ütopya Yayınevi, Ankara 2010, 250-284.
- Jameson, Fredrick, "Kitle Kültüründe Şeyleşme ve Ütopya", Erol Mutlu (Der. ve Çev.), *Kitle İletişim Kuramları* (2. Baskı), Ütopya Yayınevi, Ankara 2010, 250-284.
- Janzin, Marion-Günther, Joachim, *Das Buch Vom Buch*, Schlütersche Verlag, Hannover 2007.
- Jay, Martin, *Adorno*, (Çev.: Ünsal Oskay), Der Yayınları, İstanbul 2001.
- Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, (Çev.: Ünsal Oskay), Ara Yayıncılık, İstanbul T.Y.
- Jeager, Werner, *Paideia: The Ideals of Greek Culture I-III*, (Trans.: Gilbert Hıghet), Basil Blackwell, Oxford 1947.

- Kaufmann, David, “Adorno ve Tanrının Adı”, (Çev.: Kemal Atakay) *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 170-183.
- Kejanlıoğlu, D. Beybin, *Frankfurt Okulu’nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005.
- Kellner, Douglas, “Frankfurt Okulunu Yeniden Değerlendirmek: Martin JAY’İN Diyalektik İmgelem’inin Eleştirisi”, (Çev.: Armağan Öztürk-H. Emre Bağce), E. Bağce (Ed.), *Frankfurt Okulu* (3. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, 134-164.
- Kellner, Douglas, “Frankfurt School”, George Ritzer (Ed.), *Encyclopedia of Social Theory*, Sage Publications, California 2005, 290-293.
- Kellner, Douglas, “Kültür Endüstrileri”, Erol Mutlu (Der.), *Kitle İletişim Kuramları* (2. Baskı), Ütopya Yayınevi, Ankara 2010, 233-239.
- Koçak, Orhan, “Adorno-Marcuse Yazışmasına Giriş”, *Defter*, Sayı 37, Yaz 1999, 93-114.
- Konyar, Hürriyet, “Tüketim Kültürünün Belirlediği Yeni toplumsal Kimlikler”, *İletişim*, Sayı 6, 2000, 19-32.
- Köktürk, Milay, *Kültürün Dünyası*, Hece Yayınları, Ankara 2006.
- Köse, Hüseyin, *Tüketim Sosyolojisi*, Ayraç Yayınları, Ankara 2010.
- Krahl, Hans Jürgen, “Adorno’nun Siyasi Çelişkisi”, (Çev: Müge Gürsoy Sökmen), *Defter*, Sayı 37, Yaz 1999, 131-134.
- Kraushaar, Wolfgang, “Almanya’da '68 Gençlik Hareketi” *Birikim*, Sayı 109, 1998, 74-76.
- Kroeber, A. L.- Kluckhohn, C., *Culture A critical Review of Concepts and Definitions*, Harvard University Printing Office, Cambridge 1952.
- Krogh, Thomas, “Frankfurt Okulunun Kültür Analizi”, Mehmet Küçük (Der. ve Çev.), *Medya İktidar İdeoloji* (ss. 245-265), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.
- Krough, Thomas, "Frankfurt Okulunun Kültür Analizi", Mehmet Küçük (Der. ve Çev.), *Medya İktidar İdeoloji* (2. Baskı), Bilim Sanat Yayınları/Ark, Ankara 1999, 245-265.

- Küçükcan, Ufuk, "Frankfurt Okulu ve Kitle Kültürü Çalışmaları", *Kurgu*, Sayı 19, 2002, 257-269.
- Lang, Kurt, "İletişim Araştırmaları, "Kökenleri ve Gelişmesi"", Erol Mutlu (Der. ve Çev.), *Kitle İletişim Kuramları* (2. Baskı), Ütopya Yayınevi, Ankara 2010, 27-41.
- Le Van Baumer, Franklin (Ed.), *Main Currents of Western Thought*, Alfred A. Knopf, United States of America 1961.
- Lekesizalın, Ferma, *Modern Narsist ve Yaralı*, DoğuBatı Yayınları, Ankara 2013.
- Logan, Robert K., "Yazı ve Alfabe Etkisi", David Crowley-Paul Heyer (Ed.), *İletişim Tarihi* (2. Baskı), (Çev. Berkay Ersöz), Siyasal Kitapevi, Ankara 2013, 99-106.
- Löwith, Karl, "Vico", Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi* (2. Baskı), Notos Kitap, İstanbul 2015, 283-299.
- Lukacs, Georg, *Aklın Yıkımı*, (Çev.: Ayşe Tekşen Kapkın), Payel Yayınları, İstanbul 2006.
- Lukacs, György, *Tarih ve Sınıf Bilinci* (4. Baskı), (Çev.: Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul 2014.
- Lunn, Eugene, *Marksizm ve Modernizm*, (Çev.: Yavuz Alogan), Dipnot Yayınları, Ankara 2011.
- Martinez, Jose Manuel, "Adorno Düşüncesinde Sanatlar ve Toplumsal Olan", John Holloway-Fernando matamoros-Sergio Tischler (Der.), *Olumsuzluk ve Devrim*, (Çev.: Kutlu Tunca), Otonom Yayıncılık, İstanbul 2013, 249-261.
- Marx, Karl, *1844 El Yazmaları* (9. Baskı), (Çev.: Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul 2014.
- Marx, Karl, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (4. Baskı), (Çev.: Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara 1979.
- Marx, Karl, *Felsefe Yazıları*, (Çev.: Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul 2004.
- Marx, Karl, *Kapital I-II* (4. Baskı), (Çev.: Mehmet Selik-Nail Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul 2013.

- Matamoros, Fernando, “Dayanışma: Olumsuzluk ve Umut”, John Holloway-Fernando matamoros-Sergio Tischler (Der.), *Olumsuzluk ve Devrim*, (Çev.: Kutlu Tunca), Otonom Yayıncılık, İstanbul 2013, 207-248.
- Mattelart, Armand-Michele, *İletişim Kuramları Tarihi* (7. Baskı), (Çev: Merih Zillioğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Mcluhan, Marshall, *Gutenberg Galaksisi*, (Çev.: Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Meriç, Cemil, *Jurnal I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Modleski, Tania, (Haz.), *Eğlence İncelemeleri*, (Çev.: Nurdan Gürbilek), Metis Yayınları, İstanbul 1998.
- Morin, Edgar, *Avrupayı Düşünmek* (2. Baskı), (Çev.: Şirin Tekeli), Afa Yayınları, İstanbul 1995.
- Morss, Susan Buck, *Rüya Alemi ve Felaket*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- Mutlu, Erol, “Popüler Kültürü Eleştirmek”, *DoğuBatı*, Sayı 15, 2001, 9-39.
- Mutlu, Erol, *Globalleşme, Popüler Kültür ve Medya*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005.
- Nevins, Allan- Commager, Henry Steele, *ABD Tarihi* (6. Baskı), (Çev.: Halil İnalcık), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014.
- Offe, Claus, *Amerika Üzerine Düşünceler*, (Çev.: Osman Toklu), Dost Kitapevi, Ankara 2013.
- Oskay, Ünsal, “Popüler Kültürün toplumsal ortamı ve İdeolojik İşlevleri Üzerine”, *İlef Yıllık*, 1997-1998, 201-233.
- Oskay, Ünsal, *Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri* (5. Baskı), Der Yayınları, İstanbul 2010.
- Oskay, Ünsal, *Müzik ve Yabancılaşma*, Dost Kitabevi, Ankara 1982.
- Oskay, Ünsal, *Yıkanmak İstemeyen Çocuklar Olalım* (8. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

- Ova, Nalan- Şipal, Bercis Mani, “Türkiye’de Sosyal psikoloji Alanında Frankfurt Okulu, Kejanlıoğlu (Ed.), *Zamanın Tozu Frankfurt Okulu’nun Türkiye’deki İzleri*, De Ki Basım Yayınevi, Ankara 2011, 337-349.
- Öner, Yılmaz, “Sonsöz”, Theodor Adorno, *Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar* (3. Baskı), (Çev.: M. Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul 2011, 117-147.
- Özkul, Osman, *Kültür ve Küreselleşme* (2. Baskı), Açılım Kitap, İstanbul 2013.
- Özlem, Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi* (5. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008.
- Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm*, (Çev.: Ayşe Buğra), Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Ranciere, Jacques, “Estetiğin Siyaseti”, (Çev.: Elçin Gen), Ali Artun (Ed.), *Sanat Siyaset* (3. Baskı), (Çev.: Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 207-228.
- Reijen, Willem Van, *Adorno Bir Giriş*, (Çev.: Mustafa Cemal), Belge Yayınları, İstanbul 1999.
- Ritzer, George, *Sociological Theory* (8th Edition), McGraw-HillCompanies, Newyork 2011.
- Rocher, Guy, *A General Introduction to Sociology A theoretical Perspective* (Second Edition), (Trans.: Peta Sheriff), Academic Puplishers, Calcutta 2004.
- Rosenberg, Bernard “Mass Culture in America”, Bernard Rosenberg– David Manning White (Ed.), *Mass Culture the Popular Arts in America* (Second Printing), The Free Press, New York 1965, 3-12.
- Rousseau, J. J., *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, (Çev.: Selahattin Eyüboğlu), MEB Yayınları, İstanbul 1989.
- Rowe, David, *Popüler Kültürler*, (Çev.: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996.
- Russ, Jasqueline, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni* (3. Basım), Doğu Batı Yayınevi, Ankara 2014.
- Sarıkaya, Ali, “Büyüsü Bozulmayan Dünya”, *Birikim*, Sayı 210, 2006, 56-61.

- Sarup, Madan, *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm* (2. Baskı), (Çev.: Abdülbaki Güçlü) Bilim ve Sanat Yayınları 2004.
- Sayers, Sean, *Marksizm ve İnsan Doğası* (2. Baskı), (Çev.: Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul 2013.
- Schoenmakers, Hans, *The Power of Cultere; A Short History of Antropological Theory About Culture and Power*, University of Groningen, Groningen 2012.
- Schweppenhäuser, Gerhard, *Eleştirel Teoriye Giriş*, (Çev.: Hülya Yaman), Avesta Yayınları, İstanbul 2015.
- Schwarz, Peter, *Doğu Avrupa'da Stalinizm: DAC'nin Yükselişi ve Düşüşü*, Erişim (08.02. 2016): <https://www.wsws.org/tr/2003/nov2003/gdr-n29.shtml>.
- Sencer, Muzaffer, "Kültüre İlişkin Temel Kavramlar", *Ulusal Kültür*, Yıl 2 Sayı 5, Temmuz 1979, 3-53.
- Sennet, Richard, *Ten ve Taş* (4. Baskı), (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- Sherratt, Yvonne, *Hitler'in Filozofları*, (Çev.: Özge Eldaş), Say Yayınları, İstanbul 2014.
- Sım, Stuart-Lonn, B. Van, *Eleştirel Teori*(2. Baskı), (Çev.:A. Emre Pilgir - Emrah Arıcılar), Ntv Yayınları, İstanbul 2012.
- Simmel, Georg, "Metropol ve Tinsel Hayat", (Çev.: Nazile Kalaycı), Ali Artun (Ed.), *Modern Kültürde Çatışma* (8. Baskı), (Çev.: Nazile Kalaycı), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 83-100.
- Simmel, Georg, "Moda Felsefesi", Ali Artun (Ed.), *Modern Kültürde Çatışma* (8. Baskı), (Çev.: Nazile Kalaycı), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 101-132.
- Simmel, Georg, *Bireysellik ve Kültür*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis, İstanbul 2009.
- Simmel, Georg, *Paranın Felsefesi*, (Çev.: Yavuz Alogan-Öykü Didem Aydın), İthaki Yayınları, İstanbul 2014.
- Skirberkk, G.- Gılje N., *Felsefe Tarihi* (4. Baskı), (Çev.: Emrah Akbaş-Şule Mutlu), Kesit Yayınları, İstanbul 2011.

- Slater, Phil, *Frankfurt Okulu*, (Çev. Ahmet Özden), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998.
- Smith, Philip, *Kültürel Kuram* (2. Baskı), (Çev.: Selime Güzelsarı-İbrahim Gündoğdu), Babil Yayınları, İstanbul 2007.
- Smith, Preserved, *Rönesans ve Reform Çağı*, (Çev.: Serpil Çağlayan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.
- Soykan, Ö. Naci – Keskin, Ferda– Dellaloğlu, Besim F. “Adorno ve Yapıtı”, *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 37-64.
- Soykan, Ö. Naci, *Müziksel Dünyasında Adorno İle Bir Yolculuk* (2. Baskı), Bulut Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Spurk, Jan, *Tophumsal Aklın Eleştirisi*, (Çev.: Işık Ergüden), Versus Kitap, İstanbul 2008.
- Subirats, Eduardo, “Dünyaya Açılan Pencere”, (Çev.: Gül Işık), (s. 102-106), *Defter*, Sayı 9, Nisan-Mayıs 1989, 102-106.
- Swingewood, Alan, *Kitle kültürü Efsanesi*, (Çev.: Aykut Kansu), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1996.
- Şentürk, Rıdvan, *Eleştirel Teorinin Eleştirisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013.
- Şeriati, Ali, "Kapitalizmin Rasyonelleştirilmesi", Erişim (15.12.2014): http://www.aliseriati.com/kitaplar.php?Makale_id=207&Kat_id=11.
- Therbon, Göran, “Frankfurt Okulu”, (Çev.: H. Emre Bağce), H. Emre Bağce (Ed.), *Frankfurt Okulu* (3. Baskı), DoğuBatı Yayınları, Ankara 2010, 19-54.
- Thompson, John B., *İdeoloji ve Modern Kültür*, (Çev.: İdil Çetin), Dipnot Yayınları, Ankara 2013.
- Tischler, Sergio, “Adorno: Öznenin Kavramsal hapisanesi Politik fetişizm ve sınıf Mücadelesi”, John Holloway-Fernando matamoros-Sergio Tischler (Der.), *Olumsuzluk ve Devrim*, (Çev.: Kutlu Tunca), Otonom Yayıncılık, İstanbul 2013, 117-136.
- Tomlinson, John, *Kültürel Emperyalizm*, (Çev.: Emrehan Zeybekoğlu), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 1999.

- Topçu, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet* (6. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul 2012.
- Touraine, Alain, *Modernliğin Eleştirisi* (9. Baskı), (Çev.: Hülya Uğur Tanrıöver), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Tylor, E. Burnett, *Primitive Culture I-II* (Sixth Edition), Murray, London 1920.
- Uygur, Nermi, *Yaşama Felsefesi*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1981.
- Vattimo, Gianni, *Modernliğin Sonu*, (Çev.: Şehabettin Yalçın), İz Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Veysal, Çetin, “Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno”, Çetin Veysal (Ed.), *1900’den Günümüze Büyük Düşünürler*, Etik Yayınları, İstanbul 2009, 309-384.
- Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum I-II*, (Çev.: Latif Boyacı), Yarın Yayınları, İstanbul 2012.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev.: Latif Boyacı), Yarın Yayınları, İstanbul 2013.
- Weber, Max, *Şehir*, (Çev.: Musa Ceylan), Yarın Yayınları, İstanbul 2012.
- Weber, Samuel, “Eleştirel Kuram ve Okuma”, (Çev.: Ali Kaftan) *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 143-168.
- White, David Manning “Mass Culture in America: Another Point of View”, Bernard Rosenberg– David Manning White (Ed.), *Mass Culture the Popular Arts in America* (Second Printing), The Free Press, New York 1965, 13-21.
- Whitebook, Joel, “The Marriage of Marxand Freud: Critical Theory and Psychoanalysis”, Fred Rush (Ed.), *The Cambridge Companion to Critical Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, 74-102.
- Wiggershaus, Rolf, *The Frankfurt School*, (Trans.: Micheal Robertson), MIT Press, Cambridge 1998.
- Williams, Raymond, *Anahtar Sözcükler*, (Çev. Savaş Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Yazar Yok, “Alman Yayıncının Sunuş Yazısı”, Theodor Adorno, *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar* (3. Baskı), içinde, (Çev.: M. Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul 2011, 9-11.

Yibing, Zhang, *Adorno'nun Negatif Diyalektiği ve Zizek'in Lacanvari İmkansız Devrimi*, (Çev.: Aylin Muhaddisoğlu), Kalkedon Yayınevi, İstanbul 2012.

Yüksel, S. Evren, “Modernizm ve Kültür-Sanat Bağlamında Frankfurt Okulu, Beybin Kejanlıoğlu (Ed.), *Zamanın Tozu Frankfurt Okulu'nun Türkiye'deki İzleri*, De Ki Basım Yayınevi, Ankara 2011, 395-448.

Zeytinoğlu, Emre, “Theodor Adorno'nun Sanat Tanımı ve Protesto”, *Cogito*, Sayı 36, Yaz 2003, 244-254.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.google.com/culturalinstitute/exhibit/duvar%C4%B1ny%C4%B1k%C4%B1l%C4%B1%C5%9F%C4%B1-devrim-de%C4%9Fil-de%C4%9Fi%C5%9Fim/gQGMJ7Az?hl=tr&position=7%2C49>, Erişim (30.05.2016).

http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=2391, Erişim (25.02.2016).

<http://www.wrigley.com/global/about-us/the-story-of-wrigley.aspx>, Erişim (18.09.2015).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Murat BAHADIR
Doğum Yeri ve Tarihi	Of/Trabzon, 28.09.1985
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Felsefe Grubu Öğretmenliği
Lisanüstü Öğrenimi	Bütünleşik Doktora
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı/Öğretmen (2007-2014) Erzurum Teknik Üniversitesi/Araştırma Görevlisi (2014-)
İletişim	
E-Posta Adresi	murat.bahadir@erzurum.edu.tr